

KORALL

2018.

KORALL

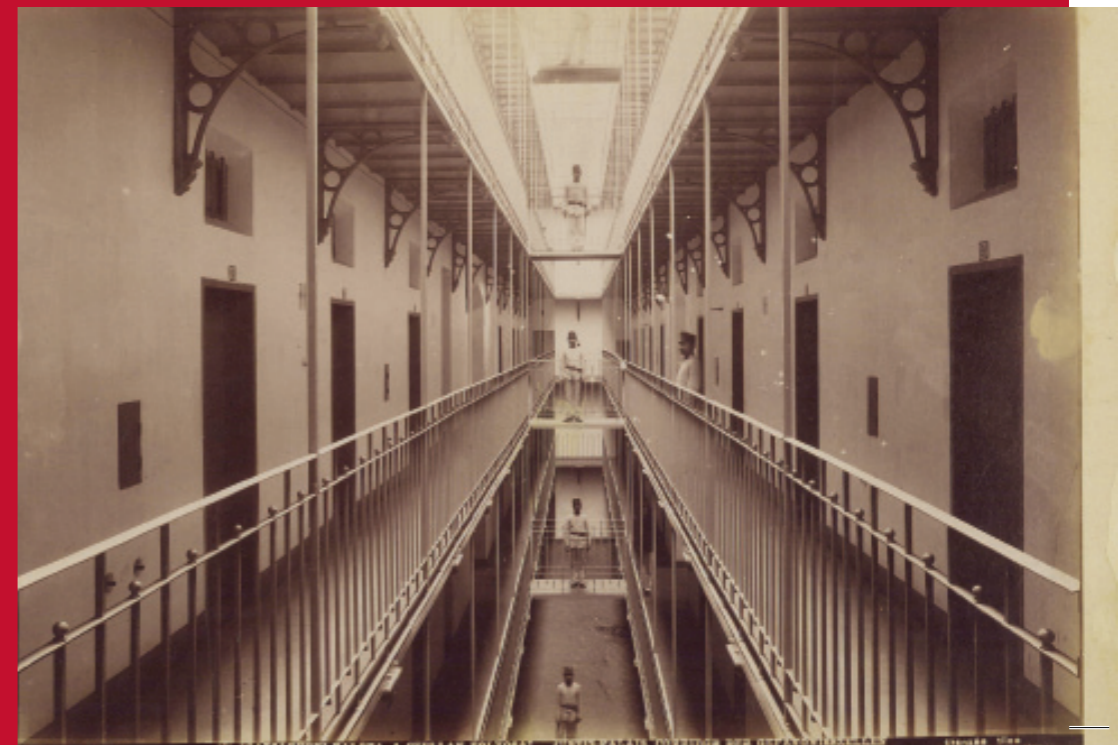
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

71.

19. évfolyam • 2018.

Fegyelmezés – büntetés

Baráth Katalin, Bácsalmási Irén, Borbély Sándor,
Kiss András, Kovács Janka, Kulcsár Beáta, Matus László,
Polyák Petra és Tangl Balázs tanulmányai

Ára 1250 Ft

71.

A KORALL
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
előfizetői felhívása a 2018. évre

Kedves Olvasóink!

Szerkesztőségünk 2018-ban a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

- 72. Kapitalizmus: egy fogalom színeváltozása
- 73. Fotó és társadalom
- 74. Civil társadalom

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!

Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
A kedvezményes előfizetési díj 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.
UniCredit Bank: 10918001-00000028-60920003
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

Korábbi számaink korlátozott számban, eredeti áron, a szerkesztőség címén
(terjesztes@korall.org www.korall.org) még megrendelhetőek:

- 5–6. *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8. *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 11–12. *A város és társadalma* (950 Ft)
- 13. *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
- 14. *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16. *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
- 17. *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
- 18. *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20. *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22. *Clio és Psyche* (1400 Ft)
- 23. *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25. *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
- 26. *Utazók és utazások* (1000 Ft)
- 27. *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29. *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
- 30. *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
- 31. *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
- 32. *Távolság – közelség* (1000 Ft)
- 33. *A háború állapota* (1000 Ft)
- 35. *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
- 36. *Kollektívizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
- 37. *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
- 38. *A Magyar Királyság európai szemmel* (1000 Ft)
- 39. *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
- 42. *Mesterségem címere... Hivatás és professzionalizáció* (1000 Ft)
- 43. *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
- 44. *Életút-értelmezések* (1250 Ft)
- 45. *Városi terek – Városi térhasználat* (1250 Ft)
- 46. *Migráció – Emigráció* (1250 Ft)
- 47. *Nemzet és gazdaság* (1250 Ft)
- 48. *Az oszmán világ Közép-Európa peremén* (1250 Ft)
- 50. *Kapcsolatok – Hálózatok* (1250 Ft)
- 52. *Kötött pályán? Közlekedő társadalom* (1250 Ft)
- 53. *Természeti kihívások – társadalmi viszonyok* (1250 Ft)
- 55. *Nem a ruha teszi?* (1250 Ft)
- 56. *Iskola, nemzetépítés, társadalmi mobilitás* (1250 Ft)
- 57. *Konfesszionalizáció: felekezeti és politikum a kora újkorban* (1250 Ft)
- 60. *Női életvilágok* (1250 Ft)
- 61. *Vállalatok társadalma* (1250 Ft)
- 62. *Tudomány a nemzetépítés szolgálatában* (1250 Ft)
- 63. *Ókori társadalmak* (1250 Ft)
- 64. *Diktatúra alulnézetből* (1250 Ft)
- 65. *Film és történelem* (1250 Ft)
- 66. *Szexuális másság és kirekesztés* (1250 Ft)
- 67. *A felejtés egyéni és társadalmi mintázatai* (1250 Ft)
- 68. *Nemzetiségi együttélés a Kárpát-medencében* (1250 Ft)
- 69. *Színház és az egész világ* (1250 Ft)
- 70. *Diétai követek, országgyűlési kéápviselek* (1250 Ft)

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOGH GÁBOR főszerkesztő
BÓDY ZSOMBOR
GRANASZTÓI PÉTER
KÁRMÁN GÁBOR
KLEMENT JUDIT
KOLTAI GÁBOR
LENGVÁRI ISTVÁN
MAJOROSSY JUDIT
RING ORSOLYA
SOMORJAI SZABOLCS

TANÁCSADÓ TESTÜLET

[Bácskai Vera,] Beluszky Pál, [Benda Gyula,] Faragó Tamás,
Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor, Kövér György, [Tóth Zoltán,] Valuch Tibor

A „Fegyelmezés – büntetés” című blokkunkat Koltai Gábor szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Széll Szilvia

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap és a HostLogic Zrt., valamint olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

Címlapon: Klösz György: A Törvénykezési Palota Nagy Ignác utcai szárnya, a Budapesti Törvényszéki Fogház folyosói (1892 után). (Fortepan / Budapest Főváros Levéltára HU BFL XV.19.d.1.07.174.)

Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org, www.korall.org
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

TARTALOM

In Memoriam Bácskai Vera (1930–2018) 5

FEGYELMEZÉS – BÜNTETÉS

Kovács Janka	Elmebetegügy a 18–19. század fordulóján: elméleti keretek, koncepciók, megoldási javaslatok	7
Tanaj Balázs	Mindennapi élet a közös hadseregben az általános hadkötelezettség időszakában (1868–1914)	27
Kulcsár Beáta	Büntetés és kizárás a Bihar megyei és Nagyváradi Nemzeti Kaszinóban	48
Baráth Katalin	Súlyosbító körülmények. Női vádlottak az első világháború hátszágai büntetőbírósága előtt	69
Matus László	A Magyar Királyi Államvasutak „ellenforradalmi” konszolidációja. Védekezési stratégiák a Tanácsköztársaság támogatása miatt indított államvasúti politikai eljárásokban	87
Bácsalmási Irén	Kísérlet a prostituáltak szocialista átnevelésére és büntetésére Magyarországon 1950–1960 között	103
Kiss András	„Robbanjon fel a pártház!” A Csepel Autógyár fegyelmi ügyeinek vizsgálata (1950–1961)	124

Borbély Sándor	Fegyelmzési technikák és adaptációs mechanizmusok Kárpátalja határvidéki régiójában	149
Polyák Petra	Egyetem és fegyelem. Szempontok a hallgatók 1956 előtti magatartásának megítéléséhez	175

KÖNYVEK

Az ördögűzéstől a Prozacig Andrew Scull: Az őrület kultúrtörténete. A Bibliától Freudig, a bolondokháza- tól a modern orvostudományig.	– Kovács Janka	197
Karl-Peter Krauss: Quellen zu den Lebenswelten deutscher Migranten im Königreich Ungarn im 18. und frühen 19. Jahrhundert.	– Gőzsy Zoltán	205
Martha Lampland: The Value of Labor. The Science of Commodification in Hungary, 1920–1956.	– Balogh Róbert	211
Szerzőink		215
Contents		217
Abstracts		219

In Memoriam Bácskai Vera (1930–2018)

Amikor 2000-ben útjára bocsátottuk a magyarországi, tágan értelmezett társadalomtörténet-írás fórumának szánt folyóiratunkat, magától értetődő volt számunkra, hogy az egyik rendszeresnek szánt rovatban, amelyben történészeket kérdezzük pályájukról, az első beszélgetés alanya csakis ő lehet. Bácskai Vera a két háború közötti korszak derekán született történész-nemzedékből talán egyedülként, egész pályája során társadalomtörténeti kérdésekkel, a mezővárosi társadalmakkal, majd a piackörzetekkel, a városi polgársággal, nem utolsósorban pedig Pest társadalmával foglalkozott. Életműve, amelyet egymással is összefonódó politikai viszontagságok és magánéleti sorscsapások mellett hozott létre, már folyóiratunk elindításakor is a 15. századtól a 19. századig terjedt, később pedig, professzor emeritusként, egyes polgárcládok útját követve a 20. századra is átnyúlt.

Ám nem csak életművének a magyar történetíráson belüli kitüntetett helye indokolta, hogy egy induló társadalomtörténeti folyóirat interjút készítsen Bácskai Verával. Alakja a szakmánk intézményesülése szempontjából is meghatározó, ő volt ugyanis az alapítója az 1991 óta az ELTE BTK-n működő Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszéknek és megteremtője a mindmáig egyetlen – 1993 óta létező – magyar társadalomtörténeti doktori iskolának. A *Korall* alapítói és későbbi szerkesztői közül többen olyan kutatási témákban dolgoztak, dolgoznak, amelyek Bácskai Vera eredményeihez kapcsolódnak – jó néhányan közvetlen tanítványai, témavezetettjei voltunk –, többségünk az általa alapított doktori iskolában szerzett tudományos fokozatot. Bácskai Vera az oktatási kereteken túl is rendszeresen szakított időt arra, hogy tudományos munkáinkat megbeszélhessük vele, és ehhez alapvető igazodási pontokat kaphassunk tőle. A *Korall* tehát jelentős részben az ő iskolateremtő tevékenységének egyik közvetett eredménye, némi képzavarral élve, annak egy kései hajtása.

A pályánk kezdetén álltunk, amikor a folyóirat megalapításáról döntöttünk, és kezdeményezésünk támogatására tanácsadó testületet kértünk fel a szerkesztőség mellé. Bácskai Vera természetesen a kezdettől e grémium tagjaként is figyelemmel kísérte a folyóirat munkáját, amelynek céljaival, törekvéseivel teljesen azonosult. Számunkra minden dicséretnél többet mond az a tény, hogy az említett első interjút követően még nyolc írását publikálta nálunk, utoljára 2015-ben; s ezzel a *Korall* történetében egyike lett a legtöbb szöveget közlő társadalomtörténészeknek.

Nagyon nehéz szavakba önteni, hogy távozása mekkora veszteséget jelent nekünk, és velünk együtt a hazai történetírásnak. Mi a kiemelkedő tudós mellett a mestert, a tanárt, a pályánk alakulását mindig figyelemmel kísérő bölcs barát elvesztését is gyászoljuk. Az érzelgősség, a patetikus megfogalmazások azonban nagyon távol álltak Bácskai Vera személyiségétől, hiszen sokkal inkább fanyar humoráról volt közismert. Ennek fényében helyénvalóbbnak érezzük, ha

egyszerűen csak leszögezzük, hogy munkásságának valóban iskolateremtő hatása volt. Hogy a hazai felsőoktatásban rendkívül ritka, nyílt, kötetlen, ugyanakkor kritikus és mindig szigorúan szakmai szellem jellemezte az általa tartott órákat, amelyek emléke mindig velünk marad. Hogy a folyóirat és külön-külön a szerkesztőség összes tagja nagyon sokat köszönhet Bácskai Verának. Hogy hálások vagyunk neki mindazért, amit tanulhattunk tőle, és hogy megtisztelt minket a figyelmével és barátságával. Hogy kötelességünknek érezzük a szellemiségének megőrzését, és arra törekszünk, hogy a *Korall* munkáján keresztül lehetőleg továbbadjuk az általa képviselt értékeket azon fiatalabb generációk számára is, akik már nem ismerhették őt közvetlenül.

A szerkesztőség

Kovács Janka

Elmebetegügy a 18–19. század fordulóján: elméleti keretek, koncepciók, megoldási javaslatok

„A lelki nyavalyákról [...] való tudomány, még az orvostudománynak legsetétebb mezei közzé tartozik”¹ – írta Kovács Mihály Pesten praktizáló orvos, Christoph Wilhelm Hufeland jénai professzor munkáinak magyar fordítója 1828-ban. E kiragadott mondat jelzésértékűen mutatja – és mindezeket Kovács is megfogalmazza munkájában –, hogy a lélek betegségeivel kapcsolatos elméleti keretek² és ennek hozadékaként a vizsgálati módszerek, a terápia és a kapcsolódó intézményrendszer kiépítése még a 19. század első harmadában is jelentős lemaradást mutatott a medicina más területeihez képest. A 18–19. század fordulóján Európa többé-kevésbé felvilágosult eszméket propagáló államaiban a 18. század közepétől bevezetett közegészségügyi reformokat követően kiépülő ellátás keretében került megszervezésre az elmeaháborodottként, bolondként és deviáns normaszegőként aposztrofált egyének ellátása.³ A 18–19. század fordulóján a már meglévő intézményrendszert az útkeresés, az új szemléletű, humánus megközelítésekre épített terápiás formákkal való kísérletezés⁴ és az új típusú ellátóintézmények létrehozásának törekvései jellemezték.⁵

Magyarország mind a lélektudományhoz köthető elméleti koncepciók, mind pedig a gondoskodás megszervezése tekintetében sajátos helyet foglalt el a korabeli európai államok között. Ennek hátterében többféle tényező húzódik meg: a politikai függetlenség hiánya, a gazdasági elmaradottság, a polgárosodás megkésettisége, valamint az egyházak felülreprezentált pozíciója az oktatás

¹ Kovács 1828: 122.

² Erről bővebben: Kovács 2015.

³ Foucault 1961-ben *A bolondság története* címmel megjelent, a nemzetközi tudományosságban élénk vitákat kiváltó könyvében az elmebetegekről való gondoskodás intézményesülésének folyamatát és a 19. században kialakuló pszichiátria gyökereit Európa-szerte a társadalom marginális elemei, köztük a bolondok „nagy elzárásában” vélte felfedezni, amit az abszolutista államok kormányzatai által alkalmazott felügyeleti technikák megnyilvánulásaként értelmezett (Foucault 2004 [1961]). Foucault koncepciója mára már túlhaladottá vált. A nagyrészt francia példákra építő, az elzárás, kirekesztés és felügyelet technikáit előtérbe helyező elmélete Európa nagy részén, ahogyan azt az elmúlt negyed évszázad vonatkozó történetírása részletesen kimutatta, nem alkalmazható. Vö. például Dinges 1994; Finzsch 2003: 3–17; Lafferton 2004; Porter 1987: 1–33.

⁴ E transzformációs folyamathoz például Anglia vonatkozásában: Scull–MacKenzie–Hervey (eds) 1996.

⁵ Lafferton 2004: 35–44; Porter 2002: 89–123.

és a társadalmi gondoskodás területein. A téma szempontjából kiemelt jelentőségű továbbá a 19. század közepéig jellemző orvoshiány és a gyógyászati intézmények alacsony száma. Az elmebetegekről való gondoskodás elsődleges színtere a család volt, ám emellett ebben az időszakban a több katolikus gyógyító rend (Erzsébet-apácák, Irgalmasrendiek) által is működtetett szegényház-kórházak, illetve a városi közkórházak biztosítottak számukra ellátást,⁶ de felvételt nyerhettek a II. József által alapított Allgemeines Krankenhaus részeként működő bécsi tébolydába (Narrenturm) is, amely a 19. század első évtizedéig biztosította a tehetősebb magyar páciensek ellátását, ám, mivel Magyarország – saját tébolyda hiányában – nem tudta ezt viszonzni, a bécsi intézet a későbbiekben nem fogadhatott magyarországi betegeket.⁷

Az elmebetegekről való gondoskodás megszervezésére irányuló, a 18. század második felében jelentkező törekvések hatalompolitikai és kormányzati-igazgatási szempontból meghatározó legitimációs hátterét a német nyelvterületen a kameralista gazdasági irányzathoz köthető, a bécsi és más német egyetemeken önálló stúdiumként is oktatott rendészeti és kamarai tudományok (*Polizey- und Kameralwissenschaften*) szemléleti kerete; kisebb részben pedig a már az orvosrendészeti tanok megszületése előtt, a német egyetemeken a 18. század első harmadától gyakorlatorientált tárgyként oktatott törvényszéki orvoslás biztosította.

A jó kormányzás és igazgatás elméleteként és többé-kevésbé gyakorlataként is értelmezhető általános rendészet középpontjában a közjó, az egyéni, illetve a közösségi boldogulás és a biztonság feltételeinek megteremtése állt. A rendészeti tanok alapvetéseit osztrák viszonylatban Johann Heinrich Gottlob von Justi⁸ és Joseph von Sonnenfels⁹ dolgozták ki. A rendészet kérdéskörébe tartozó állami intézkedések egyik fontos elemét képezte a szervezett közegészségügy, s ezzel szoros összefüggésben általában a szegények és e csoporton belül az elmebetegek ellátásának a megszervezése.¹⁰

A közegészségügyre vonatkozó rendelkezések az orvosrendészet¹¹ (*medizinische Polizey*) keretében kerültek összefoglalásra, amelynek elméleti alapvetéseit Johann Peter Frank¹² fektette le 1779 és 1819 között kiadott hatkötetes¹³ munkájában.¹⁴ Frank rendszerbe foglalta mindazokat a tényezőket, amelyeknek közük lehetett az alattvalók egészségi állapotához, és ennek részeként szentelt

⁶ A magyarországi (köz)kórházi hálózat kialakulásáról: Krász 2008.

⁷ Zsakó 1956: 85.

⁸ Justi 1759.

⁹ Sonnenfels 1765–1767.

¹⁰ A háttérhez: Kontler 2012.

¹¹ Az orvosrendészetről általában: Caroll 2002; Dinges 2000; Frevert 1984: 60–80; Grumbach 2006: 1–26; Möller 2005: 15–56, 119–172; Rosen 1957.

¹² Lesky 1955.

¹³ Hatkötetes orvosrendészeti munkájához 1812 és 1827 között tanítványa, Georg Christian Gotthilf Voigt továbbí három kiegészítő kötetet szerkesztett a hátrahagyott kézírataiból. Voigt (Hg.) 1812–1827.

¹⁴ Frank 1779–1819.

több fejezetet az elmeháborodottak ügyének. Frank mellett a magyar viszonylatban is jelentős szerző, Huszty Zakariás Teofil¹⁵ pozsonyi orvosdoktor 1786-ban kiadott kétkötetes orvosrendészeti munkájában¹⁶ reflektált az elmebetegkérdés megoldási lehetőségeire.

Tanulmányunkban a lélek és az elme betegeiről való gondoskodás megszervezésére irányuló, a nyugat-európai diskurzustól sok tekintetben nem függetleníthető közép-európai elképzeléseket igyekszünk rekonstruálni, a gyakorlati életben is hasznosítható, a mindennapok gyakorlatait szabályozó, az egyes kérdések kapcsán konkrét instrukciókkal és iránymutatással szolgáló általános rendészeti és orvosrendészeti munkák vonatkozó fejezeteinek vizsgálatával. A vizsgálat elsődleges forrásbázisát a Habsburg Birodalom viszonylatában jelentős szerzők munkái adják,¹⁷ azonban ezeket más, német nyelvterületen kiadott orvosrendészeti munkák elmebetegüggyel foglalkozó fejezetei¹⁸ árnyalják. Magyar nyelven az 1790 és 1830 közötti periódusra nézve három orvos, Kováts Mihály, Rácz Sámuel és Molnár János foglalkozott komolyabban orvosrendészeti kérdésekkel és törvénytörvényekkel.¹⁹

A kérdéskör minél teljesebb megértéséhez mindezeket túl elengedhetetlen az angliai példa vizsgálata. A 16–17. század fordulójától nyomtatásban kiadott értekezések nagy száma azt mutatja, hogy a szigetországban már jóval korábban napirendre került a lélek betegségeivel való törődés és az intézményes formában történő gondoskodás megteremtésének az igénye. Szintén Angliában jöttek létre először az elmebetegségek kezelésében modern terápiás gyakorlatot megvalósítani szándékozó, mintaértékű intézmények. Tanulmányunkban ezért a német nyelvű munkák hivatkozásainak nyomán kitekintünk az ideált jelentő angol példára is, elsősorban a tébolydaalapítások elméleti és gyakorlati kérdéseivel foglalkozó, gyakran hivatkozott orvosok,²⁰ tébolydatervezéssel megbízott építésszek²¹ és filantróp reformerek²² írásaira támaszkodva.

AZ ELMEBETEGKÉRDÉS HÁTTERE: KONTEXTUSOK, KONCEPCIÓK, BESZÉDMÓDOK

Az elmebetegek ellátásához és a kapcsolódó intézményrendszer megszervezéséhez köthető, az általános és orvosrendészeti munkák nyomán kirajzolódó elvi alapvetések a következő kulcsszavakkal foglalhatóak össze: a társadalom védelme,

¹⁵ Huszty személyére és tevékenységére bővebben: Duka Zólyomi 1972.

¹⁶ Huszty 1786a, 1786b.

¹⁷ Bernt 1817; Frank 1779–1819; Huszty 1786a, 1786b; Justi 1759; Sonnenfels 1765; Voigt (Hg.) 1812–1827.

¹⁸ Jung 1788; Hebenstreit 1806; Mai 1802; Steininger 1793.

¹⁹ Kováts 1828; Molnár 1814–1818; Rácz 1794.

²⁰ Aikin 1771; Arnold 1806; Battie 1758; Haslam 1798; Howard 1791; Monro 1758.

²¹ Reid 1809; Stark 1810.

²² Tuke 1813, 1815.

hasznos munkára ösztönzés, magatartásjavítás, nevelés, büntetés és a társadalomba való (vissza)integrálás.

Az általános rendészeti kézikönyvekben jellemzően az állam belső biztonsága és az alattvalók jó(l)létének biztosítása jelentette az elsődleges kontextust az elmebetegek elzárása és/vagy ellátása esetén. Specializált intézmények hiányában „ellátásukban” – ami ekkor inkább jelentett felügyeletet és őrzést, mint szakszerű gondoskodást – kiemelt szerepet játszottak a szegényházak és a kórházak.²³ Mivel az elmeháborodottak ekkor még nagyobb, körülhatárolható társadalmi csoportok részeként (szegények, bűnözők) és gyakran ezek kereszttetszetében jelentek meg a társadalmi és hatalmi diskurzusokban, az elmebeteg alakja kétféle megközelítésben tűnik fel a forrásokban: mint érdemes vagy érdemtelen szegényé,²⁴ vagy mint bűnelkövető.

A rendészeti munkákban megjelenő diskurzus a szegénységgel kapcsolatban jól illeszkedik azokba a nagyobb, általános európai tendenciákba, amelyek a 16. századtól kezdődően jellemezték a szegénység és a szegények megítélését,²⁵ az állami gondoskodás és az önszegélyezés bizonyos formáinak megszervezését.²⁶ A szegénység megítélése a 15–16. század fordulójától komoly transzformáción ment keresztül. A különböző társadalmi, vallási és gazdasági²⁷ átalakulási folyamatok magukkal hozták a középkori szegénységideál kritikáját, és hozzájárultak az érdemes (munkaképtelen, beteg, idős) és az érdemtelen (munkaképes, életerős) koldusok megkülönböztetésének a gyakorlatához. A hatalom figyelme fokozatosan kiterjedt a szegények ellátásának lehetséges módozataira, és egyúttal megjelent az igény egy jól szervezett és ellenőrizhető ellátórendszer létrehozására.²⁸

Az államilag szabályozott és ellenőrizhető szegényellátás, részben már létező szegényügyi rendelkezésekkel²⁹ és gyakorlati példákkal alátámasztott rendszernek igényét fogalmazta meg osztrák viszonylatban Justi és Sonnenfels, elsősorban a humán erőforrások minél teljesebb kihasználásának igényével, az alattvalók hasznos munkára nevelésével. Az érdemes koldusok számára kórházakban és szegényházakban állami ellátás biztosítását szorgalmazták, míg a munkaképes

²³ Sonnenfels egy ponton tér ki arra, hogy az elmebetegek ellátásának a megoldása egy specializált intézmény lehet (Sonnenfels 1777: 158).

²⁴ A szegényügy és az elmebetegség kérdéséhez: Dross 2005; Grell–Cunningham (eds) 2003; Houston 2006; Rushton 1988.

²⁵ A szegénykérdés kezelésére vonatkozó irodalom példáira: Geremek 1994; Jütte 1994.

²⁶ Geremek 1994: 142–206; Jütte 1994: 100–142; Lindemann 1990: 13–33.

²⁷ A foucault-i elmélet értelmében a szegények és/vagy elmebetegek elzárására és munkaerejük minél teljesebb kihasználására irányuló törekvések háttérben gazdasági okok húzódtak. Vö. Foucault 2004 [1961]: 94–104.

²⁸ Beier 2008; Harrington 1999.

²⁹ Sonnenfels 17–18. századi szegényügyi rendeletekre alapozta megoldási javaslatait, és rendszerbe foglalta a törvényhozás szintjén korábban már megjelent elképzeléseket. Leggyakrabban hivatkozott forrásaira: Herrenleben (Hg.) 1748–1752: Bd. I.: 373–378; Bd. II.: 873–877; Bd. IV.: 142–143; 146–147; 158–166.

szegények esetében elzárást és büntetést javasoltak.³⁰ Sonnenfels a bűnözők és koldusok esetében a dologháznak (*Zuchthaus*) kettős funkciót tulajdonított: aki bűnözőként kerül az intézménybe, először ingyen dolgozik, esetében alkalmazható az elzárás és a testi fenyítés is, míg a koldusként bekerült, munkára kötelezett egyének fizetésben részesülhetnek, és megválaszthatják a munkájukat. Mint a javítóintézetben, a dologházban a bűnözők számára lehetőség nyílik az előre lépésre is.³¹

A bűnelkövetés kontextusában – mind a rendészeti, mind a specifikusabb orvosrendészeti munkákban – gyakrabban és explicitebb módon jelenik meg az elmebetegség kérdése, mint a szegényügy esetében. Ez fontos indikátora annak, hogy az elmebetegségre ekkor még gyakran nem elsősorban kóros, kezelést igénylő fizikai és mentális elváltozásként tekintettek, hanem sokkal inkább félelmet keltő és a biztonságérzetet destabilizáló társadalmi jelenségként.³²

A rendészeti munkák tükrében a bűnelkövetés és az elmebetegség kapcsolata elsősorban az egyes emberek életét veszélyeztető tényezők³³ vizsgálata mentén értelmezhető. Ez három tényezőt foglalhat magában: az emberek testi épsége ellen elkövetett bűncselekményeket,³⁴ a gyermekgyilkosságot³⁵ és az öngyilkosságot. E három tényező közül a 18. században még bűncselekményként értelmezett öngyilkosság kötődik a leghangúlyosabban a lélek és az elme kóros állapotaihoz.

A rendészeti munkákban megjelenő percepciók rávilágítanak azokra a sokszor egymás mellett élő, ám ellentmondó attitűdökre és értelmezési lehetőségekre, amelyek az öngyilkossággal kapcsolatos diskurzust még a 18–19. század fordulóján is meghatározták. Ennek nyomán az értelmezésekben még megjelennek az öngyilkosságot „természetellenes bűnként”³⁶ definiáló magyarázatok.³⁷ Ám e tradícióval szemben a 18–19. század fordulóján komoly fenntartások fogalmazódtak meg. E kételkedésre válaszul Johann Peter Frank több pontban tárgyalja

³⁰ Justi 1759: 248–250; Sonnenfels 1777: 181–184.

³¹ Sonnenfels 1777: 122.

³² Ezt szemléletesen példázza Johann Peter Frank felvezetése az elmebetegekről (Frank 1788: 147).

³³ Justi 1759: 81–89.

³⁴ Az elme és a lélek betegeit a társadalmat veszélyeztető viselkedési mintázataik miatt gyakran deviáns normaszegőkként kezelték, ezt tükrözik az elmebetegek elkülönítését vagy elzárását szorgalmazó javaslatok is. Vö. Frank 1788: 146–147; Huszty 1786b: 566; Jung 1788: 45.

³⁵ A gyermekgyilkosság és az elmebetegség közötti összefüggések említése az orvosrendészeti munkákban azért is különösen érdekes, mert ez ritkán jelenik meg magyarázatként a gyilkos anyák tetteire. Franz von P. Steininger a házasságon kívüli terhesség egyik következményének tekinti az örületet, az öngyilkossági hajlamot és a gyermekgyilkosságot (Steininger 1793: 101–102). Franz Anton Mai heidelbergi orvosprofesszor pedig a korszakban meglehetősen kirívó javaslattal élt, miszerint a gyermekgyilkosságot elkövető vagy arra hajlamos anyákat fertilitásuk megszüntetéséig tébolydában vagy dologházban kell elkülöníteni (Mai 1802: 90). A gyermekgyilkossághoz lásd még: Deáky–Krász 2005: 105–112; Lewis 2016; Prospero 2016: 47–83.

³⁶ Justi 1759: 87.

³⁷ Vö. Frank 1788: 498–500; Huszty 1786a: 173–174.

az öngyilkossági esetek büntetőjogi kontextusát,³⁸ s felhívja a figyelmet az esetek lehetséges félreértelmezésére, az okok (szándékosság, mentális vagy fizikai problémák) nem megfelelő felmérésére és a büntetés haszontalanságára. Maga a büntetés nem elsősorban az öngyilkost, hanem a családját sújtotta, a temetésnél elvégzett, a holttest meggyalázására irányuló rítusok pedig, amennyiben fellelmezünk, hogy az öngyilkosság elkövetésének organikus és pszichikai okai vannak, a legkevésbé sem töltötték be a nekik szánt elrettentő funkciót.³⁹

Az öngyilkossággal kapcsolatos szemléletváltás, az okok és motivációk átértékelése rávilágít az lélek és az elme betegségeinek és egyúttal a kóros állapotoktól szenvedők megítélésének a megváltozására is. Az öngyilkosság szem előtt levő, látható és a társadalmat viszonylagos gyakorisággal sújtó problémaként egy olyan diskurzust generált, eleinte még csupán a szűkebben vett szakmai közegben, amelynek hatására előtérbe kerültek az orvosi magyarázatok. Az öngyilkosság hátterének magyarázatai meglehetősen differenciált képet mutatnak. A vizsgált munkákban megjelenő magyarázatokat három nagyobb kategóriára oszthatjuk: a lélek és az elme betegségei;⁴⁰ kóros idegrendszeri elváltozások, elzáródások a testben,⁴¹ illetve örökletes betegségek;⁴² végül pedig társadalmi és erkölcsi okok. Ez utóbbi kategóriába tartozik a vallási indíttatású,⁴³ valamint a bizonyos társadalmi kötelességek és vétségek miatti kétségbeesés hatására elkövetett öngyilkosság.⁴⁴ Johann Peter Frank és Johann Heinrich Jung a befolyásolhatóságot⁴⁵ is a társadalmi okok között említi (ilyen például az úgynevezett *Werther-effektus*⁴⁶).

Az öngyilkosság problémájára válaszreakcióként prezentált javaslatok, annak ellenére, hogy a rendészeti munkákban a kérdéssel kapcsolatban még sokszor a tradicionális és a haladó gondolatok együttélése tapasztalható, a medikalizáció jegyében és a büntetőjog enyhülésének kontextusában születtek. Frank enyhébb büntetés bevezetését, megelőzést és az okok (társadalmi, egészségügyi) alapos fel-

³⁸ Az osztrák büntetőjogban egészen 1787-ig, a II. József által kiadott büntető törvénykönyv (*Sanctio Criminalis Josephina*) hatálybalépéséig egyértelműen bűncselekményként kezelték az öngyilkosságot. Ennek értelmében mind az öngyilkosságot elkövető személy, mind a családja büntetésben részesült, azonban már a 17. század közepén megjelent a megkülönböztetés az öngyilkosságot beszámítható, illetve különböző kóros mentális állapotok hatására elkövetett cselekedetek között. Utóbbi esetben az öngyilkos büntetése a pompa nélküli temetés volt. II. József 1787-es kódexe azonban részben már szemléletváltást tükröz: egyrészt hiányzik a vagyonelkobzás mint büntetési forma, másrészt a megszégyenítés és elrettentés módozatai is enyhülnek, a temetés kapcsán azonban továbbra is érvényesül az erkölcsi és vallási szempont (Bató 2013). Az öngyilkosság Ausztriában az 1803. évi kódex kiadása után nem minősült bűncselekménynek (Bató 2009: 9).

³⁹ Frank 1825: 319–323; Jung 1788: 45–46.

⁴⁰ Frank 1788: 508–509; Huszty 1786a: 173–174; Kováts 1828: 34; Rácz 1794: 43.

⁴¹ Frank 1788: 506; Huszty 1786a: 175.

⁴² Huszty 1786a: 173–174.

⁴³ Frank 1788: 504; Molnár 1814: 459.

⁴⁴ Huszty 1786a: 497; Molnár 1814: 459.

⁴⁵ Jung például a melankóliára és öngyilkosságra indító írások és színdarabok betiltását javasolta (Jung 1788: 45).

⁴⁶ Erre részletesen: Bähr 2002: 223–258.

tárását szorgalmazta,⁴⁷ és Sonnenfels javaslatával⁴⁸ összhangban felvetette, hogy a társadalomnak különleges figyelmet kell szentelnie az öngyilkosságra hajlamos személyeknek, és saját érdekük védelmében speciális intézményekben kell őket izolálni és kezelni, és csak sikeres terápia esetén integrálhatók a társadalomba.⁴⁹

A hagyományos és az egyre inkább előtérbe kerülő orvosi szemlélet ketőssége azokban a beszédmódokban⁵⁰ is megragadható, amelyekkel az elme és a lélek betegének állapotait, viselkedését és leggyakrabban jelentkező tüneteiket körülírták. A hagyományos szemlélet (félelem, sajnálat, hiedelmek), bár vesztett a dominanciájából, a diskurzusokban továbbra is jelen volt. Ezt jelzi például, hogy az elmebetegségek leggyakoribb osztályozása párhuzamosan történt a *viselkedésmódok* (társadalmi szempont) és a *gyógyíthatóság* (orvosi szempont) alapján.⁵¹

A viselkedésmódok kapcsán gyakran figyelhetők meg értékítéletet vagy félelmet tükröző kifejezések, rávilágítva az elmebetegek társadalomban elfoglalt pozíciójára és a velük kapcsolatos előítéletekre.⁵² Emellett gyakran rajzolódik ki a szánalom érzése is.⁵³ A hiedelmekre épülő magyarázatok továbbra is megjelentek a deviáns viselkedési mintázatok értelmezési lehetőségei között. Huszty Zakariás Teofil orvosrendészeti munkája részben ezt tükrözi; rendszerében egymás mellé kerülnek a hagyományos és az orvosi magyarázatokra épülő (elme)betegségképzetek.⁵⁴ Az elsődleges hangsúly azonban egyre inkább a tudományos magyarázatokra került. A nyelvhasználat tükrében az elmebetegség értelmezhető úgy, mint kóros, nem teljes, valamitől (önhibáján kívül) megfosztott.⁵⁵ Ugyanígy használatosak a kóros elmeállapotok jellemzésére a *beteg* és *betegség* kifejezések. Az elmebetegségek organikus okokra való visszavezethetőségének gondolata szintén megjelenik,⁵⁶ ami egyértelműen arra utal, hogy immáron ez az elsődleges kontextus, ami a probléma értelmezési kereteként szolgálhat.

A FEGYELMEZÉSTŐL A TERÁPIÁIG: MEGOLDÁSI KÍSÉRLETEK, GYAKORLATI JAVASLATOK, INTÉZMÉNYEK

A rendészeti diskurzusokban társadalmi-orvosi problémaként megjelenő elmebetegkérdés megoldására tett javaslatok röviden a következő kulcsszavakkal

⁴⁷ Voigt (Hg.) 1825: 324–328.

⁴⁸ Sonnenfels 1777: 138.

⁴⁹ Voigt (Hg.) 1825: 324.

⁵⁰ Erre részletesen: Ingram 2006: 16–41.

⁵¹ Az osztályozás kifejtésére: Jung 1788: 43.

⁵² Bernt 1817; Haslam 1798; Hebenstreit 1806; Kovács 1828; Tuke 1813; Voigt (Hg.) 1827.

⁵³ Aikin 1771: 65; 71; Arnold 1806: 5; Frank 1788: 146–147; Jung 1788: 43; Stark 1810: 5; Tuke 1815: III.

⁵⁴ Huszty 1786a: 152–180.

⁵⁵ Frank 1788; Huszty 1786b; Jung 1788; Kovács 1828; Monro 1758; Stark 1810.

⁵⁶ Frank 1788; Haslam 1798; Kovács 1828; Monro 1758; Rác 1794.

foglalhatók össze: védelem, szakszerűsítés és specializáció. Az intézmények létesítésére, az elzárás és fegyelmezés gyakorlatára, illetve a terápia módszereire tett, részben már gyakorlati tapasztalatokra, részben azonban még ideálokra építő javaslatok meglehetősen konfúzus képet mutatnak a korszakban. Ennek ellenére az orvosrendészeti munkákból, hivatkozásaikból és szemléletmódjukból kiolvasható erőteljes angol minta⁵⁷ alapján többé-kevésbé körvonalazhatók az elmebetegügy megoldásával kapcsolatos korabeli koncepciók. A továbbiakban elsősorban Johann Peter Frank tervezetét tekintjük „sorvezetőnek” a gyakorlati megoldási lehetőségek felvázolásánál. Bár Frank elmebetegügyre vonatkozó elképzelései csak a halála után, 1827-ben kiadott – írásából részben tanítványa, Georg Christian Gotthilf Voigt által írt, illetve szerkesztett – orvosrendészeti munka harmadik kiegészítő kötetében jelentek meg rendszerbe foglalva, nála bontakoztak ki a lehangsúlyosabbak azok az elemek, amelyek a nyugat-európai, a morális terápiát és új típusú intézményrendszert előtérbe helyező diskurzusokban már bevett és követendő mintának számítottak.

Az intézményrendszer létrehozása és az erre irányuló törekvések mögött is elsősorban a tanulmány első részében tárgyalt szemléletváltás állt. Bár ez a változás korántsem volt teljes és végleges,⁵⁸ általában véve igaz az, hogy a 18. század végére az elmebetegeket „állatiasnak” és a társadalomba (vissza) nem integrálható csoportnak tekintő nézetek, amelyek legitimálták a kegyetlen bánásmódot, elzárást, büntetést és fegyelmezést, jelentős transzformáción mentek keresztül. A század végére teret nyert az az elképzelés, miszerint az elmebetegség hátterében elsősorban nem a racionális gondolkodásra való képesség hiánya, hanem az organikus, lelki vagy szociális okokra⁵⁹ visszavezethető „helytelen gondolkodás” és az ebből eredő rossz következtetések állnak, amelyek emberséges bánásmóddal és megfelelő terápiás gyakorlattal gyógyíthatók.⁶⁰ Ebből következően a terápia vonatkozásában egyre inkább a helytelen viselkedés és a hibás gondolatok korrigálása került előtérbe. Természetesen itt is fontos hangsúlyozni, hogy ez az össze-

⁵⁷ Az angol hatás vonatkozásában azonban fontos kiemelni egy jelentős különbséget: míg a kontinensen állami feladatnak tekintették a szociális problémák, így az elmebetegügy megoldását, addig Angliában sokkal nagyobb teret kaptak az egyéni kezdeményezések és a privát tébolydalapítások, amelyek a legritkább esetben biztosítottak szakszerű ellátást az elmebetegek számára. Erről lásd például: Parry-Jones 2006. Erre a gyakorlatra már a korszakban negatív reflexiók születtek (vö. Aikin 1771: 69–70).

⁵⁸ Ezt példázza Huszty Zakariás Teofil megközelítése, aki a tébolydának börtönfunkciót is tulajdonított (Huszty 1786b: 566). Ugyanerre világít rá Joseph Bernt is, többek között az elmebetegek által elkövetett kegyetlen gyilkosságok miatt, amelyekre szemléletes példákat is idéz (Bernt 1817: 234).

⁵⁹ Az okok megkülönböztetésében és ennek megfelelően a megítélés átalakításában fordulópontnak tekinthető az a vita, amely 1758-ban zajlott le Angliában John Monro és William Battie között. A vita eredményeként születő írásában Battie kétféle elmebetegséget különböztetett meg: „eredendő” (*original*) és „szerzett” (*consequential*), és bár a prognózist az utóbbi esetben kedvezőbbnek tekintette, alapvetően mindkét típust gyógyíthatónak, korrigálhatónak vagy tüntmentesíthetőnek tartotta. Vö. Battie 1758: 59–67; Porter 1994: 289–290.

⁶⁰ Digby 1983: 220–221.

foglaló kép elsősorban az ideálokat és normákat megfogalmazó munkák alapján rajzolódik ki.

A 18. század végén Nyugat-Európában eluralkodó „terápiás optimizmus” az elmeügy szempontjából meghatározó centrumokban alakult ki, egymástól többé-kevésbé függetlenül, ám az újfajta szemlélet alapvetéseit tekintve hasonló elveket tükrözött. Párizsban a morális terápia atyjának és az elmebetegek „felszabadítójának” tekintett Philippe Pinel és tanítványa, Jean Esquirol nevéhez fűződően, Firenzében Vincenzo Chiarugi, Yorkban William Tuke, illetve Halléban Johann Christian Reil munkássága nyomán formálódott a morális terápia elmélete és részben már annak gyakorlati alkalmazása is.

Bár a terápia alapelvei mindenütt nagyon hasonlóak (a tradicionális gyógy módok elhagyása, a fegyelmezés és elzárás megszüntetése, fürdők alkalmazása, „munkaterápia”, a természeti környezet fontosságának hangsúlyozása, testgyakorlás, rendszeresség és emberséges bánásmód), több ponton eltérések figyelhetők meg. Ez részben a terápiás gyakorlat kidolgozásának eltérő háttérével magyarázható. Míg például Pinel, a párizsi Bicêtre és Salpêtrière kórházakban gyakorló orvosként, központi intézményekben, nagyobb beteganyag vizsgálata alapján állította fel téziseit és dolgozta ki módszereit, addig a yorki Tuke-dinasztia tagjai egy jelentéktelenebb vidéki intézményben, a medicina szempontjából laikusként tevékenykedtek. Ám ugyanígy különbségek mutatkoznak a vallás szerepének felfogásában is: míg Reil vagy a Tuke-dinasztia tagjai, a fentebb említett William Tuke, majd fia, Henry, unokája, Samuel és dédunokái, James, illetve Daniel, fontos szerepet tulajdonítottak a vallásnak az elmebetegek gyógyításában, addig Pinel kategorikusan elutasította azt. Elmélete szerint a vallás „veszélyes eksztázishoz” vezethet.⁶¹

Johann Peter Frank rendszerében azonban ezeknek a különböző irányokból érkező indíttatásoknak a harmonizációja figyelhető meg, és bár használja mind Pinel,⁶² mind William Tuke unokája, Samuel Tuke⁶³ a munkáit, ő maga elsősorban a gyakorlati megvalósításra és ennek lehetőségeire fókuszált. Frank egyszerre adott széles történeti és földrajzi körképet a különböző kórház- és szűkebben vett tébolydaalapításokról,⁶⁴ illetve fókuszált saját korának szociális intézményeire. Frank ugyanakkor az elmebetegügy vonatkozásában John Howard angol börtön-reformer széles körben hivatkozott munkájára⁶⁵ is támaszkodott.

Az 1770–1780-as évek során Howard körbeutazta Európát, hogy az angliai és az általános európai börtönügy előmozdítása érdekében megfigyeléseket tegyen a legkülönbözőbb javító- és ellátóintézményekben (börtönökben, fogházakban,

⁶¹ Digby 1985: 29–31; Porter 1994: 290–291.

⁶² Pinel 1801-ben megjelent *Traité médico-philosophique sur l'aliénation mentale* című, a morális terápia elmélete szempontjából nagy hatású, sokat hivatkozott munkáját a szintén 1801-ben megjelent, Bécsben kiadott német fordításban idézi (vö. Pinel 1801).

⁶³ Tuke 1813, 1815.

⁶⁴ Voigt (Hg.) 1827: 20–91.

⁶⁵ Howard 1791.

dologházakban, szegényházakban, kórházakban, illetve tébolydákban). Munkája során görcső alá vette az elmebetegek ügyét is, figyelmet szentelt a természeti és épített környezetnek, a higiénának, az elkülönítés elméletének és funkciójának, a betegek és/vagy fogvatartottak számának, minden esetben nemek és részlegek szerint pontosan megadva, hogy ottjártakor hányan tartózkodtak az adott intézményben. Howard empirikus megfigyelésekre alapozott munkája nyomán – és ugyanezt a képet tükrözi Franké is – kirajzolódik az a kettősség, amely a 18. század második felében Európa „elmeügyi térképét” jellemezte. A humánus törekvések mellett még rendkívül sok elmebeteget tartottak fogva különböző javító- és fegyelmező intézmények zárt celláiban embertelen körülmények között, és az elviekben speciális ellátást biztosító intézmények, így többek között az 1784-ben megnyitott bécsi tébolyda sem minden esetben voltak alkalmasak a szakszerű terápia céljaira. Bécs esetében például már önmagában árulkodik az a tény, hogy Howard csak egy egyszerű jellemzést ad az épületről és a betegek számáról, ám a gyógy módokat még csak nem is említi.⁶⁶

A szakszerű(ségre törekvő) terápiás intézmények létrehozására és működtetésére tett gyakorlati javaslatokat – Frank rendszerét és felosztását követve – három nagyobb kategóriába oszthatjuk: természeti és épített környezet; terápiás módszerek, ellátás (betegfelvétel, elkülönítés, kezelési módok); a kórházi személyzetrel szemben támasztott elvárások.

Az új típusú – a Frank által is ideálisnak tartott – intézmények létesítésének egyik legfontosabb szempontja az volt, hogy – ahogyan Roy Porter találóan megfogalmazta – „távol legyenek a világ (örjítő) zajától” („far from the mad-ding crowd”).⁶⁷ Ez a nézet teljesen szembehelyezkedett a korábbi gyakorlattal, melynek értelmében a deviáns normaszegők, és e csoporton belül az elmebetegek elzárása, izolálása és/vagy kezdetleges ellátása elsősorban városi közkórházakban (például Párizs esetében), vagy már bizonyos értelemben „specializált intézményekben” (ilyen volt a londoni Bedlam vagy St. Luke’s Hospital), központilag ellenőrizhető helyeken történt. Ezzel szemben a morális terápia és az új szemlélet egyik alapvetésévé a városokból való kivonulás vált. Egyik jó példa az angliai York Retreat nevű intézmény, amely már a névadásában (*visszavonulás* vagy *menedék*) is egyértelműen jelzi ezt az újfajta igényt, vagy egy másik hasonló a Frank által többször hivatkozott, 1813-ban alapított, Nápoly melletti Aversában fekvő tébolyda.⁶⁸ A reformerek, felismerve azt, hogy a környezet (a nagyváros zsúfoltsága, zaja) is beteggé tehet, s így kevésbé mozdítja elő a páciensek gyógyulását, a természeti környezet fontosságát hangsúlyozták:⁶⁹ a friss levegő és a csendes környezet az elmebetegségek bármely típusára jótékony hatást gya-

⁶⁶ Howard 1791: 68.

⁶⁷ Porter 1994: 290.

⁶⁸ Voigt (Hg.) 1827: 99–100.

⁶⁹ A táj és természeti környezet (esztétikumának) fontossága az elmebetegek gyógyításában: Hickman 2005; Soboth 2005.

korolthatnak.⁷⁰ Huszty Zakariás Teofil például Friedrich Nicolai⁷¹ városleírására támaszkodva azt emelte ki, hogy a berlini tébolyda – bár az 1726-ban alapított intézmény éppen egy városi példa – kerttel való kibővítése 1747-ben sokkal kényelmesebbé tette a kórházat és jóval hasznosabbá az ott folyó munkát.⁷² A természeti környezet tekintetében a „hasznosság” szintén fontos szempontnak számított. Egyrészt azért, mert az itt termesztethető zöldségek és gyümölcsök a kórház ellátását szolgálták,⁷³ másrészt pedig azért, mert ez a típusú elfoglaltság „munkaterápiás” célokra is jól felhasználható volt. Az orvosok és reformerek viszonylag korán felismerték ugyanis, hogy a munkának nem csupán gazdasági, hanem terápiás haszna is lehet az elmebetegek ellátásában.⁷⁴

Az épített környezet kapcsán minden vizsgált munkában az egyik legfontosabb, kiemelt szempontként szerepelt a higiénia. Ez a vizsgált korszakban korszakban, a 18. században, illetve a 19. század fordulóján még nem volt teljesen magától értetődő. Erről tanúskodik például John Howard korábban idézett leírása is az európai kórházak, börtönök és tébolydák állapotáról. A megfelelő higiénés viszonyokat a reformerek a nyugodt és békés környezet mellett a testi és lelki gyógyulás egyik sarokkövének tekintették. A vizsgált munkák tükrében a higiénia a tébolydák esetében nagyobb „kihívásnak” tűnik, mint más intézményeknél: az öntudatlan és testműködéseiket szabályozni nem képes betegek tisztántartása folyamatos odafigyelést igényelt.⁷⁵ Ugyanígy külön figyelmet kellett szentelni a naponta többszöri szellőztetés megoldásának, ami nem csupán odafigyelés, hanem építészeti megoldás kérdése is volt. Ennek megfelelően az ideális tébolydának építészeti szempontból szintén meg kellett felelnie az új típusú terápiás szemléletnek: ennek értelmében, bár a börtönfunkció, így a társadalom védelme, továbbra is jelen volt az orvosrendészeti munkákban,⁷⁶ a figyelem már elsősorban a beteg kényelmére, gyógyítására-gyógyulására és a megfigyelés által a páciens testi és lelki védelmére összpontosult. Ez utóbbi megnyilvánult az intézmények fokozatos elzárkózásában. Joseph Bernt például külön felhívta a figyelmet arra, hogy a tébolyda nem egy nyitott intézmény és nem látogatható szabadon; csak az orvosok és a páciensek számára szabad a bejárás.⁷⁷ Ez a kijelentés feltehetően egyfajta reflexió lehetett arra, hogy az elmebetegeket gyakran „látványosságként” kezelték; az „elmebeteg-nézés” bevett gyakorlatnak számított, ami többek között Bécsben is létezett.⁷⁸

A biztonság és a kényelem szempontjainak nemcsak a látogatók ellenőrzésében, de az intézmények kialakításában is meg kellett nyilvánulniuk; s ez a két

⁷⁰ Bernt 1817: 235; Voigt (Hg.) 1827: 99–100.

⁷¹ Nicolai 1786: 634–636.

⁷² Huszty 1786b: 571.

⁷³ Voigt (Hg.) 1827: 99–100.

⁷⁴ Vö. Tuke 1815: 42.

⁷⁵ Lásd például: Bernt 1817: 238.

⁷⁶ Vö. Bernt 1817: 234; Huszty 1786b: 566.

⁷⁷ Bernt 1817: 239.

⁷⁸ Grois 1965: 68.

kritérium sok tekintetben összefonódott. Az elkülönítés elmélete Johann Peter Franknál jelenik meg a leghangsúlyosabban, aki arra hívja fel a figyelmet, hogy a betegek védelmét és gyógyulását az izoláció segíti elő. Szerinte ideálisan minden betegnek külön szobában (az agresszív betegek esetén magánzárkában) kell helyet kapnia, ami egyrészt a békés gyógyulást segíti, másrészt a közveszélyesség kiküszöbölésének hatékony eszköze lehet. A szökési kísérletek és az önveszélyesség megelőzése pedig a folyamatos megfigyelésben rejlik: ennek érdekében Frank minden ajtóra rácszott megfigyelőablakot javasolt, amelyen keresztül a beteg folyamatosan ellenőrizhető. A külső ablakokra szintén rácsoknak kellene kerülniük, azonban jobb, ha ezeket úgy helyezik el, hogy a betegek ne egy börtönszerű intézményben érezzék magukat; erre Frank a legjobb példának az aversai tébolydát tartotta, ahol természetes színekkel festették le a rácsokat.⁷⁹

Az elkülönítés, megfigyelés, fegyelmezés elmélete és gyakorlata szempontjából érdemes ismét az angol mintát figyelembe vennünk. A szigetországban ugyanis nem csupán orvosok és olyan filantróp reformerek, mint a fentebb már említett Tuke-dinasztia tagjai fordították a figyelmüket az elmebetegügy felé, hanem építészek is. A 19. század első évtizedében jelent meg két, tervrajzokkal kiegészített írás Robert Reid és William Stark tollából. Az utóbbi, egyébként részletesebb és korszerűbb munkát prezentáló Stark terveit Frank is ismerte és hivatkozta, ezért ezek feltételezhetően hatást is gyakoroltak a tébolydaépítéssel és elkülönítéssel kapcsolatos gondolataira. Az említett két építész egyaránt a Royal College of Physicians előterjesztése nyomán kapott felkérést egy-egy speciális elmekórház megtervezésére: Reid Edinburgh-ban, Stark pedig Glasgow-ban, Skócia perifériaként ugyanis jelentős lemaradást mutatott az angliai elmeügyhöz képest. Munkájuk megkezdése előtt tapasztalatszerzőként mindketten bejárták a szigetország intézményeit, és megfigyelték az ott folyó munkálatokat – a legnagyobb hatást mindkét esetben a yorki intézet⁸⁰ gyakorolta rájuk.

Ennek szellemében a két munka⁸¹ az elkülönítés, fegyelem, felügyelet és emberi bánásmód kulcsszavakra fűzhető fel. Stark, aki részletesebb és szofisztikáltabb tervet tárt az olvasók elé, arra hívta fel a figyelmet, hogy a rendszer csak akkor lehet működőképes, ha maga az épület is megfelelően van kialakítva, ezért az elsődleges feladat, hogy az építész, orvosi szempontokat is mérlegelve, egy teljes rendszert dolgozzon ki a különböző állapotú, rangú és nemű betegek elkülönítésére, és ennek megfelelően tervezze meg az épület szárnyait, a közösségi tereket és az udvart. Építészeti szempontból Stark a következőket javasolta az ideális tébolyda kialakításához: mivel az öröknek minden kórtermet felügyelniük

⁷⁹ Voigt (Hg.) 1827: 164.

⁸⁰ Itt azonban azt is érdemes megjegyezni, hogy a yorki intézménnyel kapcsolatban Starknál nagyon hasonló gondolatok, ráadásul megegyező struktúrában jelennek meg, mint Samuel Tuke 1813-as munkájában, így a látottak mellett valószínűleg az erőteljesen idealizált szöveges beszámoló szintén hatással lehetett rá.

⁸¹ A tervek alapján két tébolyda épült; a Reid által tervezett edinburgh-i intézet 1809–1810, a Stark terve alapján épült glasgow-i elmegógyintézet pedig 1810–1811 folyamán készült el.

kell, ezért négy hosszú galériát tervezett, amelyeket az örök az épület közepén elhelyezkedő megfigyelőállásukból ellenőrizhetnek. Minden emeletre négy kórtermet szánt (kettőt a nőknek és kettőt a férfiaknak), valamint távolabb a többitől négy magánzárkát az agresszív betegek számára. Tervei szerint az ablakok egy belső udvarra néznek, így nem lehet belátni az intézménybe (ami a betegek védelmét szolgálja), míg a szobákban olyan magasra kerülnek, hogy (a betegek és a társadalom védelme érdekében) ne lehessen kimászni rajtuk.

A tervek, bár nem képezik le teljesen, mégis a Jeremy Bentham angol filozófus és jogtudós által bevezetett „panoptikus” szemléletet tükrözik. A Bentham által az 1790-es években tervezett építészeti alakzat alapelve a következő: egy gyűrű alakú épület, amelyben egymástól elszeparált cellák helyezkednek el, amelyek körülvesznek egy, a megfigyelés céljaira létrehozott tornyot. Így egyetlen helyről, a toronyból belátható és ellenőrizhető a tér, és lehetőség nyílik az elzárta folyamatos, egyidejű megfigyelésére. Ez az építészeti struktúra, a Bentham által megfogalmazott elvek szerint alkalmas börtönök, fogházak, javítóintézmények, dologházak, gyárak, iskolák, kórházak és elmebetegintézetek létesítésére. Fő előnye a megfigyelő szempontjából, hogy a megfigyelt interiorizálja az állandó tekintet képzetét, így az épület kialakítása megteremti a folyamatos (ön-)fegyelmzés lehetőségét, ezzel szimbolikussá, belsővé téve az elítélt vagy az elmebeteg láncait.⁸²

A folyamatos megfigyelhetőség, ellenőrizhetőség és az izoláció pedig elsőrangú szempontnak számítanak a terápia tekintetében. Ezt tükrözi az a szofisztikált rendszer is, ami Stark esetében egyúttal az architektúra alapját képezte: a betegek felosztása különböző homogén és egyenként ellenőrizhető csoportokra. Ez egyrészt a nemek, másrészt pedig az állapot szerinti felosztást jelenti (melankóliások/nyugodtak, mániások/agresszívak, lábadozók, illetve közveszélyesek).⁸³ Johann Peter Frank ezen a ponton elvetette az angol gyakorlatot és ezt a típusú felosztást: a terápia szempontjából haszontalannak tartotta a különválasztást, mert szerinte a különböző állapotú betegek jótékony hatással is lehetnek egymásra,⁸⁴ ezért más megközelítést javasolt. Rendszere szerint a kórházba való felvételkor ideálisan minden betegnek rendelkeznie kell egy kartonnal, amelyen szerepel a neve, a neve, az életkora, valamint a lakhelye és a születési helye – ezek az adatok aztán a betegkönyvbe is bekerülnek. Joseph Bernt emellett ezen a ponton javasolta még az élet- és kórtörténet dokumentálását is.⁸⁵ Az adatfelvétel után kerülhet sor a vizsgálatra és a megfelelő, speciális terápiára való „beutalásra”, az elmebetegek esetén azonban Frank két kivételt tesz: az ön- és közveszélyes páciensek esetén nincs szükség az előzetes felvételi procedúrára. Azokat a betegeket

⁸² Bentham 1791: Letters I, II, V, 1–5; 5–13; 22–28. Lásd még: Foucault 1990 [1975]: 267–311.

⁸³ Ez elsősorban az angol munkák sajátossága: Stark 1810: 18–19; Tuke 1813: 93–107; Tuke 1815: 17–19. Ám néhány német nyelvű orvosrendészeti munkában is átvétellel kerül, köztük például: Bernt 1817: 235.

⁸⁴ Voigt (Hg.) 1827: 226.

⁸⁵ Bernt 1817: 235.

pedig, akiknél nem állapíthatók meg egyértelműen a tünetek, először néhány napos megfigyelésre kell felvenni a kórházba, és ezután kell dönteni a további sorsukról. A betegfelvétel után a nyugodt, fegyelmezés nélkül is kezelhető elmebetegeket további vizsgálatoknak kell alávetni, pontos diagnózist kell felállítani, amely elengedhetetlen a megfelelő terápiához.⁸⁶

A betegek felosztása tekintetében Frank nem javasolt szofisztikált rendszert. Az elkülönítő és megfigyelőszobákon kívül két nagyobb csoportot ajánlott: a könnyen kezelhető, nyugodt betegeket, illetve az ön- és közveszélyeseket, akiket a saját és a többi beteg védelmében kell szeparáltan gyógyítani, a fegyelmezés és kényszerítés eszközeit (kényszerzubbony, láncok) pedig szerinte csak átmenetileg szabad használni,⁸⁷ kizárólag a beteg védelme érdekében. A két részleg között azonban biztosítani kell az átjárást: a „zárt osztályon” fekvők viselkedésük függvényében átkerülhetnek a „nyílt osztályra”⁸⁸, ahol szabadon mozoghatnak, alakíthatnak ki kapcsolatokat a többi beteggel, és dolgozhatnak. Az a fejlődésbe és javulásba vetett hitt, ami Frank szövege alapján is kibontakozik, jól jelzi tehát annak a „terápiás optimizmusnak” az eluralkodását, ami a 18. század utolsó és a 19. század első évtizedeit jellemezte.

A terápia – ahogyan Frank munkájából is kiolvasható – három nagyobb szempont köré szerveződik (ez is hasonló a yorki modellhez⁸⁹). Az első ilyen szempont az önkontroll módjainak megtalálása és erősítése a betegekben, ebben segíthet például az „előrelépés” és a javulás módozatainak a lehetővé tétele. A második az elzárás és a büntetés, de ez utóbbiak csak akkor, ha indokoltak, és a betegek állapotának javítását szolgálják. A harmadik, és egyben a legfontosabb szempont az emberséges bánásmód, többek között például a beszélgetés kezdeményezése a páciensekkel. Ennek a módszernek a hátterében elsősorban az a felismerés munkál, hogy az elmebetegek nem az állati létezés szintjére süllyedtek, értelem nélküli „lények”, hanem *emberek*, akik organikus vagy szociális okokra visszavezethető *betegségben* szenvednek, és állapotuk csupán a helyes és racionális gondolkodás *zavara*. Ezt a gondolatmenetet követve emeli ki például Joseph Bernt azt, hogy az elmebetegek bíróság elé idézése és elítélése is csak orvosi szakvélemény ismeretében történhet, mert az állapot önmagában nem szolgálhat a büntetés okául.⁹⁰

A betegek mindennapjaira, időbeosztásukra és elfoglaltságaikra nézve Frank egy igen szigorú napirendet javasolt: fontos egyrészt a rendszeresség, mind az étkezések, mind pedig a munka és az olyan terápiás célú tevékenységek tekintetében, mint a sétálás, lovaglás, sport, kártyázás, színházlátogatás, zenehallgatás, énekítés, rajzolás, hímzés, olvasás és tanulás. Emellett a betegeknek – amennyiben azt az állapotuk lehetővé teszi – a házi- és a kerti munkákból is ki kell ven-

⁸⁶ Voigt (Hg.) 1827: 225–226.

⁸⁷ Voigt (Hg.) 1827: 227–228.

⁸⁸ A homogén csoportok felbomlása Angliában például vitákat generált. Vö. Tuke 1815: 12–13.

⁸⁹ Tuke 1813: 139–162.

⁹⁰ Bernt 1817: 235.

niük a részüket, mert a folyamatos elfoglaltság, a „munkaterápia” mind gazdasági, mind egészségügyi hasznot jelent az egyén és a közösség számára.⁹¹ Huszty Zakariás Teofil emellett a kísérleti gyógymódok (a mágnesség és az elektromos áram használata a betegek terápiájában) bevezetését is fontosnak tartotta, mivel a lélektudomány a korszakban még, ahogyan Kovács Mihály is fogalmazott, az orvostudomány „legsetébb mezeje” volt, így nem lehetett kiszámítani, mely gyógymódok bizonyulnak hatásosnak.⁹²

Az orvosrendészeti munkák szerzői az elmebetegek ellátóival és ápolóival – vagyis a „szakszeméllyel” – szemben is a lehető legmagasabb követelményeket igyekeztek megfogalmazni, hiszen – ahogyan Huszty⁹³ is kiemelte – speciális terápiát csak szakképzett személyzet tud nyújtani, egyéb esetekben háttérbe szorul a gyógyítás.⁹⁴ Frank ugyan nem tért ki külön fejezetben az elmebetegeket ápolókra, a kórházi személyzet általános feladatainak részletezésénél azonban az elmebetegek ellátására nézve további külön szabályokat fogalmazott meg. Az igazgatót (*Direktor*) teszi felelőssé a betegfelvételért és azért, hogy „érdemtelennül” senki ne kerüljön a tébolydába, s felépülése után, ha még szükség van a kórházi ellátására, minél hamarabb kerüljön át a kórház egy más részlegébe. Ez, bár indirekt módon, rávilágít arra, hogy a fent ismertetett humánus alapelvek meghirdetésével ellentétben a tébolydák világa a gyakorlatban mégis kerülendő volt. Az igazgató felelős még az intézmény elhagyásának engedélyezéséért mind a teljesen gyógyultak, mind a lábadozó betegek esetében.⁹⁵ A további vizsgálatokért, az elmebetegek elhelyezéséért és terápiájáért a főorvos (*Primarius*) felel, aki dönt a betegek elhelyezéséről, átvizsgálásáról és a veszélyes eszközök elvételéről, amelyekkel önmagukban vagy a környezetükben kárt tehetnének.⁹⁶ (Joseph Bernt még az első látásra ártalmatlannak tűnő porcelán- és üvegedények használatának a veszélyeire is figyelmeztetett.⁹⁷) A mindennapokban az ápolók (*Wärterleute*) és a gondnok/felügyelő (*Hausvater*) felelős az elmebetegek ellátásáért, ellenőrzéséért és indokolt esetben büntetéséért. Az egy főre jutó ápolók száma a betegek számától és állapotuktól függ, Johann Peter Frank az elmebetegek esetén magasabb ápolólétszámot „írt elő”, és olyan személyzet alkalmazását, akik képesek velük érdemben, az állapotuk által megkívánt módon foglalkozni.⁹⁸ A gondnokok és felügyelők hatáskörébe pedig elsősorban az elmebetegek ellenőrzése tartozik: a munka felügyelete, a viták, konfliktusok, szökések, koldulások, valamint

⁹¹ Voigt (Hg.) 1827: 225–226.

⁹² Bernt 1817: 239; Huszty 1786b: 568.

⁹³ Huszty saját munkájában az elmebetegek ellátására, a kórházak és tébolydák működésére vonatkozó szövegrészeket Joseph Quarin, az Allgemeines Krankenhaus első igazgatójának 1784-ben kiadott jelentéséből vette át. Vö. Huszty 1786b: 554; Quarin 1784: 21.

⁹⁴ Huszty 1786b: 568.

⁹⁵ Voigt (Hg.) 1827: 276, 295.

⁹⁶ Voigt (Hg.) 1827: 295–296.

⁹⁷ Bernt 1817: 239.

⁹⁸ Voigt (Hg.) 1827: 316–319.

a dohányzás (tűzveszélyi miatti) megakadályozása és az intézmény rendszeres átvizsgálása, a veszélyes, sérülést okozó tárgyak elkobzása.⁹⁹

* * *

Bár, ahogyan ez a fentiek nyomán is kirajzolódik, az általános és orvosrendészeti munkák még gyakran meglehetősen konfúzus képet mutatnak az elmebetegség és az elmebetegek megítélésével és ellátásával kapcsolatban, a kérdés megoldására vonatkozó főbb elemek áttekintése nyomán körvonalazódni látszik az, hogy azok a fejlődési irányok és tendenciák, amelyek Nyugat-Európában, elsősorban Angliában és részben Franciaországban vagy Itáliában már érvényesültek, és egy részük a gyakorlatban is alkalmazásra került, nem hiányoznak az osztrák viszonylatban jelentős szerzők munkásságából sem. Az, hogy ezen elméletek gyakorlatba való átültetése és alkalmazása milyen mélységben és mely, már létező intézményrendszer keretein belül valósult vagy valósulhatott meg a Habsburg Birodalomban¹⁰⁰ és elsősorban Magyarországon, további, empirikus (szegényügyi, kórházi) anyagokon elvégzett kutatásokat igényel.

FORRÁSOK

- Aikin, John 1771: *Thoughts on Hospitals*. London.
- Arnold, Thomas 1806: *Observations on the Nature, Kind, Causes, and Prevention of Insanity*. 2. ed. London.
- Battie, William 1758: *A Treatise on Madness*. London.
- Bentham, Jeremy 1791: *Panopticon, or, the Inspection-House*. Dublin.
- Bernt, Joseph 1817: *Systematisches Handbuch der Staats-Arzneykunde, zum Gebrauche für Aerzte, Rechtsgelehrte, Polizeybeamte und zum Leitfaiden bey öffentlichen Vorlesungen. Zweyter Theil, Die öffentliche Krankenpflege*. Wien.
- Frank, Johann Peter 1779–1819: *System einer vollständigen medicinischen Policey*. Bd. I. 1779, Bd. II. 1780, Bd. III. 1783, Bd. IV. 1788 Mannheim; Bd. V. 1813 Tübingen; Bd. VI/1–2. 1817, Bd. VI/3. 1819. Wien.
- Haslam, John 1798: *Observations on Insanity with Practical Remarks on the Disease*. London.
- Hebenstreit, Ernst Benjamin Gottlieb 1806: *Lehrsätze der medizinischen Polizeywissenschaft. Zum Gebrauche akademischer Vorlesungen entworfen. Zweyte vermehrte Auflage*. Wien.
- Herrenleben, Sebastian Gottlieb (Hg.) 1748–1752: *Sammlung Österreichischer Gesetze und Ordnungen*. Leipzig.
- Howard, John 1791: *An Account of the Principal Lazarettos in Europe*. London.

⁹⁹ Voigt (Hg.) 1827: 325.

¹⁰⁰ Osztrák viszonylatban az elmebetegek ellátásának kérdése már részben feldolgozott; itt elsősorban Carlos Watzka munkásságát érdemes kiemelni. Összefoglaló munkái: Watzka 2005, 2007.

- Huszy, Zacharias Gottlieb 1786a: *Diskurs über die medizinische Polizei*. Bd. I. Pressburg–Leipzig.
- Huszy, Zacharias Gottlieb 1786b: *Diskurs über die medizinische Polizei*. Bd. II. Pressburg–Leipzig.
- Jung, Johann Heinrich 1788: *Lehrbuch der Staats-Polizeywissenschaft*. Leipzig.
- Justi, Johann Heinrich Gottlob von 1759: *Grundsätze der Policey-Wissenschaft in einem vernünftigen, auf den Endzweck der Policey gegründeten, Zusammenhange und zu Gebrauch Akademischer Vorlesungen abgefasst*. Zweyte, stark vermehrte Auflage. Göttingen.
- Kovács Mihály 1828: *Medicina Forensis, vagy Orvosi Törvénytudomány*. Pest–Buda.
- Mai, Franz Anton 1802: *Entwurf einer Gesetzgebung, über die wichtigsten Gegenstände der medizinischen Polizei, als Beitrag zu einem Landrecht in der Pfalz*. Mannheim.
- Molnár János 1814–1818: *Orvosi Törvény*. I–II. kötet. Székesfehérvár.
- Monro, John 1758: *Remarks on Dr Battie's Treatise on Madness*. London.
- Nicolai, Friedrich 1786: *Beschreibung der Königlichen Residenzstädte Berlin und Potsdam, aller daselbst befindlicher Merkwürdigkeiten und der umliegenden Gegend*. Berlin.
- Pinel, Philippe 1801: *Philosophisch-medicinische Abhandlung über Geistesverirrungen oder Manie*. Wien.
- Rác Samuel 1794: *A borbélyi tanításoknak második darabja*. Pest.
- Reid, Robert 1809: *Observations on Hospitals, for the Cure of Insanity*. Edinburgh.
- Quarin, Joseph 1794: *Nachricht an das Publikum über die Einrichtung des Hauptspitals in Wien: bei dessen Eröffnung von der Oberdirektion herausgegeben*. Wien.
- Sonnenfels, Joseph von 1765–1767: *Grundsätze der Polizei, Handlung und Finanzwissenschaft*. 1–3. Wien.
- Stark, William 1810: *Remarks on the Construction of Public Hospitals for the Cure of Mental Derangement*. Glasgow.
- Steininger, Franz von 1793: *Staatsarzneywissenschaft: oder medizinische Polizey, gerichtliche Arzneywissenschaft und medizinische Rechtgelehrsamkeit*. Erster Band. Wien.
- Tuke, Samuel 1813: *Description of the Retreat, an Institution near York for Insane Persons*. York.
- Tuke, Samuel 1815: *Practical Hints on the Construction and Economy of Pauper Lunatic Asylums*. York.
- Voigt, Georg Christian Gotthilf (Hg.) 1812–1827: *Supplement-Bände zur medicinischen Polizei, oder Sammlung verschiedener, in diese Wissenschaft einschlagender, eigener Aufsätze*. I–III. Leipzig.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bähr, Andreas 2002: *Der Richter im Ich: Die Semantik der Selbsttötung in der Aufklärung*. Göttingen.
- Bató Szilvia 2009: A csecsemőgyilkosság és a gyermekkítétel a magyar és az osztrák büntetőjog-tudományban a 19. század első felében. *Acta Universitatis Szegediensis* (72.) 3–46.

- Bató Szilvia 2013: Az öngyilkosság a régi magyar büntetőjog-tudományban. In: Filó Mihály (szerk.): *Halálos bűn és szabad akarat. Öngyilkosság a jogtudomány tükrében*. Budapest, 72–87.
- Beier, A. L. 2008: A New Serfdom: Labour Laws, Vagrancy Statutes, and Labour Discipline in England, 1350–1800. In: Beier, A. L. – Obocock, Paul (eds): *Cast Out. Vagrancy and Homelessness in Global and Historical Perspective*. Athens, OH, 35–64.
- Caroll, Patrick E. 2002: Medical Police and the History of Public Health. *Medical History* (46.) 4. 461–494.
- Deáky Zita – Krász Lilla 2005: *Minden dolgok kezdete. A születés kultúrtörténete Magyarországon, XVI–XX. század*. Budapest.
- Digby, Anne 1983: Changes in the Asylum: The Case of York, 1777–1815. *The Economic History Review, New Series* (36.) 2. 218–239.
- Digby, Anne 1985: *Madness, Morality and Medicine: A Study of the York Retreat, 1796–1914*. Cambridge.
- Dinges, Martin 1994: The Reception of Michel Foucault's Ideas on Social Discipline, Mental Asylums and Medical Profession. In: Jones, Colin – Porter, Roy (eds): *Reassessing Foucault: Power, Medicine and the Body*. London, 181–213.
- Dinges, Martin 2000: Medicinische Policey zwischen Heilkundigen und Patienten (1750–1830). In: Härter, Karl (Hg.): *Policey und frühneuzeitliche Gesellschaft*. Frankfurt am Main, 263–295.
- Dross, Fritz 2005: „Der Kranke allein ist arm.” Die Diskussion über den Zusammenhang von Krankheit und Armut um 1800. *VSWG: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (92.) 1. 1–15
- Duka Zólyomi, Norbert 1972: *Zacharias Gottlieb Huszty: 1754–1803: Mitbegründer der modernen Sozialhygiene*. Bratislava.
- Finzsch, Norbert 2003: Elias, Foucault, Oestreich – On a Historical Theory of Confinement. In: Finzsch, Norbert – Jütte, Robert (eds): *Institutions of Confinement. Hospitals, Asylums, and Prisons in Western Europe and North America, 1500–1950*. Cambridge.
- Foucault, Michel 1990 [1975]: *Felügyelet és büntetés: a börtön története*. Budapest.
- Foucault, Michel 2004 [1961]: *A bolondság története a klasszicizmus korában*. Budapest.
- Frevert, Ute 1984: *Krankheit als politisches Problem, 1770–1880: soziale Unterschichten in Preußen zwischen medizinischer Polizei und staatlicher Sozialversicherung*. Göttingen.
- Geremek, Bronisław 1994: *Poverty. A History*. Oxford.
- Grell, Ole Peter – Cunningham, Andrew (eds) 2003: *Healthcare and Poor Relief in Protestant Europe, 1500–1700*. London–New York.
- Grois, Bernard 1965: *Das Allgemeine Krankenhaus in Wien und seine Geschichte*. Wien.
- Grumbach, Torsten 2006: *Kurmainzer Medicinalpolicy, 1650–1803: eine Darstellung entlang der landesherrlichen Verordnungen*. Frankfurt am Main.
- Harrington, Joel F. 1999: Escape from the Great Confinement: The Genealogy of a German Workhouse. *The Journal of Modern History* (71.) 2. 308–345.
- Hickman, Clare 2005: The Picturesque at Brislington House, Bristol: The Role of Landscape in Relation to the Treatment of Mental Illness in the Early Nineteenth-Century Asylum. *Garden History* (33.) 1. 47–60.

- Houston, R. A. 2006: Poor Relief and the Dangerous and Criminal Insane in Scotland, c. 1740–1840. *Journal of Social History* (40.) 2. 453–476.
- Ingram, Allan 2006: *The Madhouse of Language: Writing and Reading Madness in the Eighteenth-Century*. London.
- Jütte, Robert 1994: *Poverty and Deviance in Early Modern Europe*. Cambridge.
- Kontler, László 2012: Polizey and Patriotism: Joseph von Sonnenfels and the Legitimacy of Enlightened Monarchy in the Gaze of the Eighteenth-Century State Sciences. In: Guttica, Cesare – Burgess, Glenn (eds): *Monarchism and Absolutism in Early Modern Europe*. London, 75–90.
- Kovács Janka 2015: A lélek betegségeinek reprezentációi a magyar nyelvű orvosi irodalomban. *Kaleidoscope Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat* (6.) 11. 23–63.
- Krász, Lilla 2008: From Home Treatment to Hospitalisation: General Trends in the Development of Hungary's Hospital Network. In: Scheutz, Martin – Sommerlechner, Andrea – Weigl, Herwig – Weiss, Alfred (Hgg./eds): *Europäisches Spitalwesen: institutionelle Fürsorge in Mittelalter und Früher Neuzeit / Hospital and Institutional Care in Medieval and Early Modern Europe*. Wien, 455–475.
- Lafferton Emese 2004: A magántéboldától az egyetemi klinikáig. A magyar pszichiátria történetének vázlata európai kontextusban, 1850–1908. In: Békés Vera (szerk.): *A kreativitás mintázatai*. Budapest, 34–72.
- Lesky, Erna 1955: Johann Peter Frank als Organisator des medizinischen Unterrichts. *Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften* (39.) 1. 1–29.
- Lewis, Margaret Brannan 2016: *Infanticide and Abortion in Early Modern Germany*. London.
- Lindemann, Mary 1990: *Patriots and Paupers: Hamburg, 1712–1830*. Oxford.
- Möller, Caren 2005: *Medizinalpolizei: Die Theorie des staatlichen Gesundheitswesens im 18. und 19. Jahrhundert*. Frankfurt am Main.
- Parry-Jones, William Ll. 2006: *The Trade in Lunacy: A Study of Private Madhouses in England in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*. London.
- Porter, Roy 1987: *Mind-forg'd Manacles: A History of Madness in England from the Restoration to the Regency*. Ann Arbor, Michigan.
- Porter, Roy 1994: Madness and its Institutions. In: Wear, Andrew (ed.): *Medicine in Society. Historical Essays*. Cambridge. 277–302.
- Porter, Roy 2002: *Madness: A Brief History*. Oxford.
- Prosperi, Adriano 2016: *Infanticide, Secular Justice, and Religious Debate in Early Modern Europe*. Turnhout.
- Rosen, George 1957: The Fate and the Concept of Medical Police, 1780–1890. *Centaurus* (5.) 2. 97–113.
- Rushton, Peter 1988: Lunatics and Idiots: Mental Disability, the Community, and the Poor Law in North-East England, 1600–1800. *Medical History* (32.) 1. 34–50.
- Scull, Andrew – MacKenzie, Charlotte – Hervey, Nicholas (eds) 1996: *Masters of Bedlam. The Transformation of the Mad-Doctoring Trade*. Princeton, NJ.
- Soboth, Christian 2005: Der Garten der Irren: Anmerkungen zum Irrenhausgarten im 18. und 19. Jahrhundert. In: Ananieva, Anna – Hofer, Natascha N. (Hgg.):

Der andere Garten: Erinnern und Erfinden in Gärten von Institutionen. Göttingen. 303–320.

Watzka, Carlos 2005: *Vom Hospital zum Krankenhaus: zum Umgang mit psychisch und somatisch Kranken im frühneuzeitlichen Europa.* Wien.

Watzka, Carlos 2007: *Arme, Kranke, Verrückte: Hospitäler und Krankenhäuser in der Steiermark vom 16. bis zum 18. Jahrhundert und ihre Bedeutung für den Umgang mit psychisch Kranken.* Graz.

Zsakó István 1956: Az egykori országos tébolyda keletkezésének története. *Orvostörténeti Közlemények* (2.) 4. 84–107.

Tangl Balázs

Mindennapi élet a közös hadseregben az általános hadkötelezettség időszakában (1868–1914)

A hadsereg – ami a modern állam kiépülésével az állami erőszak-monopólium legfontosabb szerve – feladata az ellenség harcképtelenné tétele fizikai erőszak alkalmazásával.¹ Ez az egyén szempontjából azt jelenti, hogy a civil társadalomra vonatkozó általános erőszaktilalom normája részben feloldásra kerül, vagyis képesnek kell lennie az ölésre és a halálra, illetve magának az erőszaknak a kontrollálására. Utóbbit a parancsnak való feltétlen engedelmesség biztosítja. A hadsereg ugyanakkor nem csupán egy hierarchikusan felépült, racionális szervezet, hanem (egészen a 20. századig) egyben egy férfiközösség is, mely két fő szervezőelv: vertikális szempontból a parancs és engedelmesség, horizontális szempontból pedig a bajtársiasság mentén működik. Vagyis működéséhez egyszerre szükséges a fegyelem és az összetartozás-tudat.²

A szociológiában a fegyelmezéssel alapvetően kétfajta megközelítés foglalkozik: az egyik a modernizációs folyamat részeként (Weber, Elias vagy Oestreich), a másik pedig társadalmi gyakorlatként (Foucault, Goffman) vizsgálja. Noha előbbiek esetében is (mindenekelőtt Oestreichnél) szerepet kap a katonai fegyelem, minket elsősorban az utóbbi két gondolkodó érdekel.³ Erving Goffman elméletében a „totális intézmény” fogalma kerül középpontba, melynek négy fő jellemzőjét határozza meg: 1. a közösség minden tagjának élete egy helyen és egy autoritás alá rendelve zajlik; 2. az egyén minden tevékenységét a közösséggel együtt végzi; 3. ez elülről irányított, pontosan meghatározott rend szerint zajlik; 4. végül pedig az egyes tevékenységek meghatározott, az intézmény céljainak alárendelt tervet követnek.⁴ Vagyis a „totális intézményben” a nyilvános és a magántér, a munka- és szabadidő közötti határvonal eltűnik, az egyéniség a közösség érdekében háttérbe szorul, annak minden megnyilvánulását felszámolják, hogy aztán az intézmény céljainak megfelelően formálhassák. A normától való eltérést pedig szankcionálják.

¹ Ez egyszerre jelenti a belső és külső ellenséggel szembeni harcot. Az 1868-as véderőtörvény például így fogalmazott: „A hadsereg és hadi tengerészet hivatása Ő Felseége összes birodalma mindként állama területének küllelenségek elleni megvédeése és a belrend és biztonság fenntartása.” 1868. XL. tc. 7. §.

² Bröckling 1997: 9–10; a bajtársiasság ápolására a közös hadseregben lásd Tangl 2016.

³ Vö. Bröckling 1997: 11–18.

⁴ Goffman 1961: 6.

Goffmannal szemben Michel Foucault⁵ a fegyelem diffúz voltát hangsúlyozza, ami „a maga sajátos kellékeivel, technikáival, procedúráival és alkalmazási síkjáival egyetemben olyan hatalmi technológia (sőt, a hatalom olyan »anatómiája«), amely mélyen beleágyazódik a társadalom kontextusaiba, ily módon itatva át annak szinte minden egyes alkotóelemét”.⁶ Ezeket a fegyelmezési mechanizmusokat olyan mikrohatalmakként értelmezi, melyek a mindennapi élet síkján biztosítják a hatalom folytonos és közvetlen létét. A modern fegyelmezés és büntetés (a premodern módszerek brutalitásával szemben) finomabb és civilizáltabb formákat ölt, működési területe kitágul, alapját pedig a mindenoldalú felosztás jelenti. Az egyén csak formalizált, ellenőrzött csoportokban létezhet, melyekben már beépített kontrollok működnek. Ennek megfelelően a fegyelmezés eszközévé válik az idő (be- és felosztása, tevékenység időbeni megszervezése), a tér (elzárás, funkcionális elhelyezés) és a test. A kialakított normarendszer állandó, hierarchikus felügyeletet, vizsgáztatást és szankcionálást is feltételez. Ezek a normalizáló szankciók azonban már kevésbé a testet magát, hanem sokkal inkább a „lelket” veszik célba.

A fentiek alapján tanulmányunk célja az Osztrák–Magyar Monarchia hadserege hétköznapijainak vizsgálata az általános hadkötelezettség (1868–1914) időszakában, egyrészt a goffmani „totális intézmény”, másrészt a foucault-i értelemben vett fegyelmezési módszerek szempontjából, így próbálva bepillantást nyerni a közkatonák mindennapi életének bizonyos aspektusaiba, elsősorban magyarországi viszonylatban.

SZAKIRODALOM ÉS FORRÁSBÁZIS

A közkatonák mindennapi élete háborúban és békében (vagyis a hadtörténetírás alulnézetből⁷) a magyar történetíráson belül mind a mai napig lényegében *terra incognitának* számít. Ez még akkor is így van, ha például az I. világháború centenáriuma alkalmából érezhetően megnövekedett az érdeklődés a háborús mindennapok, az egyszerű közkatonák frontélményei iránt. A „boldog békeidők” közkatonáira azonban még ennyi figyelem sem hárul, életükről (néhány általános megállapításon kívül) lényegében alig tudunk valamit. Igaz, ez a terület még nyugati szomszédunknál is viszonylag újnak számít. Itt mindenekelőtt Christa Hämmerle egy tanulmányát kell kiemelni, amelyre a téma hasonlósága miatt jelen írás is sok tekintetben támaszkodik.⁸ Hämmerle elsősorban a kiképzéssel szorosan összefüggő katonai fenytőjogot állítja középpontba, amelyet foucault-i értelemben vizsgál. A közös hadseregben a katonai büntetéseknek ugyanis két, egymástól szigorúan elkülönülő fajtája létezett: a fenytőjog és a büntetőjog.

⁵ Lásd például: Foucault 1990.

⁶ Gyáni 1997: 159–160.

⁷ A témára lásd Wette 1992; Ulrich 1996; Kühne–Ziemann 2000: 14–18; Keegan 2013.

⁸ Hämmerle 2011.

Az utóbbi fórumai a különböző szintű katonai bíróságok voltak,⁹ előbbi viszont az adott alakulaton belüli fegyelmi vétségekre vonatkozott. Az előljárót alárendeltjei felett ugyanis fegyelmi fenyítő hatalom illette meg a fegyelem fenntartása céljából, melyet saját hatáskörében gyakorolt. Ez kiterjedt a szolgálati szabályok, valamint más, általános vagy különös rendeletek megsértésére, illetve a katonai vagy közönséges vétségekre. A fenyítőjogot, vagyis a szankcionálás határait, a büntetés típusait, enyhítő és mentesítő körülményeit a szolgálati szabályzat rögzítette.¹⁰

Hämmerle szerint a fenyítőjog a katonák mindennapi életét a kaszárnyában „totális mértékben meghatározta”, annak valamennyi területére kiterjedt, ezzel jelentős mértékben hozzájárulva, hogy „totális intézményként” működjön a hadsereg. Jóllehet az 1855-ös katonai büntető törvénykönyvvel és az 1873-as új szolgálati szabályzattal a testi fenyítést megszüntették, a liberális nevelési elvek hangsúlyozása ellenére a fenyítőjogot továbbra is a „brutalitás” jellemezte, nemcsak a szigorú büntetési tételek miatt, hanem mert a szabályok széles lehetőségeket biztosítottak a tiszteknek az alkalmazására. Így a fenyítőjog és a kiképzés közötti határ jórészt elmosódott, előbbi az utóbbi eszközévé vált, feladata pedig az volt, hogy a fegyelmet és az engedelmességet azokon a területeken is érvényesítse, illetve kikényszerítse, ahol egyébként a kiképzés önmagában nem tűnt elegendőnek. Hämmerle éppen ezért a fegyelmi esetek jegyzőkönyvei és közkatonák visszaemlékezései alapján úgy véli, hogy a kiképzési módszerek továbbra is rendkívül brutálisak és megalázóak voltak, céljuk pedig elsősorban az idomítás és az erőszakos normalizálás volt.¹¹

A közkatonák mindennapi életének elhanyagolása a kutatásokban a relatív forráshiánnyal is magyarázható. Az általános hadkötelezettség időszakából ugyanis, miközben a tisztektől nagyszámú napló, visszaemlékezés maradt fenn kéziratban és nyomtatásban egyaránt, addig a közkatonáktól csak kevés ilyen került elő (nem számítva a már említett I. világháború éveit).¹² Ez hatványozottan igaz az egykori Magyar Királyságra, hiszen az örökös tartományokhoz képest az itteni újoncok (persze nagy regionális eltérésekkel) jóval alacsonyabb alfabetizációs szinttel rendelkeztek. Ennek ellenére jelen tanulmány egyik fő bázisát négy ilyen napló és visszaemlékezés képezi, amelyek részben a Hadtörténelmi Levéltárban, részben az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, részben pedig nyomtatásban maradtak fenn. Az egyik Mezei Sámuel visszaemlékezése, amelyet 1970-ben és 1972-ben diktált le. Mezei 1907 és 1910 között szolgált a cs. és kir. 15. huszárezred 5. századában Miskolcon.¹³ Ezzel szemben

⁹ Részletesen lásd: Farkas–Kelemen 2015: 35–82.

¹⁰ Farkas–Kelemen 2015: 46–47; DR 1873. XIII. Abschnitt.

¹¹ Hämmerle 2011: 33, 53–54.

¹² Leo Schuster csehországi német származású tüzér altiszt posztumusz kiadott visszaemlékezése volt sokáig az egyetlen nyomtatásban is megjelent munka, ami a korból származik. Emellett 2012-ben Christa Hämmerle szerkesztésében jelent meg egy kötet, mely tizenegy altiszt és közkatona visszaemlékezéseiből közöl részleteket (Hämmerle [Hg.] 2012).

¹³ HL Tgy 2689, 2699, 2718.

a Csongrád vármegyei születésű, katonaéveit a cs. és kir. 101. gyalogezred 1. zászlóaljában, Zágrábban letöltő Tóth István szakaszvezető naplója egykorú forrás. Írása azonban nem egy klasszikus értelemben vett napló, inkább egy-egy élmény, benyomás rögzítése rímbe szedett szövegben, ugyanakkor rendkívül rossz helyesírással.¹⁴ A harmadik forrás Magyar Adorjának nyomtatásban is megjelent visszaemlékezése, aki a cs. és kir. 2. huszárezredben, a Brassó melletti Feketehalmon töltötte katonaéveit 1907 és 1910 között.¹⁵ A negyedik forrás kissé kilóg a sorból, mivel egy egyéves önkéntes szolgálatáról van benne szó. Ennek ellenére Kiss Lajos naplója, aki 1873 és 1874 között szolgált a cs. kir. 34. gyalogezredben Kasán, számos értékes információval szolgál témánkhoz.¹⁶

Forrásbázisunk másik alapját a cs. (és) kir. 11. huszárezred ezredlevéltára alkotja, amely a maga nemében egyedülálló. Az egykori Habsburg Monarchia haderejének azon kevés alakulata közé tartozik, melynek az irattára jórészt megmaradt (igaz, még így is nagy hiányokkal). Az 1841 és 1918 közötti évek összesen 14 iratfolyóméter anyaga ennek ellenére nemcsak a magyar, de az osztrák kutatók figyelmét is mind a mai napig elkerülte. Jelen tanulmányban elsősorban a fegyelmi büntetések jegyzőkönyvi kivonatát (*Strafprotokoll-Auszug*) használjuk. Ezeket a következő adatok vannak feltüntetve: a katona neve, rangja, a vétség rövid leírása, a büntetés neve, ki hozta az ítéletet, a dátum, végül pedig a büntetés végrehajtására vonatkozó megjegyzések. A kivonatok önmagukban nem maradtak fenn, csak más irattípuson belül, mindenekelőtt a hadbírószági peranyagokban található meg. Ha ugyanis egy katona hadbírószág elé került, akkor az illető fegyelmi vétségeiről szóló jegyzéket csatolták a peranyaghoz, akkor is, ha az üres volt. Így a tanulmányban egyrészt ezeket vizsgáltuk. Másrészt az ezredlevéltárban fennmaradtak havi összesítő kimutatások is a fegyelmi büntetésekről, melyek az ezred szervezeti egységei szerint (ezredtörzs, hat század, kiegészítő keret, utászszakasz, altiszti iskola, ekvitáció – vagyis lovaglőiskola –, illetve egyéves önkéntes iskola) összesítették az adott hónapban kiszabott büntetéseket. Ezekben az alábbi adatok vannak feltüntetve: név, rang, hányadik vétség az illetőnek, a fegyelmi vétség leírása, a büntetés, dátum és a végrehajtásra vonatkozó megjegyzések.

KASZÁRNYÁK A DUALISTA MONARCHIÁBAN

A katona szolgálati idejének és kiképzésének elsődleges tere a kaszárnya és a gyakorlótér volt, éppen ezért először érdemes megvizsgálni a Monarchia hadseregének laktanyaügyét. A cs. kir. hadsereg elhelyezési körülményei az általános

¹⁴ OSZK Kt. Quart. Hung. 4311.

¹⁵ Magyar 1993.

¹⁶ OSZK Kt. Oct. Hung. 1251. (A tanulmányban az egyes naplókából és visszaemlékezésekből vett idézetek esetében az egykorú helyesírást hagytuk meg. A közös hadsereg hivatalos elnevezése 1889-ig cs. kir. volt, ezután lett cs. és kir.)

hadkötelezettség 1868-as bevezetésekor komoly hiányosságokat mutattak. A statisztika szerint 1874-ben 132 000 katona és 15 000 ló kincstári, 53 000 katona és 7600 ló önkormányzati kaszárnyában, 11 500 katona és 5300 ló magánosoktól bérelt épületekben, 22 500 fő és 16 700 ló pedig továbbra is egyenként volt elhelyezve, vagyis egy-egy nagyobb terület falvaiban szétszórta, a háztulajdonosoknál elszállásolva.¹⁷ Magyarországon még rosszabb volt a helyzet, hiszen 1879-ben például 64 757 fő és 10 362 ló kapott laktanyai elhelyezést, 13 684 katona és 11 776 ló pedig egyenkéntit.¹⁸ A laktanyai elhelyezés ráadásul legtöbbször rossz minőségű, egészségtelen, a kiképzés szempontjából hiányos, sokszor eredetileg nem is kaszárnyának készült épületet, hanem átalakított kolostorokat, gyárakat, raktárakat vagy egyéb kisebb-nagyobb lakóházakat jelentett. A kincstári és önkormányzati laktanyák jelentős része még a 18. századból (főleg II. József időszakából) származott, miközben az ezt követő évtizedekben alig történt előrelépés (legfeljebb néhány kiemelt helyőrségen). A kiszolgálóhelyiségek tekintetében pedig (istállók, lovardák, lovaglóterek, műhelyek, raktárak, iskolaszobák, torna- és vívótermek stb.) még rosszabb volt a helyzet, különösen a vidéki garnizonokban. A rossz elhelyezési körülményeket mutatja, hogy a közös hadsereg európai összevetésben az egyik legrosszabb egészségügyi és halálozási mutatóval rendelkezett.¹⁹

A hadsereg elhelyezési körülményeiben látványos javulást az 1879-es beszállásolási reform (és annak 1895-ös módosítása) hozott.²⁰ Az összetett és sokrétű reformból számunkra elsősorban a laktanyák kialakítása az érdekes, vagyis hogy miképpen segítette a térszervezés a fegyelem fenntartását. Az elhelyezés kérdése ugyanis nemcsak egészségügyi, de gazdasági, társadalmi, kiképzési és fegyelmezési szempontból is meghatározó volt.

„Manapság [...] ebből az értelmileg és erkölcsileg rendkívül heterogén elemből [...] alig három éven belül engedelmes, rend- és tisztességszerető, hűséges, megbízható és önfeláldozó katonákat kell képezni; nem látszólagos, erőszakos eszközökkel, hanem következetes befolyással és a tiszték és altiszték példamutatásával. Éppen ezért most már mindenképpen szükséges, hogy a szállások is olyan minőségűek legyenek, melyek a rendre való hajlamot felkeltik, a felettesek számára pedig lehetővé teszik a legénység szigorú nevelését és felügyeletét és ugyanúgy állandó befolyásolását.”²¹

A fentieket a magyar történetírásban jobbra csak az 1886-os Hentzi-affér révén ismertté vált, de a beszállásolási reformban fontos szerepet betöltő Ludwig Janski még főhadnagyként fogalmazta meg 1874-ben írott munkájában.²²

¹⁷ Janski 1874: 28.

¹⁸ Képviselőházi irományok 1879: 268. 207–210.

¹⁹ Gruber 1873; Janski 1874: 8–38; Zeinar 1987: 32–58.

²⁰ 1879. évi XXXVI. és XXXVII. tc., 1895. XXXIX. tc.

²¹ Janski 1874: 50–51. (A szerző fordítása, ahogy a későbbi, német nyelvű idézeteké is.)

²² Erről lásd bővebben: Zeinar 1987: 53–55; Urrisk 2009: 216.

A Monarchia új típusú laktanyái esetében (amelyek kialakítását a beszállási reform keretében kiadott *Útmutató* szabályozta) a börtönökben és kórházakban is dominánssá váló pavilonos elrendezés vált mérvadóvá. Ebben meghatározó szerepe volt Franz Ritter von Gruber műszaki századosnak, bécsi építésznek,²³ aki a hadügyminisztérium megbízásából az 1870-es évek elejétől fogva foglalkozott a kérdéssel. Gruber elsősorban egészségügyi szempontok mentén mérlegelte a beszállásolás problémáját,²⁴ de Janskihoz hasonlóan úgy vélte, hogy a fennálló helyzet „a hadsereg felkészültségét korlátozza, a kiképzést akadályozza, a szellemet, a fegyelmet és a morált csökkenti”.²⁵ Kiképzési és fegyelmi szempontból a pavilonos elrendezés kivételesen előnyösnek bizonyult, mivel lehetővé tette, hogy a teret egyrészt az ezred taktikai-funkcionális beosztásának, másrészt pedig a katonai hierarchiának megfelelően szervezzék meg. Ennek illusztrálására példaként álljon itt a Szombathelyen 1888–1889 során felépült lovassági ezredlaktanya, ahol 1889 és 1912 között a cs. és kir. 11-es huszárezred állomásozott. (1. kép) A város északi határán felépített, téglakerítéssel körülzárt épületegyüttes harmincnégy épületből és hét nyitott lovaglótérből állt. Az utcafronton az első sorban kapott helyet a (főleg továbbszolgáló) családos altisztek épülete, a törzsépület és a két tiszti lakóépület. Mögöttük volt a hat legénységi épület, századonként egy, azok mögött pedig a tizenkét legénységi istálló, századonként kettő. Az utászszakasznak külön épület állt rendelkezésére (a bal oldali valósult meg), mögötte a patkoló- és fegyverkovácsműhellyel. Középen alakították ki a felálló teret, körülötte a kiszolgálóépületekkel: markotányos épület, két nagylovarda, kislovarda, pótraktár, börtön, kocsiszín, mosókonyha. A telek bal sarkába a súlyos beteg, jobb sarkába a gyanús állapotú lovak istállója került. A helyőrség saját csapatkórházzal rendelkezett, amely a laktanyától északra külön komplexumban épült fel, szintén pavilonos elrendezésben.²⁶

A legénység a pavilonokban közös szálláson volt elhelyezve, minden emeleten két szakasz, kilenc- és tizennyolc személyes szobákban, melyekben mindig lakott egy-egy altiszt is. Ezenkívül minden emeleten volt egy-egy külön altiszti szoba is. Vagyis az így kialakított laktanyai tér nemcsak a külvilágtól volt elzárva, hanem teljesen felszámolta a privátszférát, biztosítva az állandó felügyeletet. Ez pedig kulcsfontosságú volt a fegyelem és kiképzés szempontjából, hiszen ahogyan egy korabeli kiadvány fogalmazott: „A fegyelmet nem lehet gépiesen begyakorolni, abba kell, hogy a katona beleélje magát; erre nézve pedig kell, hogy éjjel nappal felügyelet és nevelő behatás alatt maradjon.”²⁷

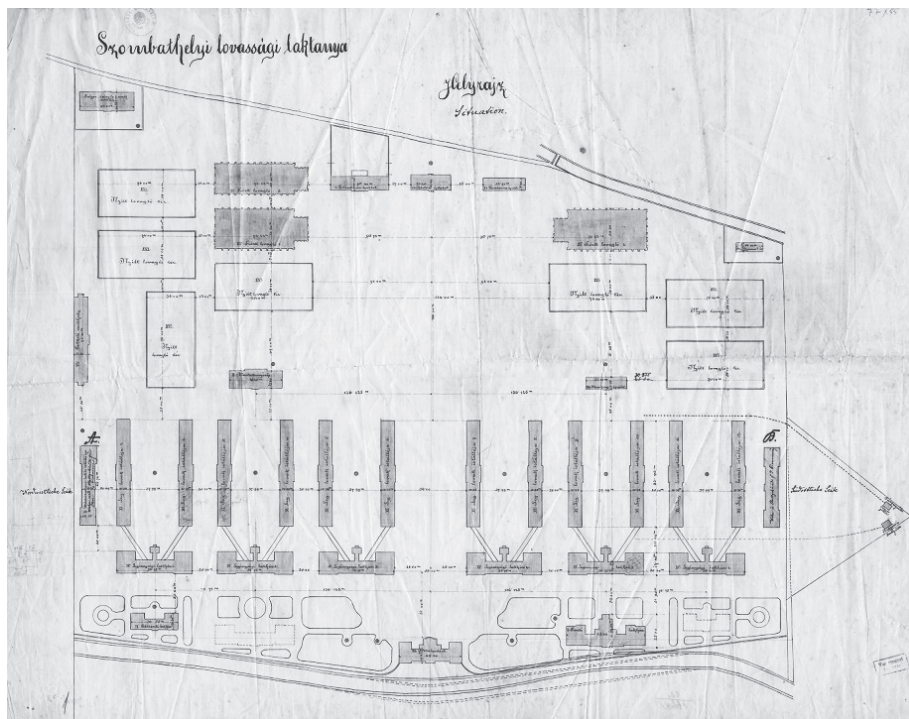
²³ Franz Ritter von Gruber 1837-ben született Bécsben. A Tullni Műszaki Utásziskolában, a Katonai Műszaki Akadémián Klosterburgban és a Bécsi Műegyetemen tanult. Részt vett az 1859-es és az 1866-os háborúban, 1868 és 1898 között pedig a Katonai Műszaki Akadémia tanára volt. 1878-ban lépett ki a hadseregből, később kórházépítészként szerzett hírnevet. 1918-ban halt meg Bécsben. <http://www.architektenlexikon.at/de/187.htm> – utolsó letöltés: 2018. január 7.

²⁴ Gruber 1873, 1880.

²⁵ Gruber 1880: 4.

²⁶ Tangl 2015: 320–323.

²⁷ Danczer (szerk.) 1889: 364.

1. kép. A szombathelyi lovasági laktanya helyszínrajza, 1888 (MNL VaML IV. 443. Középületek Tervrajzai 1. sz.)

A KATONAÉV – KIKÉPZÉS A KÖZÖS HADSEREGBEN

A katonai kiképzés egyik fő célja, hogy a bevonuló újonc polgári életben elsajátított normarendszerét és identitását lebontsa (de legalábbis a katonai szolgálat idejére felfüggeszse), s helyébe egy teljesen újat állítson, mely lehetővé teszi a hadsereg céljainak az elérését. Ennek egyik alapja a fegyelem, mely az „engedelmesség, kötelességtudat és rend lényege. [...] A fegyelem alapja a csapatban a katona megfelelő nevelése a feltétlen engedelmességre, a lelkiismeretes kötelességteljesítésre és a legszigorúbb pontosságra a szolgálat részleteiben”²⁸ – fogalmazott a szolgálati szabályzat. A másik az egyén közösségnek való alárendelése, melyről Alfons Danczer korabeli félhivatalos propagandakiadványa találóan a következőképpen fogalmazott:

„A hadi szolgálat pedig éppen az egyéni uralmat nem tűri; e szót, illetőleg fogalmat, hogy »én« – nem ismeri. Ott csak e mindent felölelő nagy fogalom uralkodik:

²⁸ DR 1873. 16. §. 98–99.

»mi« és »ti«, azaz mindnyájan alkotnak csak *egy ént*; az egység csak az egész, a bajtársiasság, a fegyelmi alárendelés. [...] A katona kiképezésénél és nevelésénél tehát egyidejűleg két egészen ellentétes cél után kell törekedni: először megölni, kiirtani a korlátolt önző »én«-t és az egyéni önkényt, amennyiben az egésznek összeműködését gátolhatja; másodsor fölkelteni az önzetlenséget, a közszellemet, mely csak a közjót, mely csak az egésznek becsületét érti és érzi, és aztán önállóan, azaz saját ösztönéből akarja az egésznek javát előmozdítani.”²⁹

Az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregében az 1868-as véderőreformot követően az általános hadkötelezettség bevezetésével párhuzamosan a korábbi nyolcra három évre szállították le a tényleges katonai szolgálatot (a Honvédségben és a Landwehrben ez két év volt). Kedvezményben mindössze egyetlen társadalmi csoport részesült: a középiskolát végzetteknek csak egy évet kellett szolgálniuk, és ha év végén letették a tiszti vizsgát, akkor tartalékos tiszti rangban szerelhettek le.³⁰ A katonai szolgálatot Danczer a következőképpen jellemezte: „az örökkévalóság, a munka megszakítatlan összefüggése, a munka *folytonossága* szolgáltatja a határozó elemet. [...] a hadsereg még nagyobb joggal inkább gyárhoz hasonlítható: 1888. október 1-én az újoncok nyers anyag gyanánt beérkeznek; a gyár dolgozik, a gépek forognak és 1891. szeptember 15-én a gép kész katonákat ad vissza”.³¹ Ebben a hároméves gépezetben a legfontosabb az első, vagyis az újoncév volt. A katonaesztendőnek a kiképzés szempontjából négy jól elkülöníthető fázisa volt. A besorozott újonc minden év október elsején rukkolt be, mikor kezdetét vette a századidőszak, mely következő év június 20-ig tartott. Ezen belül az első nyolc hét volt az alapkiképzés. A június 20. és a július 20. közötti egy hónap volt a zászlóaljidőszak, augusztus 9-ig pedig az ezredidőszak tartott. Ekkor ért véget a tulajdonképpeni csapatkiképzés, és kezdetüket vették az őszi gyakorlatok (dandár, hadosztály, hadtest vagy hadsereg szinten), melyek egyfajta vizsgaként is funkcionáltak. Itt adott számot az ezred a tudásáról és arról, hogyan sikerült az újoncokat a hadsereg intézményébe integrálni. A nagygyakorlat lefújása jelentette a katonaév végét, melyet október 1-ig két-három hét fegyverszünet követett (ekkor szereltek le a kiszolgált harmadévesek is). A következő két év hasonlóan telt, de a második- és harmadéves öregkatonák számára ez már a megtanultak minél mélyebb elsajátítását jelentette.³²

A katonák mindennapjaikat szigorú és meglehetősen tömény napirend szerint éltek, melyre a huszárként szolgáló Mezei Sámuel a következőképpen emlékezett. Az ébresztő nyáron 5, télen pedig 6 órakor volt (igaz, rossz időben ekkor

²⁹ Danczer (szerk.) 1889: 209–210 (kiemelés az eredetiben).

³⁰ A szolgálati időt 1912-ben a lovasság és a lovas tüzérség kivételével két évre szállították le. Az általános hadkötelezettség (mint minden más országban) az általános védkötelezettség elvét jelentette, tényleges katonai szolgálatra csupán az évi újoncjutalék mértékében hívták be az alkalmas újoncokat. Ez a Monarchia esetében az állításkötelesek körülbelül negyedét jelentette (Balla 2014: 633).

³¹ Danczer (szerk.) 1889: 196 (kiemelés az eredetiben).

³² Deák 1993: 137.

is 5 órakor, mert ilyenkor a lovardában volt a lovaglás). Reggeli után a zabolást, az itatást és a loápolást követően kezdetüket vették a lovaglások, melyek eltartottak egészen 11 óráig. Ebéd előtt még csutakolni kellett, ebéd után pedig következett a loápolás, a szerszámpucolás és az itatás. Mindez eltartott egészen 3 óráig, melyet 5 óráig a gyalogrukkolás követett (fegyver kiképzés, legénységi, altishti iskolák stb.), 6 órakor zabolás, mely után jött a vacsora, aztán a legénységi szobában a ruha és felszerelés tisztítása. A takaródó mindig 9 órakor volt. Ettől csak a csütörtök és a vasárnap tért el, amikor pihenőnapjuk volt a lovaknak.³³ Ennek ellenére Mezei szerint ezek „rosszabbak voltak a köznapoknál, még pedig azért, mert az egész nap úgy be volt osztva a dolog, hogy pihenő csak az ügyes öreghuszároknak volt”.³⁴ Ekkor a délelőtt tulajdonképpen csak a loápolással és a felszerelés karbantartásával ment el, délutánonként pedig vizitelték a legénységet, vagyis ellenőrző szemléket tartottak a tisztek.

A Mezei által leírt napirend természetesen csak a lovasságra vonatkozott, más fegyvernemenként másként alakult. Ennek részletes ismertetését mellőzve annyit érdemes megjegyezni, hogy a lovakkal való foglalkozás például rengeteg időt és energiát elvett a katonáktól, és emiatt alapvetően jóval feszesebb időbeosztás uralkodott a lovasságnál, mint például a gyalogságnál. Tóth István így élcelődött ezen: „úgyél aza kutya baka kevés dolog soka potya hogyha megyünk a korcsmába sokszép leány vanottan bálba kurva van szépminta virág tudom [huszár] lovad érteadnád látod pajtás a baka az embernek mind a java [...] mert a huszár míga lovát pucolja magyar baka a babáját csókolja”.³⁵

A mindennapi rutinból egyedül az ünnepnapok, illetve az alkalmi szabadságolások és kimenők zökkenettedék ki a katonákat. Esti kimenőt Mezei szerint csütörtökönként és vasárnaponként kaphattak, igaz, az újoncok ritkábban, sőt az alapkiképzés elvégzéséig (amíg a katonai viselkedés alapjait és a hierarchia ismeretét el nem sajátították) egyáltalán nem is mehettek ki a városba. Az ünnepnapok az uralkodócsaládhoz, az ezredhez, valamint vallási ünnepekhez kötődtek: Ferenc József születés- és névnapja, az uralkodói jubileumok, bizonyos egyházi ünnepek (karácsony, húsvét, úrnapja), valamint az ezredünnepek.³⁶ Nagyobb szabadságolások általában karácsonykor és húsvétkor voltak, valamint létezett még a nyári aratási szabadság. De ilyenkor is általában előnyt élveztek a másod- és harmadévesek. „Bizony, hogy egy-egy szakasztól (minden században négy volt) öt-hat ember ha elmehet, hát sok! Bizony többnyire csak egy-kettő. De az is csak »öreg«, nem ám regruta!”³⁷ – emlékezett Magyar Adorján.

A megfelelő katonai fegyelem kialakításában és a hadsereg mint „totális intézmény” működésében kulcsszerepet játszott a szigorú belső hierarchia, egyfajta „tekintélypiramis”, mely a legfelsőbb hadúrától tartott az utolsó regrutáig.

³³ HL Tgy 2689: 9–11; uo. 2699: 12.

³⁴ HL Tgy 2689: 11.

³⁵ OSZK Kt. Quart. Hung. 4311: 49–50.

³⁶ Tangl 2016: 681; DR 1873. IX. Abschnitt.

³⁷ Magyar 1993: 8.

A tekintély a rangban testesült meg, és a gyakorlatban a parancs-engedelmeség rendszerén keresztül működött.³⁸ Ebből a szempontból a közkatonák sem alkottak homogén csoportot, belső hierarchiájukat azonban a rang mellett még legalább két tényező határozta meg: a beosztás és a szolgálati idő. Ennek megfelelően a hierarchia csúcsán a továbbszolgáló altisztek álltak,³⁹ akik a hároméves katonaidő leteltét követően is a hadseregben maradtak. Őket követte a többi altiszt és az öregkatonák (vagyis a másod- és harmadévesek), legalul pedig a regruták álltak. Az így kialakult alá-fölé rendeltségi viszony kulcsszerepet játszott a kiképzésben. Miután beérkeztek az újoncok a huszárezredhez, és beosztották őket szakaszukhoz, ahol hároméves szolgálatukat töltötték, kaptak maguk mellé egy öreghuszárt „akit apámnak kellett szólítani.”⁴⁰ [...] Mivel mindjárt kezdetben minden regrutának volt öreghuszár apja, így az öreg taníttatta minden dologra⁴¹ – emlékezett Mezei. Hasonlóan írt Magyar Adorján is: „Itt van öregapád. Majd megtanít lóápolni, szerszámtisztogatni, etetni, itatni, nyergelni. Szót fogadjál neki.”⁴² Vagyis az öreghuszár vezette be a laktanya mindennapjaiba az újoncot, tanította a szoba- és istállórendre, hogyan kell az ágyat bevetni, a holmit tárolni, megfelelően öltözködni, felszerelést karbantartani, a lovat ápolni, nyergelni stb. De a rend és a norma betartatásáért is a közösség felelt (vagyis a szoba lakói, illetve a szakasz), azt a tisztek csak ellenőrizték és szankcionálták, ha valami nem felelt meg a szigorú előírásoknak. Az őrmesterek és a szakaszvezetők részt vettek a tényleges kiképzésben is. Vagyis a többéves katonai szolgálatnak ebben a rendszerben nemcsak azért volt jelentősége, hogy minél jobban elsajátítsák a katonák az újoncévben megtanultakat, hanem egyben maguk is a fegyelmező-normalizáló hatalom ágenseivé váltak.

A hierarchia mellett a másik legfontosabb eszköz a katonai fegyelem kialakításában az „egzercírozás” és a torna, vagyis a test fegyelmezése volt. Ennek során nemcsak a saját teste és cselekedetei feletti kontrollt sajátította el a katona, hanem gyakorlatilag mindent újra kellett tanulnia, amit addig a járásról és testtartásról tudott: vagyis azt, hogyan kell egy katonának járnia, tisztelnie, milyen a katonai testtartás. A gyakorlatozás azonban ennél jóval többet jelentett: egyben fegyelemre és pontosságra szoktatta a testet, a fegyver és a bajtárs mozdulatainak összehangolása révén. „Ily értelemben a gyakorlótér valósággal a *fegyelem iskolája*, ha nem is éppen mulatságos iskola”⁴³ – fogalmazott Alfons Danczer. Kiss István naplójában rendkívül éleslátóan írt erről:

³⁸ Blessing 1991: 463.

³⁹ A közös hadseregben az altisztek a legénységi állományból kerültek ki, és az ezreden belül képezték ki őket az altiszt iskolákban.

⁴⁰ HL Tgy 2689. 7.

⁴¹ HL Tgy 2718. 9.

⁴² Magyar 1993: 8.

⁴³ Danczer (szerk.) 1889: 210 (kiemelés az eredetiben).

„Az exercírozás a katonára nézve azon iskola, melyben a föltétlen engedelmességhez, a szigorú fegyelemhez hozzá szokik, mely nélkül a hadsereg erős nem lehet. Midőn a katona az exercírlatzen van bornyúsan, fegyverével a vállán, jobb kezével a fegyver szíját meghúzva, bal kezét a nadrág zsinórhoz téve, lábát, mellét és fejét illő állásba helyezve, s midőn parancsszóra haptákba teszi magát, vagy fordulatokat tesz: kissé neveltséges helyzetben van ugyan, legalább egy közönyös szemlélő szeme előtt; azonban mégis ekkor fogamzik meg bensejében a szigorú katonai fegyelemnek legelső csírája, ekkor szokik hozzá azon gondolathoz, hogy annak a kis tisztnek, aki előtte van, föltétlenül kell engedelmeskedni.”⁴⁴

Vagyis az „Exerzierplatz” egyszerre volt a rend, a pontosság, az engedelmesség, a fegyelem és az összetartozás-tudat iskolája. Emiatt a kiképzésnek ez a része annak ellenére maradt domináns az egész korszakban, hogy a századfordulóra a hadviselés változásával ezeknek a gyakorlatoknak egyre kevesebb gyakorlati, harci-taktikai hasznuk volt.

A fentiek miatt különösen fontos szerepet játszottak a szemlék, melyek a külső szemlélő számára egyszerű „parádézásnak” tűntek. Az itt bemutatott pontos és egységes manőverek azonban a hadsereg gépezete tökéletes működésének a szimbólumai voltak. Tökéletesnek kellett lennie mindennek: a lónak, az egyenruhának, a felszerelésnek, a mozdulatnak és a mozdulatlanságnak egyaránt. „Kírukkoláshoz készültünk en parade. Aggodalmas figyelemmel készül ehhez a katona, mert ilyenkor minden legcsekélyebb hiba miatt szigorúan lakol”⁴⁵ – fogalmazott Kiss István.

NORMASZEGÉS ÉS HÉTKÖZNAPI GYAKORLAT

Az alábbi fejezetben két problémát vizsgálunk meg: egyrészt a normaszegést büntető fenyítőjog működését, valamint azt a hétköznapi gyakorlatot, melyben a közkatonák megpróbálták a szigorú előírásokat kicselezni, és a maguk javára fordítani. A kettő részben össze is függ, hiszen a fenyítések (mivel azok a lak-tanyai élet minden területét felölelték) éppen ezekre a taktikákra is rávilágítanak. A „totális intézmény” ugyanis természetszerűleg termelte ki az azzal szembeni ellenállást. Ennek legszélsőségesebb formáival, mint a dezertálás vagy az öngyilkosság, nem foglalkozunk, inkább a társadalmi gyakorlat szempontjából közelítjük meg a kérdést. Michel de Certeau hívta fel ugyanis a figyelmet, hogy a befogadás korántsem passzív aktus, hanem ennek során a befogadó maga is termelővé válik. De Certeau ennek megfelelően éles különbséget tesz a „taktika” és a „stratégia” között: míg utóbbi a hatalom által meghatározott lehetőségekre, addig előbbi a mindennapi ember által újra megmunkált, felhasznált és így

⁴⁴ OSZK Kt. Oct. Hung. 1251: 13.

⁴⁵ OSZK Kt. Oct. Hung. 1251: 62.

óhatatlanul átalakított, felülbírált megvalósulásokra, hétköznapi gyakorlatokra vonatkozik. E „taktikák” általában konkrét, véletlenszerű együttállások által lehetővé tett helyzetekhez és kontextusokhoz kötődnek, éppen ezért időlegesek, önállóan szinte soha nem létező egyéni használati módok. Emiatt saját helytel is csak a „stratégia” rendelkezik, míg a „taktika” csak azon belül tud működni.⁴⁶ Vagyis esetünkben a „stratégia” a kiképzés és a fegyelmezés, melynek alapvető tere a kaszárnya, a „taktikák” pedig azok az élethelyzetek, melyek révén a katonák a mindennapi élet gyakorlatai során megpróbálták ezeket kicselezni, vagy a maguk javára alakítani, felhasználni.

Az alábbiakban a cs. és kir. 11. huszárezred levéltárában fennmaradt fegyelmi büntetések jegyzőkönyvi kivonatait elemezzük kvantitatív módszerekkel. Így egyrészt az 1890 és 1895 között fennmaradt összesen 114 hadbírószági peranyagban meglévő 115 személy jegyzékét,⁴⁷ másrészt olyan havi összesítő táblázatokat, melyek az alakulat összes fegyelmi vétségét összegzik. Utóbbiak révén lehetőségünk van olyan sajátosságok megfigyelésére is, melyek csupán egy-egy személy vizsgálata esetén nem lehetségesek. Igaz, ez idáig csupán öt hónapról találtunk ilyen táblázatot (1889. december, 1890. január, február, március és 1891. július).⁴⁸

Az összesítő táblázatokban 358, míg a hadbírószági anyagokban összesen 268 fegyelmi vétség feldolgozására került sor, amely az ügyek típusait és azok eloszlását tekintve alapvetően hasonló eredményt hozott. Eszerint a katonák legnagyobb részének egyértelműen a szigorú időbeosztás, illetve a laktanya zárt világa jelentette a legnagyobb kihívást. Mindkét forrástípus esetében ugyanis a büntetések harmadát (34,5%, illetve 35,5%) az engedélyezett kimenők túllépéséért, a laktanya vagy a körletek hosszabb-rövidebb időre való engedély nélküli elhagyásáért, valamint a szabadságról való késői visszatéréseért szabták ki. Az engedélyezett kimenők túllépése egyébként számos esetben ittassággal, „lármázással”, tiltott útvonalon való visszatéréssel (vagyis megpróbált észrevétlenül visszatérni a laktanyába), illetve ha például a városban egy katonai járőr fogta el a vétkest, a felettséssel való tiszteletlen viselkedéssel, engedetlenséggel párosult. Mindez aligha meglepő. A jórészt vidéki, paraszti származású legénység csak nehezen szokta meg a városi laktanya zártságát, szigorú belső rendjét és hierarchiáját, s mindenekelőtt időbeosztását – legyen az Szombathelyre kerülő vasi és zalai, vagy Miskolcra kerülő szabolcsi és szatmári legény. Mezei meg is jegyzi, hogy az újoncok „között sok volt a bojtár és juhász, akik a szabad élethez voltak szokva és sok része az iskolát csak kívülről látta. Írni, olvasni nem tudott, úgy gondolta jobb lesz visszamenni a szabad életbe.”⁴⁹

⁴⁶ De Certeau 2010: 12–23, 55–70.

⁴⁷ HL II.74. 74–75, 78, 80, 83–84. és 86. doboz.

⁴⁸ HL II.74. 76. doboz. Bizalmas irattár 46/1890; 57/1890; 81/1890; 77. doboz. Bizalmas irattár 153/1891.

⁴⁹ HL Tgy 2699: 56.

Nem véletlen, hogy a laktanya szigorú (ráadásul gyakorta életidegen) időbeosztását sokszor próbálták a katonák kijátszani. Mezei szerint például a reggeli rendszerint kihagyták, mivel a lovaglást ajánlatosabb volt üres gyomorral végezni, s így inkább azután fogyasztották azt el a kávéval. Emellett a lovasság feszes napi-rendjében állandóan igyekeztek maguknak egy kis szabadidőt „csinálni” bizonyos tevékenységek lerövidítésével. Így például Mezei századában bevett gyakorlat volt, hogy az ebédet nem a legénységi szobában költötték el a katonák, ahol előírás szerint kellett volna, hanem az istállóban, vagy ehhez hasonlóan a fürdés sem a századonként berendezett két fürdőszobában zajlott, ahová a kútból kellett volna vödörrel felhordani a vizet és ott felmelegíteni, hanem a fáradságos és hosszadalmas munkát megspórolva inkább az istállóban, vödörből, hideg vízben mosdottak meg. A napi munkabeosztásnál azonban főleg az öregkatonáknak voltak lehetőségeik.⁵⁰

A fegyelmi vétségek második nagy csoportjába (35%, illetve 32,5%) a különböző szolgálati hanyagságok kerültek. Ide túlnyomórészt két típusú vétség tartozott: egyrészt a legtöbb időt és energiát követelő szolgálati ló ápolásának, ellátásának az elhanyagolása, valamint a kiképzésen (jellemzően a lovaglókiképzésen) tanúsított hanyag vagy figyelmetlen magatartás. De ebbe a csoportba tartozott a követlen feljebbvalótól (elsősorban altisztektől) kapott parancsok, utasítások nem vagy hiányos teljesítése, illetve a különböző napi feladatok alóli kibúvás.

A következő nagy csoportot az egyenruhával és a felszereléssel kapcsolatos, vagyis a nem megfelelő öltözet miatti vétségek alkották. Az összesítő táblázatok és a bírósági anyagok esetében azonban itt jelentősebb eltérés mutatkozik (12,5%, illetve 6%). Ide tartoznak a rongálások miatt kapott büntetések (2% és 2,6%) is, melyek túlnyomórészt szintén az egyenruhával kapcsolatosak. A kapott kincstári ruha ugyanis sok esetben nem illett a katonára, s bár tiltva volt, sokan mégis az átalakítás mellett döntöttek, ami azonban büntetést vont maga után. A helyes ruházatkodást egyébként különösen szigorúan vették. Az egyenruhának ugyanis nem pusztán az egyéniség eltüntetésében, de a rendre és pontosságra szoktatásban, sőt a fegyelmezésben is fontos funkciója volt. Erre jól rávilágít Kiss Lajos naplójának egy bejegyzése, melyben egyik tisztjének szavait jegyezte fel, aki előtt hanyag ruházatban jelent meg egy katona:

„Kentek most a Major úr Kusz eleibe mennek raporra. És mégis van kentek közte egy ember, a ki a majorja eleibe nem úgy jelent meg, a hogy illik. Kend Boglyos hogy mert ide állani csákó nélkül, überschwing nélkül és kukoricza nadrágban? Ide vigyázzanak kentek. Így romlik el a kompánia. Ezt meglátja egy gyalogos. Az a gyalogos holnap raporra megy a kapitányhoz. Azt mondja neki kend: öltözzön fel kend blanc parade. Ez azt mondja: bizony nem öltözöm én. Jó is volna. Hiszen kend is úgy ment a major úr eleibe. S oda áll a gyalogos egy ingben, gatyában raporra. Így romlik el a kompánia. Kend rontja el. Ez még mind semmi. Összeül sok gyalogos.

⁵⁰ HL Tgy 2699: 51. és 58.

Diskurálnak. »Tudod-e hé hogy ment a mi freiterünk raportra a major úr eleibe?« Nem tudom biz' én. »Hát kukoricza nadrágban.« Lehetetlen az! »Az Isten úgyse, úgy az.« »De hiszen én se öltözöm fel többet, hójába beszélnek nekem. De biz én se. De én se.« Így rontják el kentek az egész ezredet. Mit szólnak ehhez kentek. Úgy-semit? No lássák.»⁵¹

Több fegyelmi vétség a hadbírótság elé kerülő katonák esetében jóval nagyobb arányban fordult elő, így az egyéb magaviseleti problémák (1,5% szemben 5,6%), a bajtársak bántalmazása (1,4% szemben 4,9%) és a feljebbvalóval való tiszteletlen viselkedés (0,8% szemben 3,8%). Emellett azon vétségeknél, ahol előfordult valamilyen súlyosbító körülmény, vezető helyen állt az ittasság és a hazug magatartás a feljebbvalóval szemben. Persze kézenfekvő volna a magyarázat, hogy a bíróság elé kerülő katonákról eleve feltételezhető az átlaghoz képest rosszabb magatartás, ugyanakkor ezt a képet erősen árnyalja a tény, hogy a vizsgált 115 személy közül 40 esetében egyetlen bejegyzés sem került a jegyzőkönyvi kivonatokba.

Ezzel szemben az összesítő táblázatokban a már említett egyenruhával és felszereléssel kapcsolatos vétségek mellett nagyobb arányban fordult elő még az ittasság (4% szemben 1%), a lókíngás (3% szemben 1%) és a kisebb lopások, melyek főként a bajtársaktól elvett élelmiszert jelentették (2,2% szemben 1,5%). Végezetül még néhány fegyelmi vétséget lehet megemlíteni, melyek előfordulási aránya jellemzően 1,5% alatti volt. Így a tiltott helyen való dohányzás, a szerencsejáték, laktanyába becsempészett prostituált, adóssággügy és végül a civilek bántalmazása. Utóbbi érdekes módon mindkét esetben csupán egy-egy esetben fordult elő. Mivel a korabeli szombathelyi sajtó alapján rendszeresek voltak a huszárok és a civilek közötti összefordulások, ez a szám igencsak meglepő, még akkor is, ha a súlyosabb esetekből természetesen hadbírószági tárgyalás lett.⁵² Ehhez hasonlóan érdekes a szexualitással kapcsolatos fegyelmezések alacsony száma. A prostitúció ugyanis komoly problémákat okozott: a cs. és kir. 11. huszárezred szombathelyi laktanyájának elkészülését követően alig pár hónappal az ezredparancsnokságnak már a városhoz kellett fordulnia a laktanya környékét ellepő nők miatt, a közeli Lesvár csárda pedig az egész korszakban állandó találkozóhelye volt a katonáknak és a prostituáltaknak. Ezek miatt visszatérő problémát jelentettek a szifilisz megbetegedések. A fenti ellentmondások még további kutatásokat igényelnek.⁵³

Ehhez hasonlóan ellentmondás mutatkozik a lopások alacsony száma és a visszaemlékezések között. Magyar Adorján például így emlékezik:

⁵¹ OSZK Kt. Oct. Hung. 1251: 59. (Kukoricánadrág; vászonnadrág; blanc parade: teljes díszben kivonulni; freiter, német Gefreiter: őrzetető; überschwing, helyesen Überschwing: vállszíj.)

⁵² Katona 2015.

⁵³ MNL VaML V.173.c. I. 934/1890; HL II.74. 96. doboz. Bizalmas irattár 303/1902; 509/1902; 680/1902; 703/1902.

„Nincsen is talán más a világon, aki ügyesebben tudna lopkodni, mint az ebben is már kitanult öreg huszár, a harmadéves. Az újonnan bevonult, még mafla reguta ezt is keservesen tapasztalja és sokat szenved emiatt is, amíg meg nem ügyesedik, szeme ki nem nyílik. Így van az: lop az öreg huszár a regutától, mire azután ez is megravasodik, lopnak mindnyájan a civilektől.”⁵⁴

Az igazsághoz hozzátartozik, hogy Mezei ugyanakkor a következőképpen írt: „A huszárok olyan katonák voltak, hogy szerették egymást. Amije volt aztatt megosztotta egymással és segítették egymást minden munkában.”⁵⁵ A civilektől való lopást tekintve azonban, úgy néz ki, egyetértés mutatkozott az emlékezők között, melyre különösen az őszi gyakorlatok során nyílt alkalom vidéken, ahol a felügyelet is lazább volt. Mezei sokat sejtetően a következőképpen írt erről: „Lopni nem szabad, az csunya. Szerezni esetleg ha úgy adódik, lehetne, de azis csunya dolog”⁵⁶ – majd megosztja egy bajtársa történetét, hogyan lopott malacot, majd társaival „a következő szálláson megkopózták, megsütötték és megették, jó volt, csak kevés volt. De úgy sem szabad.”⁵⁷

Végül még két fontos mutatót érdemes megvizsgálni. Az egyik a büntetési nemek típusai, melyek jól illusztrálják a fenyejtőjog alapvetően túlzó voltát. Azok ugyanis 99%-ban (vagyis egy-két kivételtől eltekintve) a legsúlyosabb büntetési tételeket jelentették: szigorú fogság (*strenger Arrest*), szigorított fogság (*verschärfter Arrest*), laktanyafogság (*Kasernarrest*), magánzárka (*Einzelarrest*), valamint a testi fenyejtés határát súroló 2 óra kikötés (*zweistündiges Anbinden*) és 6 óra vasra verés (*sechstündiges Schließen in Spangen*). Ez annak ellenére volt így, hogy a szolgálati szabályzat még számos enyhébb büntetési tételt tett lehetővé, ezeket azonban szinte soha nem alkalmazták. Emellett a büntetések kiszabását általában a fokozatos szigorodás jellemezte, vagyis a visszaesők rossz szolgálati múltja súlyosbító körülménynek számított, és szigorúbb büntetés elé néztek, akár ugyanazon vétségért is.⁵⁸

A másik körülmény viszont a fentieket egyben árnyalja is. A fenyejtések kiképzésben való alkalmazása ugyanis valójában nagyban függött a tisztek habitusától. Ezt jól illusztrálja az alábbi táblázat, melyben a büntetési tételek számát összegeztük az ezred hat századában:⁵⁹

⁵⁴ Magyar 1993: 9.

⁵⁵ HL Tgy 2718: 20.

⁵⁶ HL Tgy 2699: 43.

⁵⁷ HL Tgy 2699: 43.

⁵⁸ Ilyen még például a napi raport, akár teljes díszben, a különféle kaszárnyamunkák, a zsold felhasználásának korlátozása, a kimenők korlátozása. A vasra verést és a kikötözést 1906-ban megszüntették. Hämmerle 2012: 35–41; DR 1873. 87. § 657.

⁵⁹ Az összes fegyelmi vétség 302-es száma azért mutat eltérést a korábban említett 358-astól, mivel a táblázatba nem vettük fel az ezredtörzs, a kiegészítő keret, az utászszakasz, az altiszti iskola, az ekvitáció, illetve az egyéves önkéntes iskola adatait.

	1889. dec.	1890. jan.	1890. febr.	1890. márc.	1891. júl.	Összesen
I. század	11	7	31	18	2	69
II. század	0	19	14	16	11	60
III. század	1	2	7	2	5	17
IV. század	12	7	13	7	29	68
V. század	1	0	1	3	6	11
VI. század	12	11	23	20	11	77
<i>Mindösszesen</i>	<i>37</i>	<i>46</i>	<i>89</i>	<i>66</i>	<i>64</i>	<i>302</i>

Jóllehet az időmetszet elég szűk, a fegyelmi büntetések és a századparancsnokok személye között még így is egyértelmű az összefüggés. Nehezen valószínűsíthető ugyanis, hogy a III. és az V. század legénysége ennyire fegyelmezettebb vagy jobb magaviseletű lett volna a többinél, ahogy például a II. század esetében sem magyarázhatjuk másképp az egyik hónapról a másikra való drasztikus változást, mintsem azzal, hogy Heinrich Böhm helyébe Joseph Luksándor kapitány került. Az már egy összetettebb kérdés, hogy ki miért alkalmazta kevésbé a fenyítőjogot: hanyagságból, vagy mert egyszerűen eltérő elveket vallott. Mezei Sámuel például így emlékszik vissza kapitányára: „Raportok nem voltak, a Kapitány szerint a jó huszárt nem büntetéssel lehet megnevelni, hanem szépszóval. [...] A Kapitány úr kijelentette, hogy nem büntetni, hanem nevelni akarom magokat.”⁶⁰ Ennek azonban az lett a következménye, hogy a fenyítést is az altisztek vették a kezükbe, ami sok esetben még az előírt fenyítőjognál is brutálisabb eredménnyel járt.

„Ennek az ötödik századnak Igen jó ember volt a Kapitánya, báró Bencze finom ember volt, de a továbbszolgálók uralkodtak a legénység felett. [...] Mindig voltak öreg katonák, és voltak regruták is. A huszároknál nem olyan volt a szokás, mint a gyalogságnál, nem fektették meg, se nem vitték raportra, hanem ha a regruta hibázott, két öreg huszár két hevederrel elő állott, és az egyik elkiáltotta magát: regruták eintreten. Köröm rugót⁶¹ megfogni, amikor a huszár lehajolt a két öreg huszár a hevederrel egyet, vagy kettőt reáhúzott a regruta ülepére. Nagyon nagy esetnek kellett lenni, hogy raportra kellett menni.”⁶²

A továbbszolgáló altisztek uralkodása, fizikai bántalmazásai nemcsak kikényszerítették a fegyelmet, de egyben lehetőséget is teremtettek számukra a szabályok feszegetésére. Így például „ha valamelyik öreghuszár nem jött be rendes időre aztatt nem vette észre senki sem, mégha látták is, akkor sem látta senki” – emlékezett Mezei. De a laktanyai munkák és feladatok esetében is előnyt élveztek az öregkatonák, rendszerint a regruták rovására. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a fegyelmi kötelezettségek rájuk ne vonatkoztak volna. Ha mégis lebuktak, akkor

⁶⁰ HL Tgy 2689: 24; uo. 2699: 4.

⁶¹ A körömrugó az istállóban a ló hátsó lábainál levő 5-6 cm magas gerenda, melynek elsősorban az volt a funkciója, hogy a ló a szalmát ne rúgja ki.

⁶² HL Tgy 2699: 10.

az egyszerű közlegénynél is szigorúbb büntetésre számíthattak a rossz példamutatás miatt. Az altisztek rangja ugyanis súlyosbító körülmény volt.

Ennek ellenére, ha kiderült az altisztek önkényeskedése, a már említett Bencke kapitány is megmutatta hirtelen haragját. Egy alkalommal például „össze állította a Kapitány úr a Századot és ottan kitűnt, hogy valamelyik öregebb huszár nagyképűsködött, hogy amire kilesztek képezve, egy pár regruta meg lesz nyúzva. A Kapitány úr dühös lett, és annak a szájhős huszárnak a Regruták egy-egy heveder csapást adtak a farára. Ezzel aztán a regruták megnyugodtak.”⁶³ Láthatóan nevelési elvei ellenére a kapitánytól sem volt idegen a fizikai bántalmazás, s noha raportra vagy fogdába nem küldte a huszárjait, de „olyan pofonokat tudott adni, hogy az ember nem kérte a másodikat”.⁶⁴

A fentiek jól rámutatnak arra, hogy a fizikai bántalmazás valójában annak ellenére maradt még az I. világháború kitörésekor is a kiképzés és a fegyvelmezés szerves része, hogy az már fél évszázada tiltott volt. A fegyelmi jegyzőkönyvekben fellelhető marginális számuk aligha fedti a valóságot, aminek oka valószínűleg az, hogy a fizikai bántalmazást a tisztek hallgatólagosan támogatták, hiszen maguk is gyakorolták. Hasonló körülményekről számol be Tóth István és Magyar Adorján is. Előbbi egy helyütt például így kesereg az újonc életéről: „elkezdni szidni de olyat méga szűz mária semhallott mertnem szabad a regrutát ütni deazért sutytyomba kapnak egyet ketőt hogykíne pusztuljon a pofonnak a magva”.⁶⁵ Ehhez hasonlóan fogalmaz Magyar:

„Manapság, igaz a katonát már nem szabad ütni, de ki kérdezte ezt az én újonc koromban! Bizony a »hétbeliek« (akik 1907-ben vonultak be) hátán, farán még szólott a nádvessző, s szólott az enyémen is Postol káplár uramé! Meg azután, mesélték az »ötbeli« öregek (akik 1905-ben vonultak be), volt olyan őrmester is, aki maga mondotta a káplárnak: »Ha lusta az a kutya muszka, üssétek agyon, lökjétek a lóhoz, mondjátok: az rugta agyon«.”⁶⁶

A fizikai erőszak mellett a kiképzésnek természetes része volt annak verbális párja is, mind a közkatonák körében, mind pedig a tisztek részéről. Tóth István például a következőképpen írt: „az öreg katonák az újonczot csúfolják galléna bundásnak munkónak csúfolják. [...] elkezdni szidni deolyat méga szűz mária semhallott”.⁶⁷ Ezt a durvaságot különösen az egyéveseknek volt nehéz megszokni. Kiss Lajos így emlékezett vissza:

⁶³ HL Tgy 2689: 24.

⁶⁴ HL Tgy 2689: 24.

⁶⁵ OSZK Kt. Quart. Hung, 4311: 53.

⁶⁶ Magyar 1993: 11.

⁶⁷ OSZK Kt. Quart. Hung, 4311: 54.

„Épp úgy bántak velünk a borzasztó abrichelés⁶⁸ alatt, mintha gyermekek lettünk volna. Ehhez egy kicsit nehéz volt hozzá szokni. Eleinte igen nehezen vettük, ha összeszidtak, később azonban megszoktuk. A tiszték már annyira hozzá vannak szokva az alsóbb néposztályhoz tartozó ifjakkal való bánásmóddhoz, hogy ez nekik második természetükké válik. S nagy megerőltetésükbe kerülne, ha legalább irántunk úgy viseltetnének, mint művelt emberekhez illik.”⁶⁹

Ugyanakkor szerinte „azok a katonai gyakorlatok talán nem is mennének jól, ha szelíden fognák őket. Hogy annyi sok ember egy és ugyanazon időben tegye meg a mozdulatokat kellő gyorsasággal és ügyességgel: az nem kis feladat.”

Az altisztek uralma és az ezáltal biztosított kiváltságok azonban nyilvánvalóan csak a „pillanat kínálta lehetőségeknek” voltak köszönhetőek, s éppen ezért csak időlegesek és átmenetiek lehettek. Miután Mezei régi kapitányát áthelyezték, az új századparancsnok már rendszeresen utánanézett a mindennapi dolgoknak, aminek köszönhetően „egészen megváltozott a század arculata, a tovább szolgálók nem tudtak önkényeskedni”.⁷⁰

* * *

Tóth István *Katona Kérés* című bejegyzésében az alábbiakat jegyezte fel 1896. október 3-án:

„Ments meg úram minket a sok egzerczírozástól a szalutírozástól a parádé rúkolástól az egyes áristomtól a rövidvastól a hosszúvasban lévő áristomtól a kenyéren és vizenvaló böjtöléstől a vertelek kezétől a halottas kamrától a tővistől a csatától és az ellenség golyójától a roszkvártélytól a triplitől a sánkertől a dobtól a kakas tarétól a cimbalom szegtől a tők gyulladástól és az lapostetűtől és végre a meghalástól és az hirtelen való felakasztástól kérünk halgasd meg minden kérésünket Katonák Istene Ámen.”⁷¹

Érdekes körülmény, hogy Tóth István és Mezei Sámuel is – megelőzve a sorozóbizottságot – önként lépett be a hadseregbe, gyerekként ugyanis mindkettőjüket lenyűgözte a katonakülcsein. Később viszont már így írtak: „nekem nagyon tetszet a baka élete demostmár kerülném amenyiről csaklehetne mert hogymár énis belekeveredtem midőn magamat komisz ruhában találom merttudom hogy a katona élete nem kívánatos akinem hiszi tessék megpróbálni”,⁷² illetve „Hogy ameggett a szép Huszár ruha megett mijen szenvedések voltak, aztatt a gyerek még nem tudhatta. De hát sok mindent ki lehetett bírni.”⁷³

⁶⁸ A német abrichten (idomít) szóból, a kiképzésre használták.

⁶⁹ OSZK Kt. Oct. Hung. 1251: 13. Következő idézet ugyanott.

⁷⁰ HL Tgy 2699: 58.

⁷¹ OSZK Kt. Quart. Hung. 4311: 72. Tripli, sánker, kakastaréj, cimbalomszeg különböző nemi betegségek elnevezése, melyek elsősorban a szifiliszre, illetve a hegyes függőlyre (nemi szervben megjelenő szemölcs) vonatkoznak.

⁷² OSZK Kt. Quart. Hung. 4311: 44.

⁷³ HL Tgy 2689: 4.

Az újoncok számára a hadseregbe való belépés igazi kultúrsokkot jelentett, nem véletlen, hogy az újoncév hagyta a legnagyobb nyomot az emlékezetükben. Az alapvetően vidéki parasztságból álló közkatonák számára a városi lét, a kaszárnya viszonylagos zártsága, a privátszféra hiánya, a szigorú fegyelem és alá-fölé rendeltségi viszony, a mindennapi élet feszessége és annak minden területének szigorú szabályozása, a sokszor női szerephez illő munkák (például mosás, varrás, takarítás), a sajátos, alapvetően fizikai és verbális erőszakon alapuló belső normarendszer és kiképzési módszerek súlyos megrázkódtatást jelentettek. A katonai kiképzés és az azzal szorosan összefonódó fegyelmezési jog az általános hadkötelezettség korában (a jogi tiltás ellenére) sem tudta levetkőzni magáról a fizikai erőszakot. A cél továbbra is a katona „idomítása” volt és kevésbé a „nevelése”. Ezt jól érzékelteti a fenytőjog különösen szigorú alkalmazási gyakorlata, még akkor is, ha ez nagyban függött a tiszt habitusától. Ugyanakkor a visszaemlékezésekből (legalábbis magyar viszonylatban) az is kiderül, hogy az újoncok számára a közkatonák sok tekintetben kegyetlen belső normarendszere okozta a legnagyobb megpróbáltatásokat, mely jócskán túllépett a kiképzés és a fenytőjog elviekben megengedett hatókörén. Ez persze a hétköznapi gyakorlatban sok lehetőséget adott a szabályok feszegetésére, azonban jellemzően csak az idősebb katonák kiváltsága volt. Érdekes, hogy miközben a továbbszolgálók és az altisztek önkényeskedései szinte mindegyik forrásunkban visszaköszönnek, magával a tisztikarral szemben alig-alig merül fel szemrehányás. Igaz, utóbbinak alighanem a katonai fegyelmezés normalizáló funkciójának a sikeressége az oka, vagyis a szigorú hierarchia és a parancs-engedelmesség rendszerének az eredményes kikényszerítése. Mezei egy megjegyzése világítja talán ezt meg a legjobban: „én a Tiszt urakról direkt Tapintatból semmi rosszat sem írtam, Nekem Tisztjeim voltak én pedig alárendeltjei voltam a Tiszt uraknak”⁷⁴ – fogalmazott még hatvan év távlatából is.

A közkatonák belső normarendszere arra is rávilágít, hogy a hadseregnek mint „totális intézménynek” is megvoltak a maga korlátai. Nemcsak a különböző kimenők és szabadságok, a várossal való rendszeres kapcsolatok (akár házasság révén is, hiszen számos továbbszolgáló altiszt családos volt) miatt, de a hétköznapi gyakorlat is számos területen lehetőséget biztosított számukra a szigorú előírások és szabályok feszegetésére. Még akkor is, ha ez a legkevésbé sem veszélyeztette a kiképzés és a fegyelmezés végső célját, sőt, bizonyos értelemben támogatta is azt, mint például az öregkatonák önkényeskedései. És ez az a pont, amiről már nem szólnak a visszaemlékezések és a naplók, azaz hogy a szerzők maguk miként viselkedtek öregkatonaként, illetve altisztként. Vagyis, aki megtapasztalta és elszenvedte ezt a rendszert, mennyire sajátította el és gyakorolta azt? Ugyanakkor aligha lehet kétségünk ennek sikeressége felől, ami viszont egy sokkal összetettebb kérdésre is felhívja a figyelmet: mennyit tartottak meg ebből

---

⁷⁴ HL Tgy 2718: 22.

a normarendszerből a civil életbe való visszatérés után, mennyiben módosította a szolgálat a volt katonák korábbi értékrendjét és ideálisnak vélt férfiképét?

FORRÁSOK

- Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (MNL VaML)
 IV. 443. Középületek építési tervrajzai, 1888.
 V.173.c. Szombathely polgármesteri iratok – közigazgatási iratok, 1890.
- Hadtörténelmi Levéltár (HL)
 II.74. K.u.k. Husarenregiment Nr. 11., 1890–1895, 1902.
- Tanulmánygyűjtemény (Tgy).
 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (OSZK Kt.)
 Quart. Hung. 4311.
 Oct. Hung. 1251.
- DR 1873: *Dienstreglement für das kaiserlich-königliche Heer*. I. Theil. Wien.
Corpus Iuris Hungarici 1868, 1879, 1895.
- Danczer, Alfons (szerk.) 1889: *A mi hadseregünk. Az Osztrák–Magyar Monarchia népei fegyverben és zászlók alatt*. Budapest.
- Gruber, Franz Ritter von 1873: Die Anforderungen der Militär-Gesundheitspflege an den Casernbau. In: *Organ des Wiener Militär-wissenschaftlichen Vereines*. VII. Band. Wien, 171–248.
- Gruber, Franz Ritter von 1880: *Der Casernen-Bau in seinem Bezuge zum Einquartierungs-Gesetze*. Wien.
- Janski, Ludwig 1874: *Studie über die Bequartierungs-Reform des kaiserlich-königlichen Heeres*. Wien.
- Képviselőházi irományok 1879: *Az 1878–1881. évi országgyűlés képviselőházának irományai*. VIII. kötet. Budapest.
- Magyar Adorján 1993: *Huszáréletem*. Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balla Tibor 2014: A militarista birodalom mítosza. Az osztrák–magyar haderő az első világháború előestéjén. *Hadtörténelmi Közlemények* (127.) 3. 628–645.
- Blessing, Werner K. 1991: Disziplinierung und Qualifizierung. Zur kulturellen Bedeutung des Militärs im Bayern des 19. Jahrhunderts. *Geschichte und Gesellschaft* (17.) 4. 459–479.
- Bröckling, Ulrich 1997: *Disziplin. Soziologie und Geschichte militärischer Gehorsamsproduktion*. München.
- De Certeau, Michel 2010: *A cselekvés művészete*. Budapest.

- Deák István 1993: *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története, 1848–1918*. Budapest.
- Farkas Ádám – Kelemen Roland 2015: *A polgári Magyarország katonai büntetőjogának és igazságszolgáltatásának történeti vázlatja 1867–1944*. Budapest.
- Foucault, Michel 1990: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest.
- Goffman, Eving 1961: *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York.
- Gyáni Gábor 1997: A mindennapi élet, mint kutatási probléma. *Aetas* (12.) 1. 151–161.
- Hämmerle, Christa 2011: „...dort wurden wir dressiert und sekiert und geschlagen...” Vom Drill, dem Disziplinarstrafrecht und Soldatenmisshandlungen im Heer (von 1868 bis 1914). In: Cole, Laurence – Hämmerle, Christa – Scheutz, Martin (Hgg.): *Glanz – Gewalt – Gehorsam. Militär und Gesellschaft in der Habsburgermonarchie (1800 bis 1918)*. Essen, 31–54.
- Hämmerle, Christa (Hg.) 2012: *Des Kaisers Knechte. Erinnerungen an die Rekrutenzeit im k. (u.) k. Heer 1868 bis 1914*. Wien–Köln–Weimar.
- Katona Attila 2015: Huszárrohamok a dualizmus kori Szombathelyen. In: Mayer László – Tilcsik György (szerk.): *Előadások Vas megye történetéről VI.* (Archivum Comitatus Castriferei 7.) Szombathely, 325–333.
- Kühne, Thomas – Ziemann, Benjamin 2000: Militärgeschichte in der Erweiterung. Konjunkturen, Interpretationen, Konzepte. In: Kühne, Thomas – Ziemann, Benjamin (Hgg.): *Was ist Militärgeschichte?* Paderborn, 9–46.
- Tangl Balázs 2015: Szombathely – katonaváros. Katonai létesítmények és katonai alakulatok Szombathelyen a dualizmus korában. *Vasi Szemle* (69.) 3. 317–334.
- Tangl Balázs 2016: Ezredideológiák és ezredkultúrák a cs. (és) kir. hadseregben. *Had-történelmi Közlemények* (129.) 3. 670–694.
- Ulrich, Bernd 1996: „Militärgeschichte von unten”. Anmerkungen zu ihren Ursprüngen, Quellen und Perspektiven im 20. Jahrhundert. *Geschichte und Gesellschaft* (22.) 4. 473–503.
- Urrisk, Rolf M. 2009: *Wien – 2000 Jahre Garnisonsstadt. Band 1. Von den römischen Legionen bis zum Österreichischen Bundesheer*. Gnas.
- Wette, Wolfram 1992: *Der Krieg des kleinen Mannes, eine Militärgeschichte von unten*. München.
- Zeinar, Hubert 1987: *Zur Kulturgeschichte der Kaserne unter besonderer Berücksichtigung Niederösterreichischer Kasernen*. (Diplomarbeit.) Universität Wien, Wien.

Kulcsár Beáta

Büntetés és kizárás a Bihar megyei és Nagyváradai Nemzeti Kaszinóban

1902. május 1-jén a nagyváradai huszárlaktanyában véres pisztolypárbaj zajlott le Nagyvárad két ismert polgára, Pally Lajos és Vaiszlovich Gyula között. A párbajt egy családi viszály előzte meg, Pally ugyanis Weiszlovits Adolf nagyváradai temetkezési vállalkozó ügyvédje volt, aki fiatalabb fiaival, Vaiszlovich Gyulával és Emillel állt súlyos konfliktusban, főként anyagi vitákból kifolyólag.¹ A viszály tavasszal eskalálódott, amikor az ügyvéd, ügyfele megbízásából több feljelentést is tett a fivérek ellen. Vaiszlovich Gyula az utcán vett revansot: a sajtó szerint egy provokatív mondat kíséretében („Pally úr, ön olyan magatartást tanúsított, hogy azt honorálnom kell!”) tettelesen inzultálta az ügyvédet. Az egyik verzió szerint megpofozta őt, Vaiszlovich szerint viszont csak megérintette a karját. Pally lovagias elégtételt kért Vaiszlovichtól, aki a kihívást elfogadta, és ellenfelét életveszélyesen megsebesítette a pisztolypárbajban. Vaiszlovich már a párbaj napján az ügyészség fogházába került, ahonnan csak hetek múlva szabadult ki, majd egy hosszas eljárást követően szokatlanul súlyos büntetést, egy év államfogházat kapott.² Magatartását nemcsak az igazságszolgáltatás szankcionálta:

¹ Az apa (Adolf) és a legidősebb fiú (Lajos) Weiszlovitsként, a fiatalabb fivérek (Gyula, Emil) Vaiszlovichként szerepelnek a tanulmányban. Ennek oka az, hogy a fiatalabb testvérek ismeretlen időpontban nevet változtattak. Vaiszlovichként írták alá nevüket: SJAN Bihar, Fond 87, inv. 137, dosar 34, 1902, 25. Kézbesítési ív, 1902. május 3. SJAN Bihar, Fond 87, inv. 137, dosar 36, 1904, 29. Kézbesítési ív, 1904. november 28. Közvetlenül a botrány előtt a fivérek nem fizették vissza egyik nagy összegre rugó tartozásukat az apjuknak, és ellenségesen viselkedtek vele. Az apa feljelentést tett ellenük, többek között sikkasztás, életveszélyes fenyegetés vádjával, és Pally segítségével a fivérek állatállományát próbálta lefoglalni. A részletek megismerhetők a nagyváradai napilapok (*Nagyváradai Napló*, *Nagyváradai Friss Újság*, *Szabadság* stb.) rendszeres és részletes tudósításaiból.

² A törvényszék által kiszabott egy év büntetést (*Nagyváradai Napló*, 1904. december 15. 4–5.) az ítélőtábla hét hónapra szállította le, a Kúria megerősítette ezt a határozatot (*Nagyváradai Napló*, 1906. június 29. 8.). A párbajozást külön törvénnyel szankcionálták, enyhébben büntetve, mint a testi sértést és a gyilkosságot. A vétkesekre államfogház-büntetést szabtak ki. A fegyház, börtön, fogház és államfogház rendszerében az államfogház volt a legkevésbé szigorú büntetés-végrehajtási intézmény. Az 1878. évi V. tc. úgy rendelkezett, hogy a kihívás és annak elfogadása, valamint a fegyverrel való kiállítás vétségnek számít és büntetendő (hat hónapig, illetve egy évig terjedően). A büntetés nagysága az okozott kár mértékétől függött: ha a párbajozó az ellenfelét megsebesítette, két évet, ha maradandó kárt okozott, akár három évet is kaphatott; ha ellenfelét megölte, öt évvel is szankcionálható volt. Súlyos testi sértésként vagy szándékos emberölésként akkor kezelték az esetet, ha bebizonyosodott, hogy a megbeszélte párbajfeltételeket, a szokásos szabályokat nem tartották be, és az ellenfél emiatt sérült vagy halt meg. A párbajadnál jelen lévő tanúkat, orvosokat és azokat a segédeket, akik a párbajad megakadályozására kísérletet tettek, nem büntették (*Magyar Törvénytár* 1896: 146–147). A párbajok esetében ítélkező bíróságok általában nem használták ki a törvény által kínált szankcionálási lehetősége-

a Bihar Megyei Nemzeti Kaszinó választmánya május 3-án gyors eljárás keretében kizárta a kaszinóból.³

Két és fél év múlva újabb, a Vaiszlovichokhoz köthető botrány borzolta a kedélyeket Nagyváradon, amely szintén a kaszinó retorziójával végződött. 1904. szeptember 15-én a fiatalabb fivér, Emil, idősebb testvérel, aki egyben apja közvetlen munkatársa volt, Weiszlovits Lajossal „akaszkodott össze” a nyílt utcán. A beszámolók szerint Lajos a botjával suhintott végig öccsén, Emil pedig esernyőjével és puszta kézzel mért pofonokat, ütlegeket bátyjára. A dulakodó testvéreket járókelők választották szét. Lajos még a délután folyamán feljelentést tett Emil ellen. A sajtó beszámolója szerint az ügy a bíróságon fog folytatódni, „hol eggyel ismét megszaporodott a pöröknek az a légiója, a melyet a Weiszlovics testvérek folytatnak évek óta egymás ellen”.⁴ December elején aztán a napilapok arról tudósítottak, hogy Vaiszlovich Emilt kizárták a kaszinóból arra való hivatkozással, hogy méltatlan a tagságra.

A tanulmány célja, hogy a kaszinót működés közben, a közösség- és a társadalomszervezés folyamatában láttassa. Feltárom a kizárások menetét, hivatkozási alapját, a döntéshozók motivációit, a büntetések normatív és társadalmi meghatározottságait. Az elemzés ennek köszönhetően betekintést enged a bihari kaszinó normatív rendjébe, a normaszegés büntetésének gyakorlatába, „technikájába”, és érzékelteti a kaszinó belső viszonyait, a kapcsolatok jelentőségét a döntéshozatalban. Bemutatom a választmány döntésének következményeit, hatásait a kaszinón túli világban is. A tanulmány a nem intézményes (kaszinó, bíróság) jellegű szankcionálási kísérletekre is kitekintést nyújt.

A csoport normáinak, a társadalomszervezés mikéntjének megismeréséhez, megértéséhez alapvető segítséget jelent a büntetési gyakorlatok vizsgálata.⁵ A társadalomtudományos felfogás szerint a büntetést átfogó kulturális rendszerek alakítják, a szankciók e tartalmakat (normákat, elképzeléseket, mentalitásokat stb.) reprezentálják. A büntetés azonban nemcsak tükrözi a kulturális rendszereket,

---

ket, és enyhe ítéleteket hoztak. Nem sokkal a Vaiszlovich–Pallay-affér után Seidner Samu aradi kereskedőt, aki halálos vágott sebet ejtett ellenfelén egy párbajban, háromhavi államfogházra ítélte a nagyváradai ítélőtábla (*Nagyváradai Napló*, 1903. február 17. 4; Ságvári 2002: 38, 42).

³ SJAN Bihar, Fond 87, inv. 137, dosar 34, 1902, 15, 16. Az 1902. május 2–3-i ülés jegyzőkönyve.

⁴ *Nagyváradai Napló*, 1904. szeptember 16. 4.

⁵ A büntetési gyakorlatok vizsgálata immár számos eredménnyel szolgált. A társadalomtudományos megállapítások egyike szerint a társadalmi kontrollnak többféle módja van, és nemcsak a törvényi előírások, a jogszolgáltatási intézmények konstituálnak elfogadott büntetési gyakorlatokat. Főként az antropológusok kezdeményezései nyomán bontakozott ki a különböző mértékben szervezett közösségek, csoportok, korporatív egységek ellenőrzési, szankcionálási eljárásainak a vizsgálata (H. Szilágyi [szerk.] 2005: 14–22). A büntetésről vallott elképzeléseiket a társadalomtudósok, kultúrakutatók rendszerint egy, a társadalmi működésről alkotott modellbe illesztették. Egyesek a társadalmat komplex önszabályozó rendszerként, normák és viselkedési mintázatok felépítményeként képzelték el, amelyben a társadalmi intézmények bizonyos elvárásokat képviselnek, érvényesítenek, a büntetés pedig a társadalmi rend védelmét szolgálja (Piddocke 1968: 263.).

de fenntartja és formálja is azokat, és alapvető szerepe van a társadalomszervezésben, a társadalmi kontrollban.⁶ Tanulmányomban a büntetésnek ezt az ábrázoló és keletkeztető funkcióját is vizsgálom a két század eleji kizárás kapcsán.

A FŐSZEREPLŐK

A Sáros megyéből vélhetőleg az 1850-es évek elején⁷ Nagyváradra költöző Weiszlovits Adolf és a biharfélegyházi Steiner Fanni házasságából született gyermekek közül Lajos, Irma, Lujza, Sándor, Gyula és Emil érték meg a felnőttkort. Szereplőink közül Gyula 1866-ban, Emil 1868-ban látta meg a napvilágot.⁸ Weiszlovits Adolf sikeres temetkezési vállalkozást, sírkőkereskedést alapított és működtetett, egyszerű kisiparosi státusból küzdötte fel magát legalább a középpolgári elitbe. Ezt jelzi az is, hogy éveken át Nagyvárad törvényhatósági bizottságának virilista tagja volt, bár esetében nem beszélhetünk aktív közéleti szereplésről. A vállalkozást legidősebb fiára, Lajosra hagyta, aki még az apja életében a vállalkozás társtulajdonosa lett. Idősebb gyermekei előnyös házasságokat kötöttek,⁹ Gyula és Emil ellenben sosem házasodtak meg.

Gyula és Emil nem kapcsolódtak apjuk vállalkozásához, talán a sikeres bihari földbérlői életutak láttán a gazdaszűz felé fordultak.¹⁰ Emil felsőfokú debreceni mezőgazdasági tanulmányait¹¹ követően a fivérek legalább egy évtizeden keresztül Körösszeg és Körösszegapátiban voltak földbérlők, először egy „főhasonbérlői consortium”-mal, majd közvetlenül a Csákyakkal szerződve (1896)

⁶ Garland 1997: 127.

⁷ A pontos dátum nem ismert. A cég saját reklámja szerint nagyváradai vállalatát 1858-ban alapította (*Nagyvárad*, 1873. július 6. 4.). Lakos Lajos szerint 1852-ben „egy valóságos zsidó invázió” volt Nagyváradon, és a letelepedési engedélyt kérők között jócskán akadtak az északi megyékből érkezők (Lakos 1904: 204.).

⁸ Gyula és Emil születési dátumai a premontrei gimnázium értesítőiből és a debreceni gazdasági akadémia anyakönyveiből (*Érdemsorozat* 1880: 75, 83, 91, 106. MNL HBML VIII.11.c. 4. kötet, 74.) deríthetők ki, ugyanis – testvéreikkel szemben – rájuk vonatkozó bejegyzéseket nem találunk az anyakönyvekben (SJAN Bihar, Fond 32, inv. 87). A családtörténet kutatását jelentősen korlátozzák az utóbbi években kialakult és nem változó levéltári adottságok. A nagyváradai megyei levéltár költözését követően még mindig megoldatlan a kutatók teljes körű kiszolgálása.

⁹ Irma egy gazdag bihari nagybérlőhöz (Fleischer Miksa) ment feleségül, Lajos ugyanebből a családból házasodott (Fleischer Hermina), Lujza egy nagyváradai orvossal (Heimann József) lépett frigyre. Az ügyvéd végzettségű Sándor házasságáról nem állnak rendelkezésünkre adatok. A házasságkötések adatait a vonatkozó házassági anyakönyvek őrzik (SJAN Bihar, Fond 32, inv. 87, nr. crt. 786. 5, 34).

¹⁰ A dualizmus időszakában, a régió zsidósága körében nőtt a földbérlési rendszer iránti érdeklődés, ami a gabonapiac és élelmiszer-feldolgozóipar jelentőségének növekedésére vezethető vissza. A nagy- és a középbirtokosok között az izraeliták aránya nagyobb volt az összlakosságon belüli arányuknál. A nagybirtokok sok esetben különböző ipari és jelentős forgalmi tevékenységek alapjául szolgáltak (Csiki 1999: 69–75).

¹¹ Csak Vaiszlovich Emil esetében bizonyíthatók a debreceni akadémiai tanulmányok.

árendáltak 2710 hold földet, emelkedő bérleti díj ellenében a Csáky családtól.¹² Apjukhoz képest nagyobb érdeklődést mutattak a közéleti szereplés és az egyesületi munka iránt, hiszen viszonylag aktív tagjai voltak a község képviselő-testületének, és mindketten vagy legalább egyikük a megye törvényhatósági bizottságának is.¹³ Kapcsolódtak több egyesülethez is,¹⁴ Emil az Országos Magyar Gazdasági Egyesület lapjában, a *Köztelek*ben publikált véleménycikkét.¹⁵ A Bihar Megyei Nemzeti Kaszinóba is felvételt nyertek: Gyula 1891-ben, Emil 1894-ben. Bár évekkel később Emil – apjához és bátyához hasonlóan – támogatott zsidó karitatív intézményeket, célokat, ennél szorosabb zsidó hitközségi kötődés nem mutatható ki az esetükben.¹⁶ Anyagi helyzetükről nincsenek pontos adataink. Bár megyei virilis pozíciójuk magas jövedelmeket sejtet, komoly tartalékok, jelentős mobil tőke felett nem rendelkezettek, több jel is arra mutat, hogy a szülők anyagi és adminisztratív támogatására szorultak időről időre.¹⁷ Hogy a bérleményen való gazdálkodás nem hozta meg a várt eredményeket, azt maga Vaiszlovich Gyula is megerősítette, az 1904-es törvényszéki tárgyalása során ugyanis azt vallotta, hogy „rossz idők jártak”, és a bérgazdaság nem jövedelmezett.¹⁸ Egy későbbi kommentátor szerint a magas bérosszeg és az eladósodottság okozta a kudarcot, és terelte a fivéreket új irányokba.¹⁹ A bérgazdaság felszámolása és Nagyváradra való visszatérésük 1902 tájkára tehető, és a bevezetőben tárgyalt botrányok közvetlen előzményének tekinthető.²⁰

A fivereknek többször is voltak tettelegesséig fajuló összetűzéseik, a bihari bérgazdaságban eltöltött évek sem teltek el kisebb-nagyobb, de jellemzően mindig visszhangot keltő botrányok nélkül. A Csáky család és ügyvédjük kiemelte és nehezményezte, hogy a bérlet átadása, átvétele idején a Vaiszlovichok „kötekedő

¹² A testvérek bérgazdaságára vonatkozóan számos adatot őriz a Csáky család hagyatéka (MNL OL P76). A haszonbérbe vétel körülményei, a bérlet kezdete nem ismert. 1892-ben már bizonyosan Körösszegapátiban voltak, az eseményekkel nem egykorú szöveg szerint 1888-ban jelentek meg a birtokon (Ötvös 1938: 267).

¹³ MNL HBML IV.B.406.b. 22. doboz, I. 51, 736/1892. Jegyzőkönyv, 1892. április 24.; uo. 402. 26–36. kötet (1893–1901).

¹⁴ A fiverek tagjai voltak az Országos Magyar Gazdasági Egyesületnek, Gyula részt vett az egyesület állattenyésztési és állategészségügyi szakosztályának munkájában (*Köztelek*, 1893. május 17. 770; *Köztelek*, 1903. január 21. 110–112.). Gyula tagja volt a Sebes-Körös Vízszabályozó és Ármentesítő Társulatnak is (*Szabadság*, 1897. július 20. 6.).

¹⁵ „Fonott göré vagy tengericséplés?” *Köztelek*, 1893. július 29. 136.

¹⁶ A Weiszlovitsok a nagyváradai neológ zsidó temetőben temetkeztek; Emil Kecskeméti Lipót nagyváradai neológ rabbi egyik közeli híve volt.

¹⁷ Weiszlovits Adolf kezességét vállalt a Csákyakkal való szerződésük idején, hogy kisegítse őket, az apa zálogjogot terhelte nagyváradai ingatlanára egy tartozás fejében; a Csákyaktól kikért óvadékot a szülők fizették vissza (MNL OL P76. 116/755. Levél Csáky Kálmántól, 1893; uo. 117/760. Másolat a közjegyzői okiratról, 1895; uo. Fazekas Imre ügyvéd levele, 1896).

¹⁸ *Nagyváradai Napló*, 1904. december 14. 4.

¹⁹ Fehér (szerk.) 1933–1937: 475.

²⁰ Körösszegapáti képviselő-testülete közgyűlésének jegyzőkönyve (1900) szerint a „Vaszlóvic testvérek” folyó évben kilépnék a bérletből (MNL HBML IV.B.406.b. 23. doboz, I. 51. Jegyzőkönyv, 1900. március 9.). 1901 őszén még feltűntek a megye törvényhatósági bizottságának közgyűlésén (uo. 402. 36. kötet [1901]: 2, 742).

modorban” jártak el.²¹ Legismertebb botrányuk a napilapok által is részletesen tárgyalt, 1897. augusztus 7-én lezajlott Zeiterer–Vaiszlovich-affér volt, amelynek során Vaiszlovich Gyula és Zeiterer József, a Csáky család uradalmi tisztje verekedett össze és okoztak egymásnak kölcsönösen súlyos sebeket.²² A heves vita és tettlegesség – akárcsak a későbbi botrányok – elsősorban azért váltott ki reakciókat a szélesebb nyilvánosságban, mert az ismert helyi polgárokhoz kapcsolódott, és a közönséget érdeklő, a fennálló renddel összefüggő kérdéseket vetett fel (ki az úriember, mik az „intelligens” polgárok kötelességei stb.).

Az apai mintától eltérő életpálya, a földbérlet vállalása a fivérek kezdeményezőkézségére, mobilitási törekvéseire utalhat, a köztisztviselők munkájában való részvételük, tekintélyes szervezetekhez való kapcsolódásuk pedig közéleti és társadalmi ambíciókat, és részben a hagyományos presztízsintézmények iránti vonzódást is jelezhet. Igyekezetük nem bizonyult túl eredményesnek, az emelkedés és az elitek körébe való beilleszkedés több tényezőn (gazdasági kudarcakon, konfliktusos magatartásukon, botrányaikon, a környezet ellenállásán) elbukott.

Témánk másik főszereplője, a bihari kaszinó 1833. március 6-án alakult meg Fényes Károly táblabíró indítványára, 317 taggal, eredetileg mint Biharmegyei Nemzeti Casino. 1903-ban a neve Biharmegyei és Nagy-Váradi Nemzeti Casino-Egyletre módosult. A bihari egylet korai alapításának számít, alig öt évvel a Pesti Casino után és az egri, debreceni, kolozsvári kaszinókkal egyidőben jött létre. Az alapítás pontos körülményei, a létrejötténél „bábáskodók” személye nem ismert. A kaszinó mint intézmény ebben az időszakban politikai jelentőséggel is bírt: terjesztette a reformeszméket; emellett közelebb hozta egymáshoz a különböző eliteket, fejlesztette a társasági ismereteket, biztosította a minőségi szórakozást, és elősegítette a viselkedésszociológiai értelemben vett úriemberi kategória kialakulását.²³ A nagyváradi kaszinó alapszabályzatban rögzített céljai főként az utóbbi, társadalmi-kulturális szerephez kapcsolódnak. A szabályzat a következő célkitűzéseket irányozta elő a tagság számára: „a társadalom művelt elemeinek egy központban való egyesülésének” előmozdítása, „a társadalmi élet egészséges fejlesztése”, „a hazafias közművelődési és szépművészeti célok támogatása”, a „társas művelődés terjesztése” és a szórakozás.²⁴ Ezen irányelvek nem tekinthetők egyedinek, visszatérő alapelvek voltak a kaszinók körében.²⁵ A nagyváradi kaszinó tagságának társadalmi összetételét még nem vizsgálták, de a köz-

²¹ MNL OL P76. 117/760. Fazekas Imre levele, 1896. október 24.; uo. 117/761. Jegyzőkönyv a Csáky család gazdasági bizottságának üléséről, 1896. november 8.

²² A botrányt személyes konfliktusok, egymás sérelmére elkövetett kicsinyes tettek előzték meg. Mindkettejük ellen eljárás indult súlyos testi sértés, Gyula ellen ezenfelül közrend elleni kihágás és hamis tanúzásra való felbujtás vádjával. A „rábírás” kísérlete miatt Emilt is a bíróság elé citálták. A bíróság felmentette a Vaiszlovichokat a felbujtás vádjától. Gyulát viszont súlyos testi sértésben bűnösnek találták, Zeiterert ugyanezen vád alól felmentették. A korabeli sajtóközlemények (1897–1899) részletesen tudósítottak az ügyről.

²³ Kövér 1998: 99; Eöry 2016: 9–25.

²⁴ SJAN Bihar, Fond 87, inv. 137, dosar 34, 1902, 112–113. Alapszabályzat 2. §, 1903.

²⁵ Eöry 2016: 25, 85–86, 117.

gyűlési jegyzőkönyvek névsorai a tagság heterogenitására utalnak: földbirtokosokat, városi hivatalnokokat, értelmiségieket és vállalkozó polgárokat egyaránt találunk közöttük. A helytörténész szerint a helyi kaszinó – ahogy máshol is – „egyértelműen az elit személyes találkozási pontját és egymás közti eszmecserejét segítette elő”.²⁶ Ami a kaszinónak a városban való elhelyezkedését illeti, egy ideig éppen abban a belvárosi palotában működött (a Fő utcában), amelyben a fivérek később nagy gonddal berendezték a Park Szállót. Az egylet 1888-ban a Fő utca és az Úri utca sarkán lévő új színházba költözött.²⁷

NORMÁK ÉS BÜNTETÉS

David Garland szerint a büntetés egy „kulturális előadás”, amely „jelentések, normák, elképzelések széles tartományát közvetíti”.²⁸ A megállapítás alapján a kaszinó szankcionálási eljárásaira úgy tekintek, mint a kaszinó normatív rendjét, elképzeléseit, értelmezéseit közvetítő reprezentációkra. Ezekből a normákból, elképzelésekből igyekszem minél többet láthatóvá tenni. Emellett a normaszegés szankcionálásának módját, a normavédelem gyakorlatát, folyamatát is bemutatom. Számos kérdést vizsgálok: hogyan értelmezte a kaszinó választmánya a botrányokat? Milyen elvárásai voltak a kaszinótagokkal szemben? Mit tekintett kizárást érdemlő normaszegésnek? Milyen lépéseken keresztül valósította meg a normavédelmet?²⁹

A kaszinót természetesen nem lehet a külvilágtól elszigetelt intézményként kezelni. Normái nem tekinthetők szűk értelemben vett csoportspecifikusnak, a kaszinóban érvényes úriemberi norma például egy „generikus” vagy szocietális jellegű előíró norma, vagyis olyan gondolkodási és cselekvési szabályrendszer, amely általánosabb érvényű, és a csoporton kívüliek, más csoportok, intézmények is osztozhatnak benne.³⁰ Szintén generikus – részben az úriemberi norma részeként – a tettelesség elutasításának normája, amely a büntetőjogban is az eljárás egyik kiindulópontja. Mindez implikálja, láthatóvá teszi, hogy a generikus normák kapcsolatot teremtenek a különböző csoportok, intézmények között,

²⁶ Fleisz 1996: 114.

²⁷ Eőry 2017: 812; Péter 2002: 74–75; Péter 2005: 191–192.

²⁸ Garland 1997: 129.

²⁹ A szankció fogalmát a közösségi autoritás által kiszabott büntetés értelmében használom. Nincs lehetőségem itt tisztázni bizonyos fogalmak (norma, szankció) jelentését, ugyanakkor rögzíteni kell, hogy a társadalomtudományos munkákban ezek a köznyelvihez képest specifikusabb jelentéseket kaphatnak. Stuart Piddocke szerint a szankciónak nem feltétlenül negatív a jelentése, a fogalom reakciót, következményt jelent, ennek megfelelően szankciónak tekinthető a természetes kiválasztódás (*natural sanction*) vagy a társadalomnak a normabetartásra adott jutalmazó válasza is (*social sanction*). (Piddocke 1968: 263–268.) Radcliffe-Brown is megkülönböztetett pozitív és negatív szankciót (Radcliffe-Brown 2004: 177). A cselekvésemélet szerint a szankció nem a normához kapcsolódik, hanem a norma része, a szankció nélküli cselekvésszabályok nem tekinthetők normáknak (SYI 2008: 70–71).

³⁰ Vö.: *generic norms, societal norms* (Marques–Abrams–Serodio 2006: 159–160).

és a társadalmi kontroll, a norma védelme több szereplő együttes tevékenysége nyomán valósul meg.³¹ A társadalmi kontroll olyan mezőként is elképzelhető, amelyben a kaszinó saját szabályokkal rendelkező, de környezete kulturális, normatív tartalmaitól nem független – Sally Falk Moore-t idézve – „félautonóm társadalmi mezőként” gyakorolja az ellenőrzést a társadalom, a norma felett.³² Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a kaszinó kívülről is kaphatott megerősítést vagy legalább egyetértést, amikor a (generikus) normákat védte.

Az 1902. évi botrány esetében a kaszinó választmánya rendkívül gyorsan, egyhangú döntéssel intézkedett: május 3-án „több” kaszinótag szóbeli kérelme alapján Cziffra Gerő alelnök határozatot kért abban a kérdésben, hogy „Vaiszlovich Gyula kaszinótagot köztudomású tényei erkölcsi jellemében megbélyegzik-e, és emiatt az egylet kebeléből kirekesztendő-e?”. A választmánynak az ülésen jelen lévő 14 tagja úgy értékelte, hogy igen, és az alapszabály 3. §-a értelmében titkos szavazással kizárták Vaiszlovichot a kaszinóból. A kigolyózásról szóló értesítést az érintett már másnap kézhez kapta.³³ Nincs arra utaló jel, hogy Gyula fellebbezett volna a határozat ellen.

Vaiszlovich Emil esetében az eljárás lassabb és körütekintőbb volt, a törvényt terjedelmesebb fennmaradt iratanyag dokumentálja. A választmány hetekkel az 1904. szeptemberi események után, november 27-én, Sável Kálmán vezetésével vitatta meg a kaszinó hat tagjának írásban beterjesztett kizárási indítványát. A szerzők az utcai botrányban, verekedésben való részvételt nehezményezték, azt, hogy „fivérével, Weiszlovits Lajossal nyilvánosan összeverekedvén, egymást hosszabb ideig tettelesen bántalmazták, és ez által nyilvános utcai botrányt okoztak”, míg az „ott dolgozó munkások” szét nem választották őket. A kizárást kezdeményezők egyfelől arra hivatkoztak, hogy a történetek ellenkeznek a tisztességes magatartást előíró 7. §-sal, másfelől felhívták a figyelmet arra, hogy a botrány veszélyezteti a kaszinó küldetését, „a társadalmi élet egészséges fejlődésének előmozdítását” (2. §). A kaszinó ugyanis nem tudja a feladatát megfelelően teljesíteni addig, míg van olyan tagja, akire „az egylet körén kívül eső társadalom” rászűtheti, hogy a „correct úri emberhez méltó és tisztességes magaviselet szabályának” nem megfelelő a magatartása. Az aláírók ezért a 7. §-ra való hivatkozással kérték Emil kizárását. A választmány nem hamarkodta el a dolgot, úgy döntött, lehetőséget ad a védekezésre: az indítvány másolatát elküldték az érintettnek, egyúttal értesítették, hogy jogában áll három napon belül „igazolást” benyújtani a választmánynak, és abban saját álláspontját előadni.³⁴

³¹ „[T]here is in all societies a coincidence of sanctions, some of jural, some of a mystical or other character, all operating simultaneously toward the goal of achieving social control.” (Epstein 1968: 3.)

³² Moore 2000: 138–146.

³³ SJAN Bihor, Fond 87, inv. 137, dosar 34, 1902, 15–16, 25. Az 1902. május 2–3-i ülés jegyzőkönyve és a kézbesítési ív.

³⁴ SJAN Bihor, Fond 87, inv. 137, dosar 36, 1904, 25–26, 29. Az 1904. november 27-i választmányi ülés jegyzőkönyve a kizárási indítvánnyal és a kézbesítési ív (1904. november 28.).

Emil élt is a lehetőséggel, és saját verzióját tartalmazó levelét a járásbírószágon készült jegyzőkönyv másolatával együtt elküldte a választmánynak. A csatolt dokumentum a járásbírószág nyilvános tárgyalásán elhangzottakat, mindkét fél, valamint a tanúk vallomásait tartalmazta. A tanúvallomások nem segítettek a kaszinónak annak tisztázásában, hogy pontosan milyen körülmények között bontakozott ki a botrány, a csetepaté elejének ugyanis nem voltak szemtanúi. Emil azt kérte a választmánytól, hogy várják meg a döntéssel a bírósági határozathozatalt.³⁵

A december 5-i választmányi ülésen újból felolvasták a kizárási indítványt, majd Emil levelét és a csatolmányokat. Emil védekezése nem talált túl sok támogatóra, ugyanezen az ülésen 17 szavazattal 3 ellenében (tehát ezúttal nem egyhangúlag) a választmány a kizárás mellett döntött:

„Weiszlovits [sic] Emil egyleti tagot azon botrányos magatartása miatt, hogy 1904. September hó 15. napján testvére Weiszlovits Lajossal a Szilágyi Dezső utcán fényes nappal, többek szeme láttára összeverekedett, az alapszabályok 7§-a értelmében a biharmegyei és nagyváradai nemzeti casino egylet kebeléből kizárja s nevét az egylet tagjai sorából kitörölni rendeli.”³⁶

Adataink szerint Emil nem fellebbezett. A kizárás formális alapját – ahogy az látható – az alapszabály jelentette. A szabályzatot éppen Gyula kizárását követően módosították: számos ponton átírták és kiegészítették, a kizárást részletesebben szabályozták. Kérdés, hogy a hivatkozott paragrafusok valóban lehetővé tették-e a fivérek drasztikus megbüntetését. A korábbi, Gyula esetében használt változatban a 3. § csak annyit tartalmazott, hogy „erkölcsi jellemében való megbélyegeztetés” esetén a választmány titkos szavazással kirekesztheti a kaszinótagot.³⁷ Az Emil kizárásának alapjául szolgáló későbbi alapszabályzatban a 7. § valamivel többet rögzített: egy tag „a feddhetetlen jellem és tisztességes magaviselet követelményeinek meg nem felelő magatartás miatt zárható ki”. A 3. §-ban szintén volt morális kitétel: a kaszinónak „tisztességes, művelt, feddhetetlen előéletű önálló férfiak” lehetnek a tagjai.³⁸ Hogy pontosan mi minősült „erkölcsi bélyegnek” vagy „tisztességtelen magaviseletnek”, azt egyik szabályzat sem részletezte. A szabályozás hiánya két okra vezethető vissza: egyfelől úgy gondolhatták, hogy e fogalmak jelentése mindenki számára ismert, másfelől – talán – döntési szabadságot kívántak biztosítani a kaszinó számára.³⁹ A választmány feladata volt, hogy eldöntse, történt-e kizárást érdemlő normasértés. A testület pedig mindkét

³⁵ SJAN Bihar, Fond 87, inv. 137, dosar 36, 1904, 27–31, 34–35. A járásbírószági jegyzőkönyv másolata és Vaiszlovich Emil levele, 1904. december 1.

³⁶ SJAN Bihar, Fond 87, inv. 137, dosar 36, 1904, 32–33. Az 1904. december 5-i választmányi ülés jegyzőkönyve.

³⁷ SJAN Bihar, Fond 87, inv. 137, dosar 34, 1902, 46. Alapszabályzat, 1877.

³⁸ SJAN Bihar, Fond 87, inv. 137, dosar 34, 1902, 114–115. Alapszabályzat, 1903.

³⁹ A részletes szabályozás hiánya nem csak a bihari kaszinót jellemezte (Eöry 2006: 320).

alkalommal úgy ítélte meg, hogy a kizárás megalapozott. A kizárási eljárás részleteire vonatkozóan csak a módosított alapszabály tartalmazott eligazításokat a 7. §-ban: a kizárási indítványt írásban kell benyújtani, az ügyet tárgyaló választmányi ülésen legalább 18 tag jelenléte szükséges, az érintett „igazolást” nyújthat be, ha a választmány ehhez hozzájárul stb. Leszögezhető tehát, hogy a kizárások a mindenkori szabályzatoknak megfelelően zajlottak le.

Az Emil elleni eljárás azt mutatja, hogy a kizárás okául szolgáló tisztességtelen magatartás alatt a választmány a nyilvános botrányban való részvételt és a nyilvános tettelegességet értette. A Gyulához kapcsolt „erkölcsi bélyeg” szintén az utcán elkövetett nyilvános tettelegességre, esetleg a verbális sértésre vonatkozott, nem valószínű, hogy a párbajban való részvétel miatt tekintették megbélyegzettnek, hiszen Pallay esetében fel sem merült a kizárási procedúra elindítása. Gyula helyzetén rontott az a feltételezés is, hogy a párbaj során inkorrekt módon járt el, vagyis fegyverével pontosan célzott ellenfelére.⁴⁰ A kaszinó vezető testületének tehát komoly morális aggálya volt mindkét esetben, és úgy vélte, hogy a nyilvános fizikai és verbális inzultusok mint erkölcstelen és tisztességtelen tettek nem egyeztethetők össze a kaszinónak a „correct úri emberi” ethoszhoz igazított normáival.⁴¹ Máshol is volt példa arra, hogy nyilvános sértés és/vagy nyílt színi tettelegesség miatt kizártak valakit a kaszinóból.⁴² Ami a fizikai erőszakot illeti, a választmány láthatóan csak a kontroll nélküli, indulatok által fűtött, nyilvános agressziót büntette, az ellenőrzött és formalizált keretek között lezajlott erőszakos aktusokat (a párbajt) másként ítélte meg.⁴³

A kaszinó más szempontokat, körülményeket is figyelembe vett az ügy elbírálása folyamán, amelyek súlyosbító tényezők lehetnek. Szempont lehetett, hogy ki volt a botrány kezdeményezője, okozója. Emil levelében is azt állította, hogy a választmány számára kulcskérdésnek számít, hogy ki volt a támadó.⁴⁴ Gyulát nemcsak a kaszinó, de a város nyilvánossága is a botrány okozójának tekintette. A kaszinó azt is számításba vette, hogy ki volt a tettelegesség áldozata. A Gyulával szemben alkalmazott villámgyors eljárás és egyhangú döntés azzal is magyarázható, hogy Gyula, Emiltől eltérően, a kaszinó tagját, ráadásul egy tekintélyes

⁴⁰ A párbajban a kiálláson – és nem az ellenfél megsemmisítésén – volt a hangsúly (Clair 1897: 180).

⁴¹ Úriember az lehetett, aki középiskolai végbizonyítvánnyal, önálló egzisztenciával rendelkezett (Kövér 1998: 99–100). Az úriembertől egy sajátos magatartást (önuralom, jó modor, lovagiaság stb.) is elvártak.

⁴² Breznay 1934: 36–37; Kozma 1942: 84; *Budapesti Hírlap*, 1898. június 14. 8; *Pesti Hírlap*, 1905. november 25. 6. A kizárásnak egyéb okai is lehetnek: Popovics Viktor békéscsabai papot hazafiatlan viselkedése miatt rakták ki a békéscsabai kaszinóból (*Budapesti Hírlap*, 1896. július 21. 7), a tolnai kaszinó jegyzőjét, Anderle főtisztelendőt a jegyzőkönyvek helytelen vezetése miatt (*Pesti Hírlap*, 1894. január 22. 2).

⁴³ A párbaj vétsége megosztotta a korabeli nyilvánosságot. Bár előfordult, hogy egy-egy kaszinó csatlakozott az időről időre kibontakozó párbajjelenes mozgalomhoz, a kaszinók jellemzően nem utasították el a párbajt, néha kifejezetten elvárták a lovagias eljárást (*Nagyváradi Napló* 1903. január 4. 3.).

⁴⁴ SJAN Bihar, Fond 87, inv. 137, dosar 36, 1904, 32. Vaiszlovich Emil levele, 1904. december 1.

tagját inzultálta. Az, hogy kaszinótagként egy másik kaszinótaggal viselkedett tisztességtelenül, jelentősen súlyosbította a bűnét. A választmány kollektív szempontokat is mérlegelhetett, mégpedig azt, hogy a „bűnös” tettei hogyan hatnak a csoport egészére, veszélyeztetik-e a kaszinó megítélését és az alapszabályban rögzített küldetését. Úgy ítélték meg, hogy az incidensek rossz fényt vetnek a kaszinóra, és akadályozzák a jó kapcsolatot a városi közönséggel.

A büntetési eljárások alapján a következő normatív elképzelések rajzolódnak ki a konformista kaszinótagról: a kaszinó tagja úriember, aki mindenekelőtt tisztességes. Ez kifejeződik abban (is), hogy nyilvános botrányokban, szóbeli és fizikai sértésekben nem vesz részt. Még kevésbé kezdeményezi ezeket, vagy fordítja indulatait saját tagtársai ellen. A kaszinótag nemcsak tisztességes, de magatartása példamutató, olyan, ami nem kompromittálja azt a közösséget, amelynek tagja. A választmány a kizárással azt az álláspontját tette világossá, hogy a fivérek nem interiorizálták kellőképpen ezen értékeket. A döntésnek preventív jellege is lehetett: a döntéshozók arra számíthattak, hogy a szankciók révén jobban rögzülnek az elvárások, és elkerülhetővé válnak a további normasértések a csoportban.

A büntetés azonban több volt, mint a formális csoportból való kizárás, hiszen ezzel az úriemberek társadalmában való tagságuk is megkérdőjeleződött, amit érzékeltettek is Vaiszlovich Emillel. A kizárási indítvány aláírói ugyanis nem fogadták el a párbajkihívását, vagyis nem tekintették párbajképesnek, úriembernek. Végül becsületbíró⁴⁵ kötelezte őket az elégtételadásra. A párbaj december 15-én zajlott le, mindkét fél, Vaiszlovich Emil és Barthos Elemér (az indítvány aláíróinak képviselője) is megsérült, és kibékülés nélkül távoztak a helyszínről. Emil párbajsegédjei Gyula egykori (1902) párbajmegbízottai, Kánitz Géza és Makkai Izor voltak.⁴⁶

A Vaiszlovichok szankcionálása nemcsak a kaszinóban érvényes alapvető viselkedési normákat, elvárásokat, de a kaszinónak vagy a kaszinótagság egy részének önmagával, saját szerepével kapcsolatos elképzeléseit, vízióit is látatja. Az Emil kizárását indítványozók azzal érveltek, hogy kaszinónak alapszabályban vállalt feladata „a társadalmi élet egészséges fejlesztése” (2. §), ami alatt ugyanezek a helyi „művelt elemek” jobb megszervezését és a megfelelő társas életre való nevelést érthették. Szerintük ezt a feladatot elsősorban a kaszinón belül lehet eredményesen teljesíteni, ami azt jelenti, hogy a kaszinónak „az egyleten kívül eső elemek felszívása”-ra, majd nevelésére kell törekednie. A tagok becsábítása azonban nem lesz könnyű, ha a kaszinó megtűri soraiban a tisztességtelen alakokat, és ezáltal megkérdőjeleződik a hitelessége. Az indítványozók érvelése tehát

⁴⁵ A becsületbíró⁴⁵ „a becsületügyben kifogásolt egyén erkölcsi minősítése felett döntő” választott bíróság volt, amelyet akkor hívtak segítségül, ha a kihívó vagy a kihívott párbajképességét az ellenfél megkérdőjelezte. A szabályozás szerint a bírák „elismert tekintélyű, feddhetetlen jellemű” férfiak lehettek. A tanácskozások zártak voltak, a feleket segédek képviselték, a bíróság az érdekelt felek segédei által előterjesztett kérdéseket vizsgálta meg, és szavazattöbbséggel döntött (Clair 1897: 167–172).

⁴⁶ *Szabadság*, 1904. december 16. 5; *Nagyváradai Napló*, 1904. december 16. 4.

arra figyelmeztetett, hogy a kaszinónak fontos szerepe van a társadalomszervezésben. A választmány a kizárási eljárás során ezt az érvet is figyelembe vehette. Ebben az esetben a büntetés a kaszinónak a társadalom-, a mentalitásalakítás feladatával való azonosulását is kifejezte.

TÁRSADALOMSZERVEZÉS ÉS BÜNTETÉS

A társadalomszervezés nem maradt egyszerű szándék a kaszinó részéről, a szankcionálás révén több módon is hozzájárult a társadalom, a mentalitás, a normatív tudás formálódásához. A büntetések ugyanis nemcsak érzékeltetik, de alakítják is a kulturális rendszereket, a társadalmi adottságokat. A szankcionálási eljárások során a választmány megjelenítette önmagát, közvetítette értékrendjét, a társadalmi rendről kialakított elképzeléseit, ami – a sajtóvisszhangnak, a publicitásnak köszönhetően – nemcsak a kaszinó tagságára, de a szélesebb nyilvánosságra, a városi lakosságra is hatott. Azok számára, akik már legalább részben ismerték és elfogadták a választmány által képviselt normákat, a büntetéseknek megerősítő funkciójuk volt. Kevésbé szilárd tudás esetén a szankcionálási eljárások a normatív tudás kiépülését segítették elő. Mivel a kaszinó számos generikus normát (a tettlegesség elutasítása, a szabálykövetés normája stb.) népszerűsített a büntetésen keresztül, olyan intézményeket is támogatott, amelyek az adott normát szintén interiorizálták: például az igazságszolgáltatást azzal, hogy a tettlegesség elutasításának normáját pártolta.⁴⁷ Bizonyos, a társadalom szempontjából lényeges normának az elfogadása több intézmény együttes munkáját igényelhet.

A szankcionálás által is hozzájárult a társadalomszervezéshez, hogy kérdésfeltevéseket, kritikákat generált a nyilvánosságban, amelynek apropóján egyesek a határok meghúzásával, a szabályok tisztázásával próbálkoztak.⁴⁸ Az Emil kigolyózásáról tudósító újságírók egyike azt firtatta, hogy mi tekinthető jogos eljárásnak, és milyen a szabályszerű intézményi működés. Szerinte a társadalomnak állást kellene foglalnia abban a kérdésben, hogy egy családi affér ok-e arra, hogy valakit kizárjanak egy kaszinóból.⁴⁹ Vagyis ő arra volt kíváncsi, hogy meddig terjed egy csoport normatív befolyása, hol vannak annak „legitim” határai. Feltette a kérdést, vajon nem az történt-e, hogy a kaszinó önkényesen közügyé tett, és vitatható jogosultsággal szankcionált egy intim, családi ügyet. Az évekkel korábbi eset (Vaiszlóvich–Zeiterer-affér) szintén felvetett, közbeszéd tárgyává

⁴⁷ „[T]he efficacy of law rests in the final analysis, on the support it receives from the operation of non-legal sanctions in the various domains of social life.” Epstein 1968: 5.

⁴⁸ Nemcsak a kaszinó, de a bíróság eljárása, határozata is kiváltott kritikákat. „Jogász körök” állítólag kétségbe vonták, hogy az elsőfokú bíróság szabályszerűen járt-e el Gyula esetében amikor fenntartotta a férfi vizsgálati fogságát, és méltányos módon-e, amikor egy év államfogházat szabott ki rá. *Nagyváradai Napló*, 1902. május 10. 6; uo. 1904. december 15. 4.

⁴⁹ *Nagyváradai Napló*, 1904. december 10.

tett az együttélés szabályaival kapcsolatos kérdéseket.⁵⁰ A kérdésfeltevések arra utalnak, hogy nem volt minden esetben vitán felül rögzített, hogy mi a helyes. A botrány és a kaszinó büntetési gyakorlata mindenesetre alkalmasak voltak arra, hogy felszínre hozzák a dilemmákat, és hogy a kibontakozó viták révén közelebb vigyenek a válaszokhoz.

A VAISZLOVICHOK OLVASATA

A kizárt kaszinótagoknak saját olvasatuk volt a történekekről, a kaszinó választmányától eltérő módon vélekedtek a kizárás előzményeiről. A fivérek lényegében a neutralizáció módszertanának teljes készletét, „fegyvertárát” bevetették védekezésük folyamán. A legalapvetőbb technika az ellenfél mint áldozat tagadása volt.⁵¹ Vaiszlovich Gyula azzal érvelt, hogy az igazi áldozat ő, és nem Pally Lajos volt, ugyanis az inkriminált eset előtt több sérelem is érte őt az ügyvéd részéről: Pally sok ismerős jelenlétében helyezte bírói zárlat alá az állatállományát, ami rendkívül kínos volt a számára, továbbá „túllépte azt a határt, a melyet az ügyvéd és gentlemann nem szokott átlépni”. Ezzel Gyula arra utalt, hogy Pallynak szerepe lehetett bizonyos rosszindulatú pletykák terjesztésében.⁵² Vagyis Gyula bár nem vitatta, hogy részt vett az utcai botrányban (jóllehet a tettlegességet tagadta), azzal érvelt, hogy az inzultus valójában a nyilvános vita előtt megtörtént, ami implikálja azt az olvasatot is, hogy az utcai jelenetben ő csak az önvédelem és a jogos revans jegyében cselekedett. Vaiszlovich Gyula lényegében átrendezte a szerepeket (vétkes-áldozat), és az őt ért vádakat „rávetítette” ellenfelére: olvasatában Pally Lajos lett a támadó, az úriemberhez méltatlanul viselkedő normaszegő. Ez az érveléstechnika Vaiszlovich Emil több mint két évvel későbbi, a kaszinónak írt, jól felépített levelében is visszaköszön. A levélben Emil az áldozatszerephe illeszkedve azt bizonygatta, hogy ellenfele, Weiszlovits Lajos volt az agresszor: egyrészt azért, mert már évek óta „bűnös cselekményekkel (bűnperekkel, verbális sértésekkel) inzultálta őt, másrészt a verekedést is ő kezdeményezte. Akárcsak Gyula, ő is azt hangsúlyozta, hogy a tisztességtelen ellenfél

⁵⁰ Akkor elsősorban a társadalmi pozícióból következő felelősség kérdése vetődött fel, az, hogy miként lehetséges, hogy „úri emberek”, a „művelt társadalom” tagjai a normákat mellőzve kontrollálatlanul egymásnak rontanak. Megfogalmazódott a gondolat, hogy a történekekben valamilyen szerepfeszültség, a magas státusú „intelligens” férfiak szerepfelfogásának zavara tükröződik. *Szabadság*, 1897. augusztus 10. 3; *Nagyváradai Napló*, 1899. február 26. 4–5; uo. 1899. március 9. 3–4.

⁵¹ Neutralizációs módszerek: a felelősség tagadása, az okozott sérelem tagadása, a szenvedő fél mint áldozat tagadása, az ítéletmondók elítélése és a magasabb rendű eszmékre való hivatkozás (Sykes–Matza 2001: 83).

⁵² Vaiszlovich Gyula azt állította, hogy Pally ellenük hangolta az apjukat, és részt vett egy alaptalan pletyka terjesztésében, ami szerint ők nem törvényes fiai Weiszlovits Adolfnak. *Nagyváradai Napló*, 1904. december 14. 4–5.

magatartása miatt türelme határára ért, és egyszerűen belesodródott a botrányba. Mindezzel a felelősséget és az okozott kárt igyekezett csökkenteni.

Bár egyéb neutralizációs módszereket is használt,⁵³ érvelésének egyik fő „pillére” az volt, hogy más, érvényes normákra, szabályokra hivatkozott.⁵⁴ Azt állította, hogy a támadás pillanatában megfélemedezett a kaszinótagságával összefüggő elvárásokról, és valami másnak, „emberi” mivoltának, „természetes ösztönének” engedelmeskedett: védekezett a fizikai erő tekintetében fölényben lévő támadóval szemben.

„Ám akkor, amikor botjával megütött, amikor tetteleg inzultált, nem gondolkodtam – nem voltam már cassinó tag – csak ember. Ki természetes ösztönénél és elsősorban emberi, s csak másodsorban törvényadta jogánál fogva védte magát. [...] Nem verekedtem tehát, hanem jogos önvédelemből ütöttem [bizonytalan olvasat] ki megtámadott!”⁵⁵

Emil lényegében azt állította, hogy egy dilemma foglya volt és „kényszerűségből” egy másik normát, az önvédelemét és a viszonyosságát érvényesítette, ami emberi jogilag és törvényileg is megalapozott reakció. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy átmenetileg univerzális, generikus szabályoknak engedelmeskedett a kaszinó partikuláris jellegű normái helyett.

Azt is fontos leszögezni ugyanakkor, hogy a Vaiszlovichok nem vitatták el az úriemberi norma érvényességét, ellenkezőleg, elfogadták azt, és éppen emellett érveltek, hogy az érvényes normáknak ők megfelelnek. Különösen Emil esetében érhető ez tetten, a kaszinónak írt levelében lényegében mindvégig úriemberi mivoltát bizonygatta. Saját bevallása szerint ő egy nyugodt, türelmes személyiség, emellett udvarias, nagyvonalú, mások hibáival szemben elnéző, a botrányoktól tartózkodó, és a családi ügyek tekintetében diszkrét. Felsorolt tulajdonságainak repertoárja a korabeli illemtankönyvekben a „művelt emberrel”, az „igazi gentlemannel” szemben támasztott követelményekre emlékeztet.⁵⁶ Emil azokat a megítélése szerinti tulajdonságait, gyakorlatait emelte ki, amelyek az úriember

⁵³ A neutralizációs módszerek közül például racionális érvelés: ő nem lehetett a támadó, mert a testvérénél kisebb testi erejű, testvére vastag bottal szerelkezett fel, míg nála csak egy esernyő volt stb.; illetve a kedvező megítélésére való hivatkozás: őt a környezet úgy ismeri, mint aki nem cselekszik illetlenül vagy durván.

⁵⁴ A „normákkal normák ellen” módszer hatékony védekezési eszköz, de ellenállást válthat ki ott, ahol erős a konszenzus (Smith–Mackie–Claypool 2016: 528–529).

⁵⁵ SJAN Bihor, Fond 87, inv. 137, dosar 36, 1904, 34–35. Vaiszlovich Emil levele, 1904. december 1.

⁵⁶ A korabeli illemtankönyvek szerint a „művelt ember”, az „igazi gentleman” a következő tulajdonságokkal rendelkezik: udvarias, jóakarátú, nagylelkű, nem sért meg senkit, legkevésbé azt, aki nála gyengébb. Kontrollálni tudja érzelmeit, tetteit, elnéző mások hibáival szemben. Tiszteli a nőket. A nyilvánosságban nem beszél családi ügyekről vagy távol lévő egyenéről, és idegenekkel szemben sem vét az illem ellen. Az utcán udvarias és előzékeny. A testvérek közötti türelmetlenség és veszekedés a művelt modor elleni vétségnek minősül. *A jó társaság modora és illemszabályai* 1894: 133, 137, 252–253; Kalocsa 1884: 34, 576.

ideáltipikus tulajdonságaival összhangban voltak. Bizonyára azt gondolta, ezek elégségesek ahhoz, hogy tisztessége, úriemberi mivolta ne kérdőjeleződjön meg. Azt, hogy magát úriembernek gondolta, az is jelzi, hogy a kizárást kezdeményező kaszinótagoktól lovagias elégtételt kért. Vaiszlovich Emilt aggaszthatták a kizárásnak a becsületére, a társadalmi megítélésére vonatkozó következményei, az, hogy kirekeszthetik az úriemberek társaságából is. Az eset kapcsán az újságírónak nyilatkozó Emil azzal nyugtatta magát, hogy az „általános társadalmi felfogás” szerint a kaszinóból való kizárás nem tekinthető diszkvalifikáló dolognak, és már volt arra példa, hogy a kaszinóból kizárt tagot a becsületbíróóság érdemesnek tartotta a „kardbojtra”.⁵⁷

A kaszinó a büntetőjogi eljárást „imitálva”, szabályozott körülmények között szankcionálta és zárta ki a két férfit: a kizárást kezdeményezők kvázi „feljelentést” tettek, vagy mint a közösség érdekében fellépő „ügyészek” nyújtották be a „vádbeszédet”. Majd következett a „tárgyalás”, melynek részeként Emil, a vádlott „vallomást” tehetett, az ítéletet pedig a konszenzus alapján kijelölt „bírák” hozták meg. Az eljárás során egy rögzített szabályzat szerint jártak el, és a döntnökök paragrafusokban rögzített szabályokra hivatkozva álltak ki a rend védelmében. A vádlott a fellebbezés lehetőségét is megkapta. Az eljárás mint a bírósági eljárások mimetikus formája azt érzékeltette, hogy a büntetés nem személyes érdeket szolgáló hatalmi aktus, hanem a közösségnek a rögzített szabályok és normák szerinti „szerződéses” kötelezettsége. Legfeljebb annyiban szolgál érdekeket, hogy a norma érvényesítéséért jár el. A kizárás azonban mégsem magyarázható csak a rideg szabálykövető magatartással

TÁRSADALMI POZÍCIÓ ÉS BÜNTETÉS

A kizárást a főszereplők társadalmi pozíciója, kapcsolatrendszere is befolyásolta, és legalább részben a fivérek megleckéztetése is cél volt. Vagyis a büntetés nemcsak a normák, hanem a társadalmi viszonyok reprezentációjának is tekinthető.⁵⁸ Ha abból indulunk ki, hogy a státus főbb elemei a hatalom, a jövedelem és a presztízs, valamint abból, hogy a megyei és városi kaszinó általában a vagyoni és presztízhierarchiában jól pozicionált polgárokat tömörítette,⁵⁹ akkor a fivérek nagyváradai hazatértük után nem voltak túl előnyös, kaszinóképes helyzetben. Anyagi helyzetük nem lehetett megnyugtató, és nem világos, hogy a bérgazdaság feladása után milyen jövedelmekre támaszkodtak. Nincs nyoma annak, hogy

⁵⁷ *Szabadság*, 1904. december 10.

⁵⁸ A kutatások arra utalnak, hogy az egyesületek, a kaszinók működésében, tagságuk bővülésében meghatározók voltak a személyes kötődések, kapcsolatok. Tóth Árpád hívta fel a figyelmet a brit egyesületeket tárgyaló szakirodalom alapján arra, hogy bár az egyenlőség alapján szerveződtek, vezetőségük jellemzően oligarchikus jellegű volt (Tóth 2005: 27). Ugyanő a reformkori Országos Kaszinót vizsgálva, a kaszinó tagságának bővülésénél a személyes kapcsolatok jelentőségét hangsúlyozta (Tóth 2011: 55–56).

⁵⁹ Gyáni 1998: 35.

Nagyváradra visszatérve a városi közigazgatásban pozíciót, várospolitikai szerepet vállaltak volna, és nem mutatható ki a formális és informális civil aktivitás sem. A helyi „intelligenciához” sorolt apjuk révén kapott és a kezdeti munkás évek nyomán elnyert esetleges presztízsnak a botrányok, kötekedő magatartásuk biztos nem tettek jót. Adataink szerint komoly kapcsolati tőkével sem rendelkeztek, nem beszélhetünk tekintélyes városi polgárokhoz fűződő kapcsolataikról. A megbecsültségnek örvendő apával és idősebb bátyjukkal súlyosan megromlott a viszonyuk, a megyei virilista státusz megszűnésével a megyei elitekkel való érintkezés egyik kézenfekvő lehetősége úszott el. Gyula megbízottai és párbajsegédjei, akárcsak később Emilé (Karácsonyi Aladár nagyváradi hírlapíró, Gajzágó István a királyi államvasutak hivatalnok, Makai Izor nyugalmazott honvéd százados, Kánitz Géza budapesti magánzó) a nagyváradi közéletben ismeretlen személyiségek, vélhetőleg a tisztviselői kar és az értelmiség alsó középosztályának tagjai voltak.

Vaiszlovich Gyula ellenfele, Pally Lajos ezzel szemben a város egyik közismert, respektált polgáraként kiszámítható jövedelemmel, pozíciói révén érdekérvényesítő képességgel, a helyi (megyei és városi) elitekben kiterjedt kapcsolatrendszerrel és tekintéllyel rendelkezett.⁶⁰ Renoméja családi hátterének is köszönhető volt, apja Bihar vármegye tisztii főügyészeként, testvére törvényszéki bíróként tevékenykedett.⁶¹ Jogászként ő maga nem kapcsolódott az államigazgatáshoz, de a közigazgatásban, a városi bizottságokban, társadalmi egyesületekben különböző pozíciók birtokosa és a városi törvényhatósági bizottság tagja volt.⁶² A sajtó által is megnevezett párbajsegédjei, megbízottai és betegágyánál aggodalmaskodó barátai a városi és a megyei elit köréből kerültek ki,⁶³ rokoni kapcsolatai a város legismertebb famíliáihoz kötötték.⁶⁴ Pally számos olyan nagyváradi

⁶⁰ „[M]inden társadalmi rétegben közszeretetnek és közmegbecsülésnek örvend.” *Nagyváradi Napló*, 1902. május 3. 1.

⁶¹ Pally János gyászjelentése 1879 (OSZK); Pally Jenő gyászjelentése 1913 (OSZK).

⁶² 1898–1902 között (többek között): a törvényhatósági bizottság, a köz- és magánjogi szakbizottság, a pénz- és gazdasági bizottság, a színügyi bizottság, a pénzügyi és gazdasági bizottság tagja, az ügyvédi kamara választmányának póttagja, a Bihar Megyei Népvédelési Egyesület választmányi tagja, a Bihar Megyei Gazdasági Egylet ügyésze, a Biharmegyei Kaszinó választmányi tagja, a Berettyó vízszabályozó és ármentesítő társulat számvizsgálója, a nagyváradi Takarékpénztár jogtanácsosa, a nagyváradi Szabadelvű Párt jegyzője, a nagyváradi ügető- és löverseny-rendező bizottság tagja. Vidosits–Porcsalmy (szerk.) 1897; Sas–Marton (szerk.) 1902; *Magyarország tisztii cím- és névtára 1902*.

⁶³ Párbajsegédjei voltak: Szunyogh Lóránd anyakönyvi felügyelő, a vármegyei alispán fia és Balásházy Iván árszászéki aljegyző, majd Thury Kálmán az ítélőtábla elnöke és Rádl Ödön birtokos grófi család sarja, ügyvéd, a Szigligeti Társaság elnöke. A sajtó szerint betegágyánál megjelentek barátai: Hlatky Endre a nagyváradi Szabadelvű Párt elnöke és Várady Zsigmond ügyvéd (előbbi egyben rokona is volt). Szintén barátjaként tartották számon Telegdy Józsefet, a Szabadelvű Párt élesdi kerületének országgyűlési képviselőjét, Csathó Ferencz kúriai tanácselnököt, Glatz Antalt, a Polgári Takaré- és Segélyszövetkezet igazgatóját, valamint Örley Kálmánt, a margittai kerület országgyűlési képviselőjét (*Nagyváradi Napló*, 1902. május 1. 1; uo. 1902. május 3. 1; uo. 1902. október 6. 4; uo. 1904. december 14. 4).

⁶⁴ Édesanyja, Bulyovszky Mária révén a volt polgármester (Bulyovszky József) családjával állt kapcsolatban, felesége, Szabó Fanni révén sógora volt Sável Kálmán királyi főügyész és Hoványi

polgárhoz kötődött, akik az igazságszolgáltatásban és a kaszinóban is döntési pozícióban voltak. A tekintélyes kapcsolati hálózatban való tagsága és társadalmi-közéleti szerepvállalása egyaránt növelte az általa birtokolt tekintélyt és társadalmi tőkét.

Feltételezhető, hogy Vaiszlovich Gyula kizárásában szerepet játszott Pallay magasabb társadalmi pozíciója, nagyobb tekintélye és „kapcsolati értéke”. Bizonyára előnye származott a kaszinó választmányi tagságának összetételéből, főleg abból, hogy olyanok is helyet kaptak benne, akikhez Pallayt valamilyen közelebbi viszony fűzte. A kizárást tárgyaló választmányi üléseken, mindkét eljárás esetében, több olyan család (Rádl, Hoványi, Szunyogh, Rádl, Thury, Balásházy, Sável) tagja is részt vett, akikhez Pallayt baráti vagy rokoni kapcsolatok kötötték. Gyula szankcionálása tehát a magasan pozicionált, tekintélyes polgárnak és személyesen Pallaynak címzett lojalitási aktusként is felfogható.⁶⁵

Minden jel arra utal, hogy a kaszinó döntéshozóinak tetteit a stratégiai gondolkodás irányította, a normatív cselekvésvezetés és/vagy a racionális érdekek. Feltételeznünk kell azonban, hogy legalább részben érzelmi, indulati vetülete is volt a kizárásoknak, és hogy a büntetési eljárás kimenetelét a „természetes igazságvágy”, a belső indulatok és feszültségek is meghatározták. Ebből az aspektusból a történetek a következőképpen is értelmezhetők: konfrontatív magatartásukkal a fivérek időről időre megbotránkoztatták környezetüket, és az évek során kialakulhatott az a benyomás, hogy igazi bajkeverők, akik feszültséget generálnak. Vagyis elképzelhető, hogy 1902 tavaszán az addig felhalmozódott feszültség kulminált, amely a rapid kizáráson, mint egy szelepen keresztül tört utat magának. Az 1902. és 1904. évi botrányok lényegében eszközt adtak a választmány kezébe ahhoz, hogy egyfelől utat engedjen a felgyülemlett indulatoknak, másfelől megszabaduljon az egylet zavartalan működését, a társadalmi rendet, a tekintélyes nagyváradai polgárok biztonságát veszélyeztető, bosszantóan „konfrontatív alakoktól”.

BÜNTETÉS A KASZINÓN TÚL

Az intézményes (bíróság, kaszinó) kontrollmechanizmusokat kevésbé szabályozott társadalmi szankcionálási gyakorlatok is kiegészíthették. A kérdés az, hogyan reagált a szélesebb nyilvánosság a botrányokra, normasértésekre, és tettek-e a helyiek kísérletet a társadalmi kontrollban való részvételle, a szankcionálásra.

Gyula, a nagyváradai jogakadémia jogtanára. A városi elitet – az egymás között kötött házasságok nyomán – átszöttek a rokoni szálak.

⁶⁵ A *Népszava* tudósítójának ironikus megjegyzése a kizárást befolyásoló egyéni preferenciákról, kötődésekről: „Egy Krasznay nevű képviselő kijelentette, hogy a parlamentben indítványozni fogja az összeférhetetlenségi törvény módosítását, hogy a parlament megfoszthassa mandátumától azokat, akik szerintük osztály- vagy államellenes izgatást követtek el! Hát elvégre a parlament nem kaszinó, ahonnan kizárhatják azt, ki nekik nem tetszik!” (*Népszava*, 1902. július 8. 3).

A közvélekedésre vonatkozóan, ha egyáltalán volt ilyen az esetek kapcsán, nehéz következtetéseket levonni, mivel a publicisztikák személyes véleményeket is tükrözhetnek.⁶⁶ A Vaiszlovichokkal szemben érvényesített büntetések (nyílt értékítélet, találkozás kerülése, köszönés mellőzése, gúnyolás, macskazene stb.)⁶⁷ köre sem ismert pontosan. Ennek ellenére néhány példa talán mégis hozható a nyilvános szankcionálási kísérletekre.

A sajtókommentárok, amennyiben nem elégedtek meg az informatív tárgyilagossággal, többnyire bírálták a Vaiszlovichokat, néha kifejezetten hevesen, túlzó narratív elemekkel (interpretív büntetés), ami még inkább ellenük hangolhatta a városi közönséget. Erre példa az a hírlapi cikk, amely 1904-ben Emilt szinte démonikus figuraként ábrázolta. Az interpretáció szerint a testvérek (Emil és Lajos) „valóságos Káin és Ábelként” álltak egymással szemben, Emil értelemszerűen Káint, az abszolút emberi rosszat testesíti itt meg. Hogy fokozza az izgalmat és a felháborodást, az újságíró pontosan idézte az állítólagosan elhangzott mondatot („Nesze ha csak ez kell, nyomorult gazember!”), és brutális részleteket is megosztott az olvasóval (a dulakodásban bátyjának szemfogat is kiverte).⁶⁸

A büntetés egyik formájaként fogható fel a döntéshozókra helyezett társadalmi nyomás is. Súlyából kifolyólag különösen az 1902. évi botrány keltett erőteljes ellenérzéseket a nyilvánosságban, amik pedig nyomásgyakorláshoz vezettek. Az újságcikkek szerint Vaiszlovich Gyula a párbajt követően szokatlanul hosszú ideig volt az ügyészségi fogházban. Az ügyvédje által írt, fogsága ellen benyújtott írásbeli fellebbezést a törvényszék elutasította,⁶⁹ május közepén pedig amikor Weiszlovits Adolf ismeretlen okból a vádak visszavonását kezdeményezte, kérését a törvényszék megtagadta.⁷⁰ A vádtanács határozata, amely a férfi vizsgálati fogságát továbbra is fenntartotta, állítólag nagy meglepetést okozott „jogász körökben”.⁷¹ Végül Gyulát az ítéletábra „szabadította ki” a fogházból: május 23-án hatályon kívül helyezte a törvényszék vádtanácsának döntését. Az ítéletábra végzésében felhívta a figyelmet a visszaélésre, hangsúlyozta, hogy Gyula fogságát a törvényszék társadalmi nyomásra tartotta fenn, letartóztatására ugyanis nem volt elegendő ok, „és ha annak idején el is rendeltetett, magyarázatát abban leli, hogy a kedélyállapotok túlságosan fel voltak izgatva, a letartóztatás mintegy elégtételül szolgált”.⁷² A bírósági eljárásnak a sajtóból kihámozható ügymenete arra utal, hogy az ügyészek és Pallay védőügyvédjei sikeresen szerepeltek,

⁶⁶ A sajtó alapján Nagyváradon mindkét konfliktust nagy érdeklődés övezte, az 1902. évi incidens állítólag széles körű felháborodást keltett a városban. Az eset országos figyelmet is kapott, és a párbajellenes mozgalom számára új lendületet adott (Kulcsár 2014: 60–74).

⁶⁷ Angyal 1933.

⁶⁸ *Nagyváradai Napló*, 1904. szeptember 16. 4.

⁶⁹ *Nagyváradai Napló*, 1902. május 8. 5–6; uo. 1902. május 10. 5.

⁷⁰ *Nagyváradai Napló*, 1902. május 16. 6.

⁷¹ *Nagyváradai Napló*, 1902. május 10. 6.

⁷² *Nagyváradai Napló*, 1902. május 23. 3.

és a bíróság nem vizsgálta ki Gyula verziójának minden elemét.⁷³ Ráadásul a férfi szokatlanul súlyos büntetést is kapott. A *Nagyváradai Napló* munkatársa szerint jogász körökben még sokáig fognak vitatkozni a végső döntésről: „Mi ezúttal nem kommentáljuk meg, csak arra utalunk, hogy a nagyváradai törvényszék ilyen szigorú ítéletet még párhaj ügyében nem hozott.”⁷⁴ A kommentárok tehát azt sugallják, hogy a felháborodás nyomán kialakult egy széles körű elvárás a döntéshozókkal szemben Vaiszlovich megbüntetésére vonatkozóan, és a társadalmi nyomástól az igazságszolgáltatás sem tudta/akarta teljesen távol tartani magát.

Az interpretív büntetés és a nyomásgyakorlás révén az újságírók és a nagyváradai polgárság egy meghatározhatatlan része az érvényesnek gondolt normatív rendet támogatta. A szankcionálásban való részvételével a társadalomszervezésbe kapcsolódott be: normákat tudatosított, népszerűsített, az együttélés szabályain való gondolkodásra ösztönzött – akárcsak a kaszinó vagy a bíróság. Mindez jól érzékelteti, hogy a társadalmi kontroll nem csak formális eljárásokon keresztül építkezik. A különböző eredetű szankciók közti összhang legalább részben arra vezethető vissza, hogy a kifogásolt magatartások generikus normákat sértettek.

* * *

Évekkel, évtizedekkel később e század eleji botrányok emlékei többnyire kikoptak a városi köztudatból, a kevés emlékező pedig sajátos narratív alakzatok részeként villantott fel pár epizódot a régi csetepatékból. A botrányokat valamilyen módon tárgyaló szövegekből eltűnt a negatív értékítélet. A fivéreket rendszerint a város színfoltjaként, egy letűnt kor erőteljes és különleges képviselőiként jelenítették meg, és az egykori „kalandokból” anekdotikus stílusban idéztek fel valós vagy fiktív részleteket. Az elbeszélés hangnemének, jellegének megváltozását alapvető változások előzték és alapozták meg. A Vaiszlovich testvérek (Emil és Gyula) az 1910-es években felépítették a Park Szállót, és azt kitartó munkával a város elsőrangú szállodájává tették. A fivéreket, de különösen Emil szorgalma, értékteremtő munkája és az impériumváltás utáni szerepe a kisebbségi társadalomban magas jövedelmeket, elismertséget és tekintélyt biztosított a számára. A megváltozott körülmények és igények hatására a fivéreket korai története új olvasatokat kapott, a botrányok elvesztették súlyukat, vagy csak egyszerűen elfeledték őket.

FORRÁSOK

Serviciul Județean Al Arhivelor Naționale, Bihor, Nagyvárad (SJAN Bihor)

⁷³ Például azt, hogy Pallay valóban terjesztett-e kínos pletykákat a fivéreket állítólagos törvénytelen mivoltáról. *Nagyváradai Napló*, 1904. december 14. 4–5.

⁷⁴ *Nagyváradai Napló*, 1904. december 15. 4–5.

Fond 32, inv. 87, nr. crt. 786. Colectia registrelor de stare civila (Anyakönyvek), Házassági anyakönyv, 1881–1949.

Fond 87, inv. 137. Casina Națională Bihor (Bihar Megyei Nemzeti Kaszinó), 1857–1917.

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (MNL HBML)

IV.B.402. Bihar Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai, 1871–1950.

IV.B.406.b. I. 51. Bihar vármegye alispánja iratai, községek általános igazgatási iratai, 1889–1901.

VIII.11.c. Magyar Királyi Gazdasági Akadémia iratai, tanulókra vonatkozó iratok, 1868–1936.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

P76. 116/755, 117/761. Csáky család iratai, elenchizálatlan iratok, levelek és vagyoni jogi vonatkozású vegyes iratok, 1886–1897.

Országos Széchényi Könyvtár (OSZK)

Aprónyomtatványtár, Gyászjelentések.

Clair Vilmos 1897: *Párbaj-codex*. Budapest.

Érdemsorozata a premontrei kanonok rend nagyváradai katolikus főgymnasiumában tanuló ifjúságnak az 1879/1880. tanévben. Nagyvárad, 1880.

Magyar Törvénytár. 1877–1878. évi törvényzcikkek. Budapest, 1896.

Magyarország tiszti cím- és névtára 1902. Budapest, 1902.

Budapesti Hírlap, 1896, 1898.

Köztelek, 1893, 1903.

Nagyvárad, 1873.

Nagyvárad Napló, 1899, 1902–1904, 1906.

Népszava, 1902.

Pesti Hírlap, 1894, 1905.

Szabadság (Nagyvárad), 1897, 1904.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Angyal Pál 1933: *A közvélemény-büntetés*. Budapest.

Breznay Imre 1934: *Az egeri kaszinó százéves története 1833–1933*. Eger.

Csikó Tamás 1999: *Városi zsidóság Északkelet és Kelet-Magyarországon: a miskolci, a kassai, a nagyváradai, a szatmárnémeti és a sátoraljaiújhelyi zsidóság gazdaság- és társadalomtörténetének összehasonlító vizsgálata*. Budapest.

Eőry Gabriella 2006: *Az Országos Kaszinó és a középosztály*. In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Budapest, 321–351.

Eőry Gabriella 2016: *Kaszinók Magyarországon, különös tekintettel a két világháború közötti budapesti kaszinókra*. (PhD-disszertáció.) ELTE BTK, Budapest.

Eőry Gabriella 2017: *A kaszinók elterjedése Magyarországon*. *Századok* (151.) 4. 809–842.

- Epstein, A. L. 1968: Sanction. In: Sills, David L. (ed.): *International encyclopedia of the social sciences*. Vol. 14. New York, 1–5.
- Fehér Dezső (szerk.) 1933–1937: *Bihar-Biharmegye, Oradea-Nagyvárad kultúrtörténete és öregdiákjainak emlékkönyve*. Nagyvárad.
- Fleisz János 1996: *Város, kinek nem látni mását. Nagyvárad a dualizmus korában*. Nagyvárad.
- Garland, David 1997: A büntetés és jelentései. In: Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. Budapest, 127–147.
- Gyáni Gábor 1998: *Az utca és a szalon: a társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940)*. Budapest.
- H. Szilágyi István (szerk.) 2005: *Jog és antropológia*. Budapest.
- A jó társaság modora és illemszabályai*. Írta egy nagyvilági hölgy. Budapest, 1894.
- Kalocsa Róza 1884: *Az illem könyve. A művelt ízlés és tapintatos modor az élet különböző viszonyaiban*. Budapest.
- Kövér György 1998: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete. A reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 13–165.
- Kozma György 1942: *A beregmezei kaszinó százéves története*. Budapest.
- Kulcsár Beáta 2014: A Vaiszlovich–Pallay affér és a nagyvárad párbajjelenes szövetség. *Várad* (13.) 3. 60–74.
- Lajos Lajos 1904: *Nagy-Várad múltja és jelenéből*. Nagyvárad.
- Marques, Jose M. – Abrams, Dominic – Serodio, Rui G. 2006: Being Better by Being Right: Subjective Group Dynamics and Derogation of Inter-Group Deviants When Generic Norms are Undermined. In: Levine, John M. – Moreland, Richard L. (ed.): *Small Groups*. New York–Hove, 157–176.
- Moore, Sally Falk 2000: A félautonóm társadalmi mező, mint megfelelő kutatási tárgy. In: H. Szilágyi István (szerk.): *Jog és antropológia*. Budapest, 138–146.
- Ötvös Béla 1938: „... és megbüntettem hetediziglen”. Történelmi regény. Oradea.
- Péter I. Zoltán 2002: *Mesélő képeslapok. Nagyvárad 1885–1915*. Budapest.
- Péter I. Zoltán 2005: *Nagyvárad 900 éves múltja és épített öröksége*. Budapest.
- Piddocke, Stuart 1968: Social Sanctions. *Anthropologica* (10.) 2: 261–285.
- Radcliffe-Brown, Alfred Reginald 2004: *Struktúra és funkció a primitív társadalomban*. Debrecen.
- Sas Ede – Marton Manó (szerk.) 1902: *A Nagyvárad képes naptára az 1903-ik évre. Nagyvárad és Biharmegye teljes címértárával*. Nagyvárad.
- Ságvári György 2002: Clair Vilmos és a párbaj (előszó). In: [Clair Vilmos]: *Magyar párbaj*. Budapest.
- Smith, Eliot R. – Mackie, Diane M. – Claypool, Heather M. 2016: *Szociálpszichológia*. Budapest.
- SYI [Szakadát István] 2008: *Cselekvésemélet dióhéjban: játék, elmélet, módszer, tan – Weber: újratöltve*. Budapest.
- Sykes, Gresham M. – Matza, David 2001: Neutralizációs módszerek. A normasértés elmélete. In: Rácz József (szerk.): *Szabálykövet(él)ők és bajkeverők. Devianciák: bevezetés a devianciák szociológiájába*. Budapest, 77–83.

- Tóth Árpád 2005: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. Budapest.
- Tóth Árpád 2011: A pesti Nemzeti Casino reformkori társadalmi összetételének tanulmányai. In: Deák Ágnes – Völgyesi Orsolya (szerk.): *História mezején. A 19. század emlékezete. Tanulmányok Pajkossy Gábor tiszteletére*. Szeged, 45–56.
- Vidosits Gyula – Porcsalmy S. (szerk.) 1897: *Nagyvárad és Biharmegye cím- és névtára*. Nagyvárad.

Baráth Katalin

Súlyosbító körülmények

Női vádlottak az első világháború hátországi büntetőbírósága előtt

„Ernest Hemingway would have died rather than get old. And he did. He shot himself. A short sentence. Anything rather than a long sentence, a life sentence. Death sentences are short and very, very manly. Life sentences aren't. They go on and on, all full of syntax and qualifying clauses and confusing references and getting old.”

Ursula K. Le Guin: *Introducing Myself*¹

„Nagyon jól megvagyunk mi ebben az idegen országban. Kedvelnek és szeretnek bennünket, mindenki szíves hozzánk, és senki ellen nincs panaszra okunk. Jófajta népek ezek, meg vagyunk elégedve a sorsunkkal. Adnak mindenfélét, s különösen az asszonyok meg a leányok nagyon jószívűek hozzánk. Hát csak azt mondom, hogy ha te is ilyen jószívű vagy a katonákhoz, akkor letöröm a derekadat, ha hazakerülsz.”

Gyanítható, hogy a szabadkai kiadású *Bácsmezei Napló* munkatársa tréfás közleménynek szánta a fenti idézetet 1915 nyarán, amelyet úgy címkézett, hogy „egy harctéren küzdő katonának a feleségéhez írt leveléből való”.² Akár valódi volt az idézet, akár újságírói találmány, kirajzolódik belőle az első világháború idején (is) alkalmazott kettős mérce demarkációs vonala: *quod licet Iovi, non licet bovi*. Vagyis a háborús erkölcsök különbözőképpen vonatkoznak a férfiakra és a nőkre. A férfi még a lövészárkokban is nagyobb egyéni szabadságot élvez, ami- ben természetesen nincsen semmi kivetnivaló, hiszen a háború terhe kizárólag az ő vállát nyomja. És míg a férfi a távolban életét kockáztatja az uralkodóért, a hazáért és a családért, hogyan viselkednek az otthon kényelmében, felügyelet nélkül maradt nők?

¹ Le Guin, a nemrég elhunyt amerikai irodalmi klasszikus szövege lényegében lefordíthatatlan, mert mondanivalóját az ítéletet/büntetést és mondatot egyszerre jelentő „sentence” szóra alapozza. Hozzávetőlegesen magyarul: „Ernest Hemingway inkább meghalt volna, minthogy megöregedjen. Így is tett. Lelötte magát. Rövid büntetés [mondat]. Bármilyen inkább, mint egy hosszú büntetés [mondat], egy életre szóló. A halálbüntetés rövid és nagyon, nagyon férfias. Az életfogytiglan nem az. Csak folytatódik és folytatódik, tele komplikációkkal [összetételekkel], feltételes záradékokkal [alárendelésekkel], zavaró utalásokkal és öregedéssel.

² *Bácsmezei Napló* 1915. július 14. 4.

„A gyenge erkölcsű, imádságot, Istent nem ismerő nő belekerült az ördög hálójába. Rútul megfélemedezett kenyéradó gazdájáról, gyermekei nemző apjáról, kicicomázta, kicsinosította magát, mint a korcsmai dáma, s megindult csavargó útján szeretőt keresni. S mi könnyebb ma, mint a szeretőkeresés, szeretőtalálás?

Ily bő alkalom még soha nem kínálkozott. Minden utcasarkon, minden sötét lebujsban lesi az éhes ölelő kar a szerelem kifestett virágát. S az asszony, az anya, a férjes nő meg buján, vakul, ronda vágyainak oda veti testét, lelkét, mindenét!”³

A nők születési rendellenességéből, az eredendő gyöngeségből sarjadzó vétke magatartás bizonyára rendkívüli mértékben elterjedhetett Bácskában, hiszen az *Óbecsei Újság* egyenesen a címdaláról intézte erkölcsi apokalipszist vizionáló dörge delmeit a társadalomhoz. A hűtlenséget sajátos – bár a korábbi idézet fényében nem meglepő – módon kizárólag a nő bűnéül rója föl: ő az, akinek a vágyai rondák, ő az, aki buján és vakul odaveti magát a meg nem személyesített, nemtelenül maradt „éhes ölelő kar”-nak. Arról nem esik szó, hogy e kar netalán egy férfi testében folytatódik. A férfi ebben a kontextusban kizárólag felsőbbrendű, a nőt függésben tartó alakként jelenik meg: a nő „kenyéradó gazdája” és „gyermekei nemző apja”.

A fentiek is jelzik, hogy a hátszágbeli nők fegyelmezésének a büntető törvénykönyvön túl volt egy „puha”, kevésbé nyilvánvaló eszköze is: a társadalom immanens erkölcsi elvárásrendje. Ez a sztenderd korántsem volt egynemű, az általa jóváhagyott női figurák többfélék (a gyermekeit önállóan nevelő anya, az ellenálló, az önkéntes, az ápolónő stb.)⁴, akár egymásnak ellentmondók is lehetnek (a magát gyermekeinek szentelő anya versus a hazáért munkába álló asszony). A hátszági propaganda mégis hiába vette föl eszköztárába a követendő női viselkedésminták hangsúlyozását, a háborús erőfeszítésekből részét kivevő nő alakja a kollektív emlékezetből éppen úgy kifakult, akár a háború történetírásából.⁵ Ugyan a – főleg gendermegközelítésekre érzékeny – társadalomtörténet az elmúlt évtizedekben jó néhány kísérletet tett az első világháború historiográfiájának tematikus gazdagítására,⁶ korántsem jelenthetjük ki, hogy a hátszág és

³ *Óbecsei Újság* 1915. február 28. 1.

⁴ Thébaud 2014: 160.

⁵ Talán azért, mert a – nagyrészt fiatal és városi – nők mobilitáslehetőségei szinte azonnal ellentámadást váltottak ki. Sokan ugyanis úgy vélték, hogy a hátszágban maradt nőknek volt választásuk, ellentétben férfi kortársaikkal, akiket többnyire besoroztak. Ez a nehezítés is közrejátszhatott abban, hogy a nők szerepe a háborús társadalomban hamar leértékelődött, és a feledés sorsára jutott (Grayzel 2014).

⁶ A korszak és a téma avatott ismerője, Françoise Thébaud nemzetközi perspektívába helyezve tekintette át az elmúlt négy évtized nő- és gendertörténeti szempontú háborús történetírását (Thébaud 2014), és az első világháború értékelésének tendenciáit tekintve három egymást követő fázist különböztetett meg. Az első fázis történészei az emancipációt illetően nagy és egyértelműen pozitív szerepet tulajdonítottak a nők háborús tevékenységének, különös tekintettel a foglalkoztatottság növekedésére, valamint – ezzel összefüggésben – az egzisztenciális önállóság lehetőségének a bővülésére. A nyolcvanas években aztán a kutatók egyre többet tártak fel a háborút követő repressziós folyamatokból, föltéve a kérdést, hogy a háború alatt adódó

benne a nők története magától értetődő eleme lenne a Nagy Háború történetírásának. Habár egy ideje már nem beszélhetünk arról, hogy e történetírás kimerül politika-, diplomácia- és hadtörténeti munkák termelésében, még jócskán korai lenne kijelentenünk, hogy az első világháborúval kapcsolatos társadalomtörténeti folyamatok – különösen hazai viszonylatban – a maguk komplexitásában tisztázódtak volna. Hogy is volna ez lehetséges, amikor számos részletkérdés vizsgálata – beleértve a hátszág nő történetét – még a kezdeti lépésekkig sem jutott el? A magyarországi nők háborús mindennapjainak kutatása (ritka kivétellel) a centenáriumi konjunktúra ellenére is csak bizonyos, már a háború idején is előnyösebb helyzetű csoportok, jelesül a sajtótörténeti források által valamelyest jobban dokumentált városi felső- és középrétegek, illetve az arisztokrácia jótékonykodó hölgyei tevékenységének eseti föltérképezéséig jutott el.⁷

Szerencsére a levéltári dokumentumok módot adnak arra, hogy ezt a hiánnyosságot, ha apránként is, de felszámolhassuk. Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy elemzésünkkel egy népes, ám a történetírásban alig-alig szerepeltetett társadalmi réteg, az alsó szegmensekbe sorolt, vagyontalan, paraszti életmódot folytató nők háború idején felparázsló konfliktusait vegyük közelebből szemügyre. A büntetőbíróóságokon zajló eljárások dokumentációja ma is bőséggel áll az érdeklődők rendelkezésére – egy ama csekély számú forrástípusból, amely megőrizte e rendszerint írástudatlan nők fordulatokkal terhes életének lenyomatait. Vizsgálódásunk fő kérdéskörei a következők:

- Hogyan szivárgott be a háború a nők mindennapjaiba, hogyan rajzolta át vagy mélyítette el (ha egyáltalán) a családon, mikroközösségen, nemzetségeken belüli törésvonalakat – azaz milyen mértékben volt jelen e nők életében, hogyan érintette őket közvetlenül?
- Hogyan kezelte a nők konfliktusait a büntetőbíróóság, miként mérlegelte a háborús körülményeket, milyen büntetéssel sújtotta a törvénszegő nőket – fölillantva valamennyit az ítékezés szubjektív szempontjaiból is?

lehetőségek mennyire voltak illékony természetűek, és jeleztek inkább kivételes korszakot, mint valódi, hosszú távú változást. A téma tanulságait azóta tovább árnyalták a történészek, és példákat hoztak arra is, hogy az önállóságnak ez a háborús tapasztalata az átélők számára maradandó és továbbra is vágyott élményt jelentett, így készítve elő a talajt a későbbi, immár távlatosan is érvényesülő emancipációnak.

⁷ Mivel a jelen tanulmányban is sok hasznát vettük, korántsem célunk elvitatni Völgyesi Zoltán viszonylag friss, „az első világháború gazdasági és társadalmi hatásai” vizsgálatát célzó, levéltári forrásokat mozgósító munkájának érdemeit (Völgyesi 2016). Nőtörténeti olvasatban mégis különösen feltűnő, hogy a *Nők új szerepeiben* és *A Feministák Egyesületének tevékenysége* fejezetek összesen kaptak annyi helyet a kötetben, mint a *Tábori bordélyok és a nemi betegségek elleni védekezés* színes panorámája. Nem állítjuk, hogy a bordélyban dolgozó nők státuszának harisnya- és harisnyakötőszínekkel való megkülönböztetését bemutatni történetileg érdektelen volna, de jelen témánk szempontjából kifejezetten tanulságos, hogy a „falusi nők” millióiról ugyanakkor csupán annyi olvasható, hogy „klasszikus férfiszerepekbe kényszerültek, a távollévők helyét kellett átvenniük a mezőgazdasági termelésben, így kényszerült például a nagymama arra, hogy szántson, a lánya, hogy megszervezze az aratást” (uo. 150). Ezek az aránytalanságok is arra hívják föl a figyelmet, hogy jelentős fehér foltok és súlyos tematikai esetlegesség jellemzi a nők történetével (is) foglalkozó háborús társadalomtörténet-írást.

E problémák boncolása során további kérdésekre is igyekszünk röviden kitérni, különös tekintettel a bíróság elé citált asszonyok társadalmi és családi státuszára, cselekvési lehetőségeire, az emancipációs folyamatra és az egyéni drámákra.

A FORRÁSOK

A trianoni szerződéssel a délszláv államhoz csatolt egykori Tiszai koronakerület, azaz a Tisza menti Bácska polgári kori társadalomtörténete több éve áll kutatómunkánk homlokterében. Elsődleges forrásaink a bíróságok levéltáraiban fennmaradt dokumentumok, főleg azok, amelyek az első világháború és a trianoni impériumváltás időszakában keletkeztek. Forrásbázisunkat a munka előrehaladtával jónak láttuk kibővíteni a területileg illetékes legfelső bírói fórum, a Szegeden működő Királyi Ítéltábla jegyzőkönyveivel, kiemelten az 1917-ben keletkezett tizenegy doboznyi perirattal, amelyeket a Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára őriz. Ez konkrétan a 201.-től az 1596.-ig terjedő sorszámokkal jelzett ügyeket (polgári és büntetőügyek vegyesen) takarja. Ami a forrásbázis reprezentativitását illeti, harminc esetből álló gyűjteményünk magába foglal minden olyan büntetőjogi eljárást, ahol 1.) nő volt a vádlott; amely 2.) területileg érintette a korabeli Bács-Bodrog és Torontál megyéket;⁸ amely 3.) 1917 első felében a szegedi ítéltábla elé került; és amelyet ezek közül 4.) megőrzött a levéltár. A választott időszakot és -tartamot elsősorban a zentai járásbírói archívumban korábban megkezdett vizsgálódásunk szabta meg,⁹ másodsorban a munkára fordítható idő keretei, harmadsorban pedig az, hogy eredeti érdeklődésünk nem tematikus, hanem átfogó jellegű.

Ami az esetek megtörténének idejét illeti, az természetesen nem esik egybe a szegedi ítéltábla intézkedésének idejével. Miután a feltételezett bűncselekményekre sor került, és vádlottat is találtak hozzá, ügyeinket – mint olyan súlyúakat, amelyekben a járásbírók nem hivatottak eljárni – előbb a királyi törvényszékek valamelyike elé vitték, és fellebbezés folytán kötöttek ki a szegedi

⁸ A 201–1596. ügyek közé számlálандók a Csongrád megyére vonatkozó és a polgári perek is.

⁹ A járásbírói alapkutató célja általános, egyben összehasonlító körképet készíteni az érintett terület társadalmának állapotáról két (egy első világháborús és egy Trianon utáni) metszetben, a fennmaradt bírói archívum túlnyomó részét képező hagyatéki eljárások, valamint a perek dokumentumai alapján. A selejtezésesek folytán a Zentai Történelmi Levéltár a háborús évekből 1917-től kezdődően őriz nagy tömegű, többé-kevésbé folyamatos irattömeget. A járásbírói elé került ügyek közül ugyanakkor a korlátozott hatáskör okán hiányoznak a törvényileg súlyosabbnak minősített esetek, ezért úgy láttuk jónak, hogy – kitekintő jelleggel – a zentai járásból az illetékes ítéltábláig eljutott ilyen, 1917-ben tárgyalat ügyeket is fölkeressük. Mivel a szegedi kutatásra szánt időnk szerencsés módon megengedte a bővebb merítést, kiterjesztettük vizsgálódásunkat a levéltár által megőrzött minden, az egykori Bács-Bodrog és Torontál megye területéről kiindult polgári és büntetőeljárásra. Ugyancsak a munkára fordítható időnk húzta meg a határvonalat az 1917-es év felénél. Tehát a jelen tanulmány forrásanyaga mintegy „mellékterméke” az eltérő céllal folytatott eredeti kutatásnak, így sajnos nem ad rá lehetőséget, hogy összevessük az előző döntéshozói fokon, a királyi törvényszékeken keletkezett hasonló iratokkal.

ítélőtáblánál. Gyakran itt sem sikerült pontot tenni az ügy végére, amely így a legfőbb törvényszék, a Kúria elé került – megjegyezzük, hogy az ítéletével ellentétben a Kúria ritkábban bírálta fölül az előzetesen intézkedő bírói fórumok döntéseit. (Felmentéssel egyébként három ügy végződött a harmincból, illetve akadt még egy eset, ahol a két női vádlott közül az egyiket ártatlannak ítélték.) Mivel a bűncselekmények időtartama eltérő volt (egy hadisegélyvel kapcsolatos csalás például évekig is eltarthatott), és tárgyalásaik is különböző ideig húzódtak, elmondható, hogy a harminc eset a kiváltó incidenssel és az ítélethozatal folyamatával együtt tulajdonképpen átfogta a háború időszakát. Volt olyan ügy, amely 1914-ben vette kezdetét, és olyan is, amely 1918-ban zárult le. Ám többségükről kijelenthető, hogy tárgyukat egy 1916-ban történt vagy fölfedett bűncselekmény képezte, és 1917-ben kerültek a szegedi ítéletábra elé. Tehát forrásaink elsősorban a világháború középső éveinek állapotait tükrözik.

A szegedi ítéletábra 1917-ben területileg a következő törvényszékek ügyeiben volt hivatott magasabb fokon dönteni: Nagybecskerek, Nagyikinda (Törontál megye), Szabadka, Újvidék, Zombor (Bács-Bodrog), valamint Szeged (Csongrád).¹⁰ Az ítéletábra archiválási gyakorlatának köszönhetően a következőkben górcső alá vett eljárások iratai között ügyenként nemcsak a szegedi felsőbbíróság ítéletét és indoklását találhatjuk meg, hanem az ügyet és a vallomásokot részletező, megelőző törvényszéki eljárás dokumentumait is, valamint – ha további felfolyamodás történt – a Kúria döntését közlő iratokat is.¹¹ E forrásadottság azért fölöttébb hasznos, mert dinamikus képet nyújt az ítélethozatal folyamatáról, és példázza, hogy a bírák gyakorlatában miként idomultak a hatályos büntetőjogi (azaz a Csemegi-) kódex cikkelyei a konkrét esetek követelményeihez. A döntések indoklásainak vizsgálata nemcsak azért hasznos, mert rámutat a bírói interpretációk különbségeire, hanem azért is, mert – mint látni fogjuk – megvilágítja, milyen elvárásokat támasztott a jogszolgáltató elit a vádlottak, jelesül a társadalmilag mélyen az elit alá sorolt nők irányában. Az egyes enyhítő és súlyosbító körülmények számbavétele segít konkretizálni a nőkre vonatkoztatott korabeli normákat.

ÜGYSTATISZTIKA

Mint a fentiekben szót ejtettünk róla, a vizsgálat alá vont harminc, női főszereplős büntetőügyet egy igen terjedelmes korpuszból válogattuk ki. Ezen ügyek statisztikai jellemzőit csakis egy, a teljes kiinduló forrásbázist alapul vevő, részletes statisztikai elemzéssel vizsgálhatnánk föl. Ilyesfajta elemzésre azonban a jelen tanulmány keretei között nem nyílik módunk, és a vizsgálat céljai sem elsősorban statisztikaiak. Néhány alapvető paraméterre azonban mindenképpen tanulságos kitérnünk.

¹⁰ 1890: XXV. 2. §.

¹¹ Érdekeség, hogy a periratok között több, máig lepecsételt állapotú bírói különvéleményt is találhatni. (Utóbbiak esetünkben nem relevánsak.)

„Hiányosnak tartom a bűnügyi statisztikát, mint az erkölcsi élet mérlegét, különösen azért, mert a bűnösség, az erkölcsi romlottság súlyát csak ritkán és akkor is csak közvetve veheti számba.”¹² Földes Béla, a hazai bűnügyi statisztika úttörője már a századfordulón fölfedezte a kriminálstatisztika buktatóit. Ugyancsak akadt mondanivalója a női bűnözés mutatóiról is, többek között az, hogy a nők viszonylag csekély szerepe e statisztikákban részben tetteik homályban maradásának köszönhető, mivel tevékenységük szűk körű, és elsősorban a családra korlátozódik. Ráadásul a feleség bűneinek eltitkolása a férj érdeke is. Bűnügyi szempontból Földes negatív fejleménynek ítélte meg a nők foglalkoztatottságának növekedését.¹³ Utóbbira vonatkozóan forrásbázisunkból nehéz pontos adatokat kiszűrni, mert az iratok ritkán határozzák meg konkrétan a vádlottak foglalkozását. Néhányukról kiderül, hogy „szolgálatban állnak” vagy napszámosok, ám hogy mi a megélhetésük tényleges forrása – legtöbbször vagyontalanként vannak föltüntetve –, arra ezekből az iratokból csak közvetve derül fény. Ezek a közvetetten, csak a jegyzőkönyv narratív szakaszából (az eset, a vallomások, az életkörülmények részletes leírásából) kiolvasható adatok ugyanakkor – alátámasztva a régió közismert agrárjellegével – egyértelműen bizonyítják, hogy a vádlottak túlnyomórészt mezőgazdasági munkákból éltek, idegen gazdához szegődve, vagy saját, általában szűken mért parcelláikon dolgoztak. Társadalmi állásukról árnyalt statisztikai elemzés nélkül is kijelenthető, hogy többségük szállási vagy falusi-kisvárosi, férjes, gyerekeket nevelő, analfabéta magyar asszony, vallásukra nézve katolikusok (habár akad köztük nem egy görögkeleti felekezeti szerb, valamint izraelita is).¹⁴ Ami az életkorukat illeti, a legifjabb egy 17 éves római katolikus cselédlány volt, a legidősebb pedig egy 67 esztendőes görögkeleti bába – nem meglepő módon mindketten (nem ugyanannak a) magzatelhajtási ügynek a vádlottjai.¹⁵

A bűnperekben föltárt konfliktusok természetének vizsgálata igazolja azt a közkeletű nézetet, miszerint a női elkövetőkre kevésbé jellemzőek az erőszakos cselekmények. Eseteink mindössze egyharmada minősíthető ilyennek, e tízből

¹² Földes Béla 1889: *A bűnügyi statisztikája*. Idézi: Perényi 2012: 31–32.

¹³ Perényi 2012: 33–34.

¹⁴ A statisztikakészítést több probléma is bonyolítja. Egyrészt a vidék etnikai összetettsége, mert bár akadnak Bács-Bodrogban és Torontálban is magyar vagy német etnikai tömbök, a nemzetiségi arányokra mégis az a jellemző, hogy szinte faluról falura eltérők. Hogy női vádlottjaink etnikumhoz tartozásának valódi jelentést adjunk, ahhoz föl kellene mérnünk a bűnelkövetés, az esetleges áldozat és az elkövető származási helyszínének etnikai sajátosságait is, méghozzá egyesével. További nehézség (nem kitérve itt az összes problémára), hogy az ügyek felének több vádlottja is akad (lásd 2. táblázat), ráadásul gyakran különböző minősítésekkel. A kor, lakóhely és foglalkozás statisztikai tábláinak kidolgozásához emiatt is volna szükség egy olyan kimunkált módszertanra, amely a jelen tanulmány céljainak eléréséhez nem elengedhetetlen, még akkor sem, ha e statisztikáknak beláthatóan lenne jelentősége a forrásfeldolgozás szempontjából.

¹⁵ A magzatelhajtási ügyekre nem fogunk kitérni bővebben, mert egy kivétellel csak közvetetten kapcsolhatók a háborús helyzethez. Annyit azonban érdemes közölnünk, hogy ezek (legalábbis eseteink alapján) gyakran „hármás” ügyek: három vádlottal, három különböző generációból, három különböző ítélettel (1. a „probléma”: teherbe esett lány; 2. a „közvetítő”: egy anya/idősebb nő a családból; 3. a „végrehajtó”: egy éltesebb szülész nő – rá mérték a legsúlyosabb büntetést, ő minősült elkövetőnek a törvényi és bírósági gyakorlatban).

hatban ráadásul abortuszról van szó, ahol az erőszak jellege és iránya rendkívül komplex kérdés. A vádak alapjául szolgáló 1878. évi V. törvény, vagyis az 1917-ben is hatályos büntető törvénykönyv a magzatelhajtást a XVIII., *Az ember élete elleni büntettek és vétségek* című fejezetben tárgyalja. A korabeli törvénykezés elvi állásfoglalása tehát egyértelmű. Ám ez az egyértelműség rögtön zavarossá lesz, amikor a törvény a magzatelhajtásban részt vevők szerepét külön-külön teszi mérlegre.¹⁶ Az egyes esetek tanúsága szerint a helyzet a tárgyalótermekben sem egyszerűsödött. A magzatelhajtás ugyanis jellemzően egy csoportosan végrehajtott női bűncselekmény, egy közösen, zárt női körben kezelt konfliktus volt. (Ebben egyébiránt sajátos módon hasonlít az orgazdaság eseteire.) Sőt, ha női vádlott(ak)ról van szó, a vád mögött rejlő konfliktus „intim”, nemileg homogén jellege is általában előre sejtethető. Egyszerűbben szólva: a női vádlott olyan, nők között fölmerült konfliktusra utal, amely ugyancsak női körben nyert elintézését.

1. táblázat

A bűncselekmény természete

Fizikai-teszt konfliktusok: 10		Verbális konfliktusok, haszonszerzés: 20	
magzatelhajtás	6	csalás	6
szándékos emberölés	2	orgazdaság/sikkasztás	4
könnyű testi sértés	1	hamis vád/tanúzás	2
súlyos testi sértés	1	okirat-hamisítás	2
		felségsértés	2
		izgatás	2
		árdrágító visszaélés	1
		levéltitok megsértése	1

2. táblázat

A vádlottak neme és száma ügyenként

1 nő	15
2 vagy több nő	7
nő(k) és férfi(ak)	8

¹⁶ 1878. évi V. tv. 285. §: „A teherben levő nő, aki méhmagzatát szándékosan elhajtja, megöli, vagy azt más által eszközölteti, ha házasságon kívül esett teherbe: két évig terjedhető börtönnel, ellenkező esetben pedig három évig terjedhető börtönnel büntetendő. Ugyanazon büntetés éri azt, aki a bűntettet a teherben lévő nő beleegyezésével követi el, ha pedig azt nyereményvágyból tette: öt évig terjedhető börtönnel büntetendő.” A büntetési tétel ugyancsak öt év, ha az anya házasságon kívüli újszülöttjének az életét veszi el (284. §). A magzati étellel kapcsolatos törvénycikkek közé tartozik egy ugyancsak öt év büntetést kirovó harmadik is, a 286. §: „Aki a teherben levő nő méhmagzatát annak beleegyezése nélkül szándékosan elhajtja, vagy megöli: öt évig terjedhető fegyházzal büntetendő. Ha pedig ez által a teherben levő nő halálát okozta: tíz évtől tizenöt évig terjedhető fegyházzal büntetendő.” Utóbbi büntetése megfelel a nem előre megfontolt, de szándékos emberölés büntetési tételének.

A bács-bodrogi vagy torontáli női vádlott(ak)at fölvonultató büntetőperek mögötti regionális tendenciákat ugyancsak nehéz kidolgozott statisztikai módszertan nélkül fölvezetni. A szegedi ítélőtábla elé kerülő ügyek törvényszékenkénti megoszlása mindazonáltal határozott területi aránytalanságokat mutat. Míg Torontál megye összességében jelentősen alulreprezentált, Bács-Bodrogot illetően egyedül a szabadkai törvényszéken olyan túlsúly mutatkozik, hogy azt csak az egyes törvényszékek forgalmának eltéréseivel tudunk valamelyest magyarázni: míg a szabadkai királyi törvényszékhez 1908-ban 9663 bűnügyi beadvány érkezett, az újvidékihez 7648, a zomborihoz pedig 5671.¹⁷ Feltételezhető, hogy nyolc-tíz évvel később is a szabadkai, zentai, topolyai, bácsalmási és bajai járásbíróóság területét magába foglaló szabadkai törvényszék bonyolította az érintettek közül a legnagyobb forgalmat, a női bűnperek sokszoros „túlkínálatára” azonban még ez az adottság sem tűnik elégséges magyarázatnak.

3. táblázat

<i>Területi megoszlás</i>	
Illetékes törvényszék és esetszám	
Nagybecskerek	3
Nagykikinda	4
Szabadka	16
Újvidék	2
Zombor	2
<i>Szeged</i> ¹⁸	3

A HÁBORÚ A HÁTORSZÁGBAN

A harminc, női vádlottat felsorakoztató peres dokumentációt lapozgatva az egyik legszembetűnőbb tapasztalat, hogy milyen nagy számban bukkan föl bennük a háború. Itt nem arra a természetes fejleményre gondolunk elsősorban, hogy valamilyen mértékben az összes esetet befolyásolta a tartós hadviselés, hiszen, ha akarjuk, a leghétköznapi lopást is összefüggésbe hozhatjuk a háborús inséggel. A következőkben azokra a cselekményekre vetünk közelebbi pillantást, ahol az iratok szövegében ténylegesen, szó szerint előkerülnek a háború tényei, akár úgy, hogy a vád lényege ez (lásd hadisegéllyel kapcsolatos csalások), akár úgy, hogy a vádlott vagy a bíróság okfejtésében merül föl háborúval kapcsolatos konkrét körülmény.

¹⁷ Borovszky 1909.

¹⁸ Szeged törvényszékének forgalmára és jelentőségére nézve nem releváns a 3. táblázatban közölt adat. Az e törvényszéken tárgyalt ügyek közül ugyanis csak azok szerepelnek a harmincas forrásbázisban, amelyekben a vádlott, valamint a cselekmény Bács-Bodroghoz vagy Torontálhoz köthető, ám mégis Szegeden tárgyalták már törvényszéki szinten is.

A harminc esetből tizennyolcra szűródnek be a háború eseményei, vagyis a perek 60%-ába. A tizennyolc „háborús” perből pedig kilencben, tehát az összes eset 30%-ában szerepel háborúval kapcsolatos tényező *már a vádban*. Ezek az esetek azok, amelyekről kijelenthető, hogy háború nélkül nem történtek volna meg, nem került volna rájuk sor. (Ami nem egyenlő a vádlottak erkölcsi fölmentésével, vagyis azzal a következtetéssel, miszerint háború nélkül ezek a nők sose kerültek volna a vádlottak padjára.) Mindehhez még azt is lényeges hozzátennünk, hogy e bűncselekmények legalább „középsúlyúak”, hiszen eredetileg a királyi törvényszékeken tárgyalták őket, onnan kerültek az ítélőtáblához. Tehát a kisebb jelentőségű esetekre, amelyekben a járásbírók is eljárhattak, vagy amelyeknek az elkövetője nem is került bíróság elé (például helyszíni bírságban merült ki a büntetés), ezúttal nincsen rálátásunk. Holott ezekben is jócskán szerepeltek női vádlottak – elég csak belelapozni egy helyi újságba.¹⁹

A háborúhoz közvetlenül kapcsolódó „női” bűncselekmények jellegük szerint a következő arányokat produkálták:

- csalás az állammal szemben (hadisegély): 5 eset,
- csalás magánszemélyekkel szemben (megtévesztés): 2,
- hamis vád: 1,
- felségsértés: 1.

Látható, hogy a fenti cselekményekben az erőszak leginkább verbálisan mutatkozott meg, fizikai vetülete hiányzott. Mögöttük a haszonszerzésnek, az anyagi motivációnak – az állam által egyébként keményen megtorolt – vádja, avagy célja húzódik, és, mint látni fogjuk, ez alól még a felségsértés sem egészen kivétel.

CSALÁS A HADISEGÉLLEL

A hadisegéllyel való visszaélés jellemzően „családon belüli” tett, amelyet a távol lévő katona felesége, lánytestvére, anyja vagy élettársa követett el. Megcselekedni annál is könnyebb volt, mert nem követelt igazán aktív fellépést: elég volt elhallgatni valamilyen tény, vagy bólintani a segélyről döntő város- vagy községközi hivatalnok egy kérdésére. (Így aztán ez utóbbi is könnyen a vádlottak padján találhatta magát, akad is példa rá a gyűjteményünkben.²⁰) Először azokat az eseteket mutatjuk be röviden, ahol valamilyen értelmezési bonyodalom adódott.

¹⁹ „Cukorcsempészség Torontálba. A csendőrség a csókai hídon egész csomó csókai és tiszaszentmiklósi asszonyt csípett rajta, amint kisebb mennyiségű cukrot akartak a városból kicsempészni. A csendőrség erőlyesen nyomozta, hogy miként jutottak a cukorhoz vagy cukorjegyhez, és már a tettesek nyomában is van.” (*Zentai Friss Újság* 1917. április 8. húsvétvasárnap.)

²⁰ Bűn András, a háromgyermekes zentai hivataloszolga úgy került a vádlottak padjára, hogy a feleség nevét írta rá a hadisegély nyugtáira, miközben a pénzt a katona lánytestvére vette föl (jogtalanul), a megvádolt hivataloszolga szerint a feleségnek adva ki magát (MNL CSML VII.1.642. B 381/1917).

Ilyen volt a törvénytelen gyermekeket nevelő és/vagy házasságkötés nélküli viszonyban (ahogy a döntnökök fogalmaztak: vadházasságban) élő, de hadisegélyt igénylő asszonyok helyzete. Az ő példájuk ékesen beszél arról, milyen kilátástalan helyzetbe kerülhetett az a nő, aki a háború idején elvesztette a férfit mint keresőt, és nem élvezte a törvényes házasság oltalmát. Ő ugyanis csak törvénytelen gyermekei számára igényelhetett pénzt, önmagának nem.²¹

Amikor 1917. január 31-én, Szabadkán sor került a nyilvános tárgyalásra, a 32 éves írástudatlan és vagyontalan bajai napszámos, Stefanek Cecília még törvénytelen gyermekeire sem hivatkozhatott. Az özvegynek két fia származott törvényes házasságából, akik a per idején léptek 10., illetve 8. életévükbe. A vád, amely igaznak is bizonyult, a következőképpen hangzott:

„Baján 1915 november havában azon célból, hogy magának jogtalan vagyoni hasznot szerezzen, Horvát Géza és Polgár Mancsi bajai lakosokat mint Baja város által a hadisegélyre jogosultak összeírására kiküldött tisztviselőket ama fondorlattal, hogy ezek[et] a néhai férjéitől [való] gyermekeit akként tüntette fel, mintha ezek a hadba vonult és vele vadházasságban levő Sibality Györgytől származnának, tévedésbe ejtette, tartotta és ezáltal a királyi kincstárnak 100 koronát meghaladó vagyoni kárt okozott, s magának vagyoni hasznot szerzett.”²²

A fiatal özvegy, aki négy éve, előző férje halála óta élt együtt Sibality Györggyel, egyrészt azzal védekezett, hogy a háború előtt élettársa tartotta el a családot, másrészt azzal, hogy az összeírók leintették, amikor pontosítani akarta a fiúk származását. Élettársa 1915. november 3-án vonult be a 30. honvéd gyalogezredbe, a nő ettől kezdve vett föl 390 korona 87 fillért 1916 szeptemberéig, amikor is kiderült, hogy mindezt törvényes jogcím nélkül tette. A bíróság, arra hivatkozva, hogy a fizetési könyvecskében szereplő „oktatás”²³ tartalmazza a hadisegélyre jogosultság ismérveit, a vádat bizonyítva látta, ám figyelembe vette a nő családos mivoltát, és az indoklás szerint a legenyhébb ítéletet, háromhavi fogházat és 20 korona befizetését róta ki büntetésként. Mind a védő, mind az ügyész fellebbezett az ítéletábról (hiába), a védő a Kúriához is. Utóbbi elutasította a semmisségi panaszt. Látható tehát, hogy Stefanek Cecília és fiai életére meglehetősen közvetlenül és súlyosan hatott a távolinak tűnő háború: elvesztették a kenyérkeresőt, nem volt joguk hadisegélyre, miközben Magyarországon a háború előtti évekhez képest nyolcszorosára nőttek a megélhetési költségek, a napszámosok bére pedig 54%-kal csökkent²⁴ – e mutatók a feketegazdaság fel-

²¹ Mindeközben 1914-től az unoka, após, anyós, a mostohagyerek, -szülő és -testvér is részesülhetett anyagi segélynyújtásban, amennyiben korábban is a bevonult férfi gondoskodott az eltartásukról, részben vagy egészen (Völgyesi 2016: 186).

²² MNL CSML VII.1.642. B 323/1917.

²³ Mint említettük, Stefanek Cecília analfabéta volt. Az összeírók elvileg persze fölvilágosíthatták a hadisegélyre jogosultság ismérveiről.

²⁴ Völgyesi 2016: 120; Romsics 2001: 107.

virágzását és az élelmiszer-termelő környezetet figyelembe véve is jelzik a család-fenntartás fokozódó nehézségeit.

A fenti özvegnél jóval kuszább házastársi viszonyok hálójába bonyolódott a 42 éves, katolikus, írástudatlan és vagyontalan dunaszekcsői napszámos, Jámbor Jánosné Puskás Katalin. Férjét még húsz évvel korábban elhagyta, majd „ágyassági viszonyba lépett” Takács András bajai molnárségéddel. Ebből a viszonyból két lány született, akik 1917-ben 13, illetve 9 esztendősek voltak. Takács nyolc évvel a per előtt elhagyta Puskás Katalint, és törvényesen meg is nősült. Négy évvel a per előtt azonban újrakezdték a viszonyt, amelyet egy éven át folytattak, majd Takács a nővéréhez költözött. A férfi már 1914. augusztus 1-jén bevonult, amikor is Puskás Katalin, az ő törvényes feleségének mondva magát, gyermekeit pedig Takács törvényes gyermekeinek, hadisegélyt igényelt – miközben a törvényes feleség is megkapta a maga hadisegélyét.

A lelepleződés még akkor sem következett be, amikor Puskás Katalin egy évvel később, 1915 szeptemberében megjelent a bajai hadisegélyező hivatalnál, bejelentve, hogy idősebb lánya meghalt, majd hazament. Ám még aznap (!) visszatért, közölve, hogy a lánya mégis él, sőt, van egy 10 éves Sándor nevű fia is, szintén Takácstól, és e fiú után ugyancsak segélyt igényel. A hivatalnokok akkurátusan följegyezték az adatokat, fizették a segélyt. Újabb egy évnek kellett eltelnie, hogy fölbredjen bennük a gyanú: akkor, amikor Puskás Katalin egy negyedik gyermeket is be kívánt jegyeztetni jogosultként.²⁵

A törvényszék 1917. május 21-én egy év börtön- és 100 korona pénzbüntetésre ítélte az asszonyt a saját maga és fiktív Sándor fia nevére fölvelt összesen 762 korona 96 fillér kár okozása miatt. Mint mindig, a vádlott családos voltát enyhítő körülményként vették számba, súlyosbító körülménynek minősült azonban, hogy „a vádlott a bejelentések körül nagyfokú rosszindulattal kitartást tanúsított, sőt negyedik gyermeket is jelentett be”.²⁶ Sajátos, hogy éppen a vádlottat lebukató fiktív negyedik gyermek bizonyult különösen kirívó bűncselekménynek, holott a harmadik csakúgy a fantázia terméke volt, „anya” pedig több mint egy éven át vett föl a nevében hadisegélyt. Való ugyanakkor, hogy e negyedik gyermek bizonyította végképp a csalásban való megátalkodottságot.

Nem minden hadisegélyes ügy végződött azonban elmarasztaló ítélettel. A 32 éves szabadkai,²⁷ katolikus, analfabéta és vagyontalan Vidákovics Tamásné Sztantics Lujza 1917 márciusában annak a vádnak a terhét viselte a bíróság előtt, miszerint elhallgatta, hogy apósa háztartásában él, valamint hogy eltartását biz-

²⁵ A valós és kitalált gyermekek e kavalkádja valószínűleg a jegyzőkönyv készítőjében is kelthetett némi zavart, mert a vádlottat bemutató passzusban három gyermeket írt föl, holott az eljárás során kiderült, hogy az asszonynak csak két leánygyermek volt.

²⁶ MNL CSML VII.1.648. B 1019/1917.

²⁷ A bírósági dokumentumok kvalitatív vizsgálata azt is példázza, mennyire nem jelent automatikusan polgári életmódot és kultúrát, ha valaki egy (jelen esetben csaknem százezres létszámú!) város lakosaként van följegyezve, különösen nem az Alföldön. Szabadka még a Beluszky–Győri-féle, több szempont alapján rangsoroló városlistában is a 21. helyet foglalja el mint teljes körű funkciókkal rendelkező megyeközpont (Beluszky–Győri 2005: 215).

tosító saját vagyona van, és ezek okán nem volna jogosult hadisegélyre. Az eljárás során azonban fény derült olyan részletekre is, amelyek nemcsak Vidákovicsné felmentését indokolták, hanem azt is érzékeltetik, esetenként hogyan csorbult az asszonyok nem túl széles körű önállósága a háborús viszonyok között, ellentétben az emancipációs lehetőségeket hangsúlyozó historiográfiai főcsoporttal.

Vidákovicsné és a tanúk elbeszéléséből egy *pater familias* vezette nagycsalád képe bontakozik ki. Az asszony sokadmagával élt a 15 láncc (kb. 6,5 hektár) földet birtokló és a per idején 160 láncc (kb. 70 hektár) földet haszonbérelő apósa házában már korábban is. Férje, Tamás nevén 2 láncc (0,86 hektár) föld állt, amelyet szintén az após vett művelés alá, miközben velük lakó fiának munkájáért 2 korona 40 fillér napszámot fizetett. Lujza két 2 éves és egy 5 éves gyermekén fölül ezen a birtokon élt még a szintén katonáskodó Vidákovics István és János neje is, valamint előbbi hét gyermeke.

A törvényszéki indoklásnak a következő állításait húzta alá egy ismeretlen kéz (föltehetően az ítéltóábra egy munkatársa):

„Vádlott [...] azt adta elő, hogy ő apró gyermekei miatt napszámba nem mehet, maguknak jövedelmük a 2 láncc csekély hasznán kívül nincs, és apósa nekik sem ruhára és egyéb házi szükségletekre nem ad semmit, úgyhogy ő csakugyan hadisegélyre szorult egyén.”

Az indoklásban ezenkívül hangsúlyozták azt is, hogy az após nem köteles eltartani a vádlottat és családját, sőt a „hadisegélyből ellenszolgáltatást kérhetett” a szállásért és az étkezésért cserébe.²⁸ Mindezek után Vidákovicsné fölmentették, és bár az ügyész föllebbezett, a szegedi ítéltóábra fél évvel később jóváhagyta a szabadkai törvényszék döntését.

Hogy pontosan hogyan teltek a mindennapok a Vidákovics-birtokon, az a jegyzőkönyvekből nem derül ki. Ám hogy a férj jelenléte nélkül az apósa jóindulatának kiszolgáltatott asszony akár halállal végződő konfliktusba is keveredhetett, azt a szándékos emberöléseket tárgyaló két „női” bűnper egyike tanúsítja, ahol a családnak szállást adó após szüntelen terrorját egy pisztolygolyóval szüntette be az életéért rettegő fiatalasszony.²⁹

²⁸ MNL CSML VII.1.646. B 805/1917.

²⁹ MNL CSML VII.1.643. B 434/1917. A harminc per másik szándékos emberölése sem független a háborús körülményektől: a 22 éves görögkeleti vallású, analfabéta, kétgyermekes, Klári falubeli vagyontalan napszámos Milosev Milosné Jovin Zsivka férje hadszolgálat idején megszülte gyermekét, majd bicskával leszúrta. A törvényszék a szegénynek és a szülés lelkiállapotának enyhítő körülményeit figyelembe véve két év fegyházra ítélte. Az ügyész fellebbezése nyomán került az ügy az ítéltóábra elé, ahol öt évre emelték a büntetést, súlyosbító körülménynek véve, hogy miközben férje a hazáért vérzett, Milosevnek erkölcsstelen életet élt, hiszen törvénytelen gyermeket szült (lásd uo. VII.1.645. B 679/1917). A hadiállapot idején támasztott erkölcsi elvárások ez esetben pontosan három börtönévnyi súlyosbító körülményt jelentettek a női vádlott számára.

PRIVÁT ÁTVERÉSEK

A hadisegélyes csalások mellett a másik jellegzetes, hadiállapottal közvetlenül összefüggő bűncselekmény a magánszemélyekkel szemben, anyagi haszonért elkövetett csalás, avagy, ahogy az első ilyen esetünk jegyzőkönyve summázza: „a vádlott együgyű, tudatlan s férjeikért aggódó asszonyokat olyan mesével és módon hitegetett, amelyért azok a legnagyobb áldozatra is készek voltak.” Mind-ebből máris sejthető, hogy ez a fajta megtévesztés is a családi viszonyokat vette célba. A lépre ment áldozatok frontra vezényelt rokonuk érdekében próbáltak föllépní mindkét efféle esetben, a bűncselekmény pedig egy magánlakásban, intim körülmények között zajlott. Petrovics Tóbiásné Terkovic Krisztina, a 41 éves, gyálai születésű, szabadkai lakos, vagyontalan, katolikus, háromgyermekes cigányasszony (szülei adataiból kiderül, hogy ő maga törvénytelen születésű, anyja pedig „háztartásbeli cigányasszony” és „lócsiszár felesége”) táltosnak mondta magát, aki képes az ügyfelek férjét varázslással hazahozatni a katonaságból. Ezt a tudását drágán megfizettette: 200–4000 koronát és jelentős mennyiségű élelmiszert sajtolt ki még 1915 folyamán a hozzá folyamodóktól, akiknek többségét, pontosabban Ábrahám Andrásné, Antalnét és Simonnét rokoni szálak fűzték össze. A törvényszéki jegyzőkönyv hangsúlyozta is az ügymenetnek ezt a bensőséges jellegét: a sértettek „a vádlott kérésére egymást vitték el a vádlott lakására”, és – ugyancsak a táltos asszony utasítására – mindig négy szemközt folyt a bűbájoskodás. Ami nem volt mentes a megfélemlítéstől sem:

„[H]ogy szavának nagyobb súlyt is adjon – mint azt Ábrahám Andrásné vallja –, az általa hozott gatyán egy élő tyúkot is átbújtatott, s mikor az azon keresztül bújt, már döglődött, amire vádlott azt a kijelentést tette, »lássá, így fog járni a maga ura is, ha haza nem hozatja.«”³⁰

Bár a büntetés kiszabásánál itt is mérlegelték Petrovicsné családos voltát, a súlyosbító körülmények (az áldozatok jóhiszeműségének kihasználása, az okozott kár nagysága, illetve hogy az asszonyt már korábban is büntették hasonló bűncselekményért) olyan mértékben estek latba, hogy a bíróság ötrendbeli csalásért négyszer 100 korona pénzbüntetést és háromévi fegyházra rótt ki rá. A döntést érdemben sem az ítéletábla, sem a Kúria nem módosította.

Hasonló okból került a nagybecskereki bíróság elé Almang Borbála is, ez a 39 éves, katolikus, vagyontalan, nagybecskereki származású, belgrádi piaci árus, egyszeresmind négygyermekes hajadon. Az előző esetektől eltérően itt egy „férfias” bűncselekményről van szó: a vádlott fia, Antal öltözött őrmesteri egyenruhába, és az ezredorvoshoz bejáratosnak mondva magát (egyszer Némedi álnéven), két mokriini, feltehetően szerb férfit, Markov Atyimot és Janity Tósát vette rá, hogy csaknem ezer koronát fizessenek unokaöccsük, illetve fiuk általa

³⁰ MNL CSML VII.1.641. B 271/1917.

kieszközlendő könnyebb szolgálatáért – mindezt még 1914 decemberében.³¹ Az iratokból nem derül ki, folyt-e eljárás a voltaképpen elkövető, Antal ellen, itt csakis az anyja bűnrészességét firtatták. Végül arra a döntésre jutottak, hogy a nő igenis közreműködött a csalásban, hiszen az ő nagybecskereki lakásán történt a dolog, ráadásul találtak is nála pénzt, amely a kicsalt összegből származhatott. Ezért büntették egy év börtönre és 50 koronára. Hogy mennyire volt igazságos a döntés, nem tisztünk megítélni. A körülményeket mérlegelő bíróság gondolatmenete ugyanakkor tanulságos:

„A büntetés kimérésénél a vádlott büntetlen előléte mint enyhítő körülmény – ellenben, hogy a cselekményt háború idején, és pedig fiával, kit a büntől visszatartani erkölcsi kötelessége lett volna –, együtt követte el, mint súlyosító körülmény mérlegeltetett.”³²

Úgy tűnik tehát, hogy a vérségi kötelék, a családtaggal való közös cselekvés ezúttal kimondottan hátrányául szolgált a vádlott nőnek, csakúgy, mint a hadiállapot. Az anyától elvárt erkölcsi teljesítmény egy sajátos tényezője is kifeslik az érvelésből: ha egy anya nem akadályozza meg gyermekét a bűnözésben (bármi legyen is ennek az oka), az rá is a bűn árnyékát veti – nem csupán a közvélemény, hanem a bíróság előtt is.

A következő eset, amelyet a háborús állapottal közvetlenül összefüggő bűncselekmények közül megvizsgálunk, nem a gyakorisága, hanem a benne foglalt konfliktus okán érdemel különleges figyelmet. Kovács Jánosné Böröcz Julianna, 38 éves, írni-olvasni tudó, vagyonos, háromgyermekes martonosi asszony ugyanis, habár a szabadkai törvényszék elé „hivatalból üldözendő hamis vád” elkövetéséért idézték, lényegében a férjével szemben követett el bűncselekményt.³³

A férj, Kovács János még 1914 decemberében – de már a behívó megérkezése után – elvesztette jobb mutatójának két percét. Amikor a következő év elején szolgálatra jelentkezett, a katonai szerveknél nem merült föl az öncsonkítás gyanúja: előbb szabadságot, egy felülvizsgálat után segédszolgálatosnak minősítették, végül (1916 júliusában) fölmentették a szolgálat alól.

Néhány hónap múlva, novemberben Kovácsné megjelent az illetékes parancsnokság előtt, és azzal a váddal hozakodott elő, miszerint férje a katonai szolgálat elkerülése végett szabadult meg baltával a jobb mutatójaj perceitől.

Bizonyára tanulságos volna megtudni, mi zajlott le a Kovács-háztartásban a vizsgálat hetei alatt. Erre sajnos nincs módunk, ám a házastársi följelentés hátterére fényt derít a tárgyalás jegyzőkönyve. Az ok pontosan számszerűsíthető: egy frissen vásárolt, 3,5 láncnyi földdarab, amely a telekkönyvbe közös tulajdonként

³¹ Az ő esetükben a jegyzőkönyv nem minősíti az áldozatokat, nem beszél „együgyűségükről”, őket „fondorlattel tévedésbe ejtették”.

³² MNL CSML VII.1.646. B 885/1917.

³³ MNL CSML VII.1.649. B 1127/1917.

lett bevezetve. Kovácsné azonban azt szeretne volna, ha csak az ő nevének szerepel a föld – hogy pontosan miért, azt homályban hagyják az iratok. Mindenesetre Kovácsné „rokon tanácsra” a följelentéssel kívánta kényszeríteni a férjét az átíratásra, amiből arra kell következtetnünk, hogy az asszony számára a férfi véderő elleni vétség miatti esetleges bebörtönzése sem tűnt nagy árnak 1,75 lánca (0,76 hektár) föld megszerzéséért cserébe. A háborús mozgósítás pedig eszközt adott az asszony kezébe. Végül mégis ő került börtönbe, hat hónapra. A körülmények súlyozása ezúttal is tanulságos:

„A büntetés kiszabásánál a bíróság súlyosbító körülménynek vette, hogy a vádlott a bűncselekményt házastársa ellen követte el, és háború idején, ellenben a vádlott büntetlen előéletét, családos állapotát és töredelmes beismerését enyhítő körülményekként mérlegelte.”

Olyannyira, hogy a legkisebb kiszabható büntetést ítélte meg, amelyet aztán a fellebbezésekkel foglalkozó felsőbb fórumok sem másítottak meg. Érdemes megjegyeznünk, hogy az asszony érdekében fellebbezők között a jegyzőkönyv a férjet is megemlíti, akiről továbbá az is tudható, hogy nem kívánt tanúskodni a tárgyaláson. (Igaz, ellenérdekelt házasséfként nem is igen vették volna figyelembe a vallomását.)

És hogy mi történt valójában 1914. december 20-án? Kovácsné vallomása így szól:

„[A] valóság pedig az, hogy korán reggel a jószágnak szecskát sietve vágták, ő [ti. az asszony] hajtotta a gépet, férje pedig etette, s ekkor férjének a mutatóujja a szecskavágó két kiskereke közé került, s az az ujját összenyomta, s a mellette levő ujját kissé felszakította, ő pedig a sérült helyet bekötözte, majd együtt dr. Kuthyhoz mentek, ki a roncsolt ujjat tartó bőrt elvágta vagy elszakította, aztán bekötözte, azután pedig a sebet a martonosi orvos kezelte.”

Végezetül pillantsunk bele egy olyan büntetőperbe, amelyet akár a háborúhoz csak közvetetten kapcsolódó esetcsoportba is sorolhatnánk, hiszen sem az ítélet, sem a vád tárgya, a felségsértés nem függ össze a hadiállapottal. Ugyanakkor az ominózus kijelentés, amelynek alapján az 1000 korona vagyonú, 32 éves jánosföldi, kétgyermekes, katolikus, analfabéta pástornét a vádlottak padjára citálták, aligha hangozhatott volna el konkrét formájában a háború aktualitása nélkül. Sőt valószínű, hogy az indulatos verbális és fizikai csatát kiváltó incidens sem történt volna meg, ha Molnár Andrásné férjét 1916 július elején nem szabadságolják, és nem tér haza Torontálkeresztesre. Közvetlenül ugyanis ez a szabadságolás vezetett a két Andrásné közötti konfliktushoz, és benne a hadiállapotot sajátos formában megemlítő felségsértő kijelentéshez.³⁴

³⁴ MNL CSML VII.1.642. B 314/1917.

A vádlott, Sándor Andrásné Varga Verona úgy tudta, a szabadságolt katona pénzt is hozott magával, ezért a feleséghez, Molnárnéhoz fordult, hogy ez esetben adja meg a tartozását, két métermázsza búza árát. Molnárné megtagadta a kifizetést. Nem meglepő tehát, hogy Sándorné, midőn a pásztorkútra indult vízért, a vele „egy konyhán lévő” későbbi tanúnak, Kovács Jánosnénak előre kijelentette: „Most megverem Molnárnét.” (Figyelemre méltó egyébiránt, hogy az ügyben kizárólag nők tettek vallomást, pedig az összecsapásban érintve volt a hazatért katona, Molnár András is.)

A kútról hazafelé a vádlott, Sándorné útja Molnárék irányába vezetett, akik a kertjükben tartózkodtak. Sándorné jól irányzott verbális provokációval nyitott,³⁵ mire Molnárné egy bottal a kezében indult el felé. Sándorné gondosan letette a vizesedényeket, hogy tégladarabokat kapjon föl, és az egyikkel meg is célozta Molnárnét. Ezen a ponton érdekes módon mindketten megszabadultak a súlyos sérülések okozására képes tárgyaktól, és pusztá kézzel estek egymásnak. Az összecsapás e dinamikáját csak a férj, Molnár megjelenése változtatta meg, aki így biztatta feleségét: „Most már aztán üssed!” Sándorné erre elengedte Molnárnét, aki viszont fölkapta a korábban elejtett botot, és férjének engedelmességre ütni kezdte Sándorné hátát. Utóbbi futásnak eredt, és ekkor, miután már tízlépésnyi távolságba került, fakadt azokra a – később tagadott – szidalmakra, amelyekért bíróság előtt kellett felelnie:

„Huncut a jegyző, ha az ilyen embereknek szabadságolás iránti kérvényt csinál! Baszsa meg az anyját az a király, aki az ilyen embert haza ereszti gyereket csinálni!”

Ezekre a szavakra – feltehetően nem a királyát ért sértés érintette legérzékenyebben – már megindult Sándorné felé a szabadságos katona is, de a felhevült és megvert asszonynak még időben sikerült hazaérnie és bezárkóznia.

Az 1917. február 5-én összeült szegedi törvényszék előbb precízen megállapította, hogy „az állandó bírói gyakorlat szerint [a vádlottnak] ez a cselekménye a királyi ház élő és elhunyt tagjaira egyaránt vonatkozik” – tekintettel arra, hogy Ferenc József, akire Sándor Andrásné Varga Verona kifejezései 1916 nyarán irányultak, novemberben meghalt. Majd súlyosbító körülménynek vették, hogy:

„[A] cselekményt, amelynek során a vád tárgyává tett kifejezés elhangzott, – ő kezdeményezte, enyhítő körülményként mérlegelte ezzel szemben családos állapotát, előző bántalmazása folytán felindult lelki állapotát.”

³⁵ „Az én torkom már meggyógyult a kenyéртől, a tied meggyógyult-é már a fasztól? Baszd meg azt a vak anyádat.” Fölmerülhet a kérdés, hogy egy szaktanulmányban mi indokolja szélsőségesen pejoratív kifejezések szerepeltetését. Ebben a konkrét esetben véleményünk szerint az, hogy érthetővé teszik a konfliktus verbálisból fizikaiba fordulását. Általánosan pedig az, hogy a megszólalások utólagos cenzúrája, bármi is legyen az ok, minden esetben csökkenti a múlt hozzáférhetőségének az esélyeit. Különösen, ha olyan társadalmi rétegek megszólalásairól van szó, akiknek a források egyébként is igen kevés lehetőséget adnak a beszédre.

Mindezek után négyhavi fegyházzal sújtották, majd később az ítélőtábla két hónapra csökkentette a büntetést.

* * *

A nők első világháborús hátsországi helyzetét a városok és a felsőbb társadalmi rétegek irányából elbeszélő történetírás hajlamos arra, hogy a férfiak „eltűnése” folytán bekövetkező lehetőségeket, valamint az ezekkel összefüggő emancipációs folyamatokat hangsúlyozza. A fenti példákban azonban egy ettől jócskán eltérő hátsországi nő történet rajzolódik ki. Ugyan a háború a nincstelen alföldi paraszt-asszonyok mindennapjainak is közvetlenül érzékelhető része lett, az ő nézőpontjukból nem a megnyíló, hanem a bezáruló lehetőségek növekedése tűnik föl. A bizonytalan társadalmi státuszú asszonyok persze megpróbálhattak és meg is próbáltak élni a (gyakran a családfővel elvesztett) bevétel megszerzésének újfajta, háborús lehetőségeivel, ám ez csak kivételes esetben jelentette e bevételek látványos megszaporodását. Cserébe a társadalmat képviselő törvény kemény kézzel sújtott le rájuk, még akkor is, ha tekintetbe vette, hogy több gyermek eltartásáért is nekik kellett felelniük.

Ami a büntetéseket illeti, a hadiállapot nagyrészt mint súlyosbító körülmény merült föl e női vádlottak esetében.³⁶ A velük szemben támasztott erkölcsi elvárások szigorodtak, és a botlás úgy súlyosbodhatott bukássá, hogy közben a vonatkozó törvények mit sem változtak. Az egyre kevésbé elviselhető anyagi és személyes viszonyok³⁷ fényében kimondottan cinikusnak tűnik az *Óbecsei Újság* már idézett címlapi filippikáinak a befejezése:

³⁶ A magzatelhajtások és a már említett csecsemőgyilkosság esetében – amennyiben a magzatnak nem a frontra vezényelt férj volt az apja – az ítélethozók esetleges enyhítő körülményként egy lelkiismereti érvet, a szégyen befolyását mérlegelték, a háború mindennemű említése nélkül. Korábban ugyanakkor már szót ejtettünk egy olyan kivételről, ahol a háborús körülmények közvetlenebb hatást gyakoroltak úgy a történetekre, mint a bírói testületre. 1916 októberében a vagyontalan, háromgyermekes, 28 éves vajszkai Sütő Jánosné egy mályvagyökér felszúrásával vetett véget két hónapja tartó terhességének. Itt azonban nem volt szó házasságon kívüli kapcsolatról, csak a nyáron szabadságolt, feleségével akkor „nemileg érintkezett” férj vallomásaiban, aki szerint „a faluban a vádlottról azt beszélték, hogy egy orosz fogollyal szerelmeskedik, az orosz fogoly képét meg is találta a felesége szekrényében”. Míg a férj szerint a feleségével „különléleképpen éltek”, az asszony „házasságuk kezdete óta nem a legjobb viszonyról” számolt be. Ezenfölül azt hozta föl mentiségére, hogy „attól félt, ha gyermekágyba kerül, 3 kisgyermekét nem bírja eltartani”. A zombori törvényszék, bár a férjnek tulajdonította a magzatot, ellenérvként csak a nő beismerését és büntetlen előéletét vette számításba, de mert ezek sem estek különösebb súllyal latba, 1 év börtönt mértek a háromgyermekes anyára. Az ítélőtábla azonban a törvényszéken fölemlített enyhítő körülményeken túl „még mint ilyet, mérlegelte vádlott családos állapotát, és hogy férje hadbavonulása folytán három kisgyermekének egyedüli támasza”, és 4 hónapra csökkentette a büntetést (MNL CSML VII.1.648. B 1020/1917). Ez az ügy a kivételes példa arra, hogy a háborús körülmények pozitívan is befolyásolhatták a női vádlott büntetésének mértékét – még ha maguk a bíróságok sem értettek ebben egyet.

³⁷ Az a kérdés sincs különösebben a történetírás fókuszában, hogy milyen érzelmi-pszichés következményekkel járt a családok tartós szétválása, az esetleges özvegyesség, illetve a családok háborút követő újragegyesülése, esetenként több traumatizált családtaggal.

„Az igazi szegény és szerény asszony még vasárnapi világos ruháját sem ölti magára, hanem a bús-borongós háborús időjáráshoz méltó, egyszerű sötét ruhájában mutatja szíve mély bánatát. Nem szépeleg, hanem önmagának és kis családjának él. Fogához veri a garast, melyen érzik szenvedő urának verejték-szaga. Légy te is ilyen, meggabalyodott asszony. Dugd be azt a sápadt-fényes selymet az almárium mélyébe, vedd elő régi kendőd, régi kötőd, régi szoknyád. Ez illik neked. Mert, ha az éretted s gyermekeidért küzdött és vérzett hűséges embered hazatér a háborúból, csak régi ruháidban ismer rád, azokban ölel, csókol és szorít mélyen magához, a cifra selyemben pedig eltaszít téged, mint sátán fajzatát.”

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára (MNL CSML)
VII.1. 641–651. doboz. A Szegedi Ítéltábla iratai, 1891–1950.

Bácsmezei Napló 1915. július 14.

Óbecsei Újság 1915. február 28.

Zentai Friss Újság 1917. április 8.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Beluszky Pál – Győri Róbert 2005: *Magyar városhálózat a XX. század elején*. Budapest–Pécs.

Borovszky Samu 1909: *Magyarország vármegyéi és városai. Bács-Bodrog vármegye I.* Budapest. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Borovszky-borovszky-samu-magyarorszag-varmegyei-es-varosai-1/bacs-bodrog-varmegye-i-163F/> – utolsó letöltés: 2018. február 4.

Grayzel, Susan R. 2014: Women’s Mobilization for War. In: *1914–1918 online. International Encyclopedia of the First World War*. https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/womens_mobilization_for_war – utolsó letöltés: 2018. február 4.

Perényi Roland 2012: *A bűn nyomában. A budapesti bűnözés társadalomtörténete 1896–1914*. Budapest.

Romsics Ignác 2001: *Magyarország története a XX. században*. Budapest.

Thébaud, Françoise 2014: Penser les guerres du XXe siècle à partir des femmes et du genre. Quarante ans d’historiographie. *Clio* (20.) 39. 157–182.

Völgyesi Zoltán 2016: *Harcértől a hátorszáig. Az első világháború gazdasági és társadalmi hatásai Magyarországon a levéltári források tükrében*. Budapest.

Matus László

A Magyar Királyi Államvasutak „ellenforradalmi” konszolidációja

Védekezési stratégiák a Tanácsköztársaság támogatása miatt indított államvasúti politikai eljárásokban

G. P.¹ irodakezelő szolgálati táblázatának az előmenetelt dokumentáló részében olvashatjuk a száraz tény: 1921. november 30-án az 1920. évi XI. törvény 4. §-a alapján, hazafiatlan és társadalomellenes magatartás miatt szolgálatát felmondták.² A MÁV Igazgatóság és az üzletvezetőségek ekkoriban több hullámban, tömegesen bocsátottak el politikai vétséggel gyanúsított vasutasokat, G. P.-t például mintegy 400 társával együtt a Budapesti Üzletvezetőség a 47 926/1921. iktatószámú ügyiratával.³ G. P. ügye, ahogyan több ezer sorstársáé, a vasút berkein belül zajlott, esetükben nem törvényszékek, hanem a MÁV fegyelmi bíróságai jártak el. Már az elsőfokú határozat is megemlítette, hogy kartársai nem érintkeztek vele, mert abnormálisnak tartották. Ez azonban csak színezte a vádat, amely a következő pontokból állt: 1. Marxot, Engelst és Bebelt olvasott már korábban is, a marxistákkal kapcsolatot tartott; 2. a „rémuralom hírére” kitörő örömmel fogadta; 3. a IX. kerületi munkás- és katonatanács tagja, a közművelődési tanács elnöke volt; 4. előadásokat szervezett, a felforgató eszméket magyarázta és népszerűsítette; 5. a diktatúra bukását követően a bolsevizmus visszatérét hirdette, s a „visszaállított hivatali és társadalmi jogrendhez a jövőben sem fog tudni alkalmazkodni”.⁴ A felsoroltaknál jóval kevesebbet is elbocsátottak ekkor alkalmazottakat a MÁV-tól és az állami hivataloktól.

Az államvasutak másodfokú fegyelmi bírósága azonban, ahova G. P. fellebbezése nyomán került az ügy, nem csupán a politikai tisztségviselés tényét, hanem a politikai identitást is vizsgálta, s a mentális zavar kérdését mellékszálból az enyhítő határozat narratív szervezőelvévé emelte. Amennyiben a szolgálati táblázat adataiból és a csatolt okmányokból indulunk ki, a terhelt vasutas karrierjét nem hátráltatta semmilyen testi vagy lelki betegség. A Budapest-balparti Üzletvezetőség I. osztályába beosztott G. P. fokozatosan lépett egyre feljebb a ranglétrán, s pár éves pályafutása során háromszor is jutalmat kapott. Két alapos orvosi vizsgálata (1910 és 1912) egyaránt alkalmasnak találta az egyébként

¹ A fegyelmi eljárás alá vont vasutasokat minden esetben valós nevük monogramjával anonimizálom.

² MÁV Archívum, Személyzeti ügyek gyűjteményes iratai, BS.10 047. (Mivel minden levéltári forrás a MÁV Archívumban található, a leőhelyet a továbbiakban nem jelölöm.)

³ Ilyen volt például még: Üzletvezetőség Budapest ügyiratai, 104 377/1921.

⁴ Fegyelmi ügyek iratai, 160/1920.mfb.

szigorú egészségügyi feltételekhez kötött vasutas pályára. Mentális állapota szellemi képességeit nem befolyásolta, hiszen első fokon is kiemelték – igaz súlyosbító körülményként – a négy nyelven író és beszélő, gimnáziumot végzett G. P. magas intelligenciáját. Átlagon felüli érzékenységre egyedül talán művészi hajlama utalhatott, mert karikatúrarajzolóként és párizsi festő akadémikusként jellemezte magát, amikor korábbi foglalkozásáról kérdezték.⁵

Szertelen, rajongó természetére maga a vádlott hivatkozott védekezése során, a másodfokú fórum pedig alapos vizsgálódás után arra jutott, hogy G. P. valójában nem vallotta a kommunizmus eszméit. Már jóval a forradalom kitérőse előtt „exaltált [sic!] természeténél fogva egy vallásszektának volt a híve”, és nyilvános közművelődési előadásain ezt a „sajátságos vallás-erkölcsi felfogását” propagálta. Ebben a gondolatmenetben már mentő körülményként számították be a szokásostól feltűnően eltérő, külön habitusát, míg ez az elsőfokú ítéletben, mint láttuk, alátámasztotta a vádat. Ez a kettősség megragadható a határozatok megfogalmazásában is. Az elsőfokú ítélet indoklása hemzseg az olyan negatív minősítésektől, mint például „népsöpredék”, „diktatúra” és „rémuralom” többször is, „felforgató eszmék”, „bolsevizmus” és „marxista tévtanok”. Másodfokon ellenben a tényszerű „Tanácsköztársaság”, „Tanácskormány”, „forradalom”, valamint a „kommunista tanok” kifejezéseket használták. Esetünkből látható, hogy a szigorúan formalizált fegyelmi fórumok eltérően tájékozódtak a politikai identitás megítélésében. G. P. ügyében a szektás fantazmagóriák kommunista köntösben való propagálása, valamint a mentális gyengeségre történő hivatkozás arra mutat rá, hogy jól megválasztott védekezési stratégiával és az ideológiai kurzus alkalmazkodó manipulálásával, konkrétan az igazoltan büntetendő cselekmény relativálásával el lehetett érni a felmentést.

Hősünk azonban mégsem úszta meg a büntetést. A felmentés ténye bizonyos, folyamata azonban a zavaros viszonyokat tükrözi. Amint szolgálati táblázatából idéztem, 1921. november 30-ával elbocsátották. Az elsőfokú fegyelmi bíróság határozata 1920. augusztus 3-án büntette szolgálatfelmondással, azonban, a fellebbviteli tárgyaláson az elsőfokú ítéletet pénzbírságra változtatták. S mindez történt 1922. január 27-én, vagyis két hónappal a szolgálati táblázatba bejegyzett elbocsátás napját követően. Bonyolítja a helyzetet, hogy G. P.-nek már 1921 nyarán kézhez kellett kapnia a Budapesti Üzletvezetőség szolgálatfelmondó határozatát, melyet a június 15-én kiállított igazgatósági rendelkezés alapján fogalmaztak meg.⁶ Mindenesetre az 1922-es rangsorokban már nem szerepel a neve.⁷ Feltehetőleg a bürokrácia útvesztőiben elveszett az információ, a vádlott vasutas pedig nyilván elhallgatta, ezért olyan személy ügyében folytattak le fellebbviteli eljárást, akit hivatalosan már elbocsátottak az államvasutaktól. Ezt a zavart az államvasutak egyébként katonásan precíz működésében az okozta, hogy a rendkívüli politikai elszámoltatást vezénylő kormányzati politika törvényi

⁵ Pontosabban „akadémikus festő Párizsban”. Személyzeti ügyek gyűjteményes iratai, BS.10 047.

⁶ Üzletvezetőség Budapest ügyiratai, 47/926/1921.

⁷ Személyzeti ügyek gyűjteményes iratai, SU.10 061 – SU.10 063.

felhatalmazást adott a kivételes, adminisztratív elbocsátásokra, amelyekkel felülírta a fegyelmi eljárások szokásos ügymenetét. Hozzáteszem, a megszállt, majd elcsatolt országrészekről áramló vasutas menekültek és az államvasutak vonalhálozatának csökkenése miatt hatalmas munkaerő-túlkínálat alakult ki, ami önmagában is elbocsátási hullámot gerjesztett.

G. P. tehát abba a körbe tartozott, amelyikbe a vasutas munkásmozgalmi kutatás ikonikus alakja, Gadanez Béla az államvasúti „megtorlás” vagy „tisztozás” áldozatait sorolta.⁸ Gadanez hatalmas mennyiségű forrásanyagot dolgozott fel, s monográfiájában pontos vagy megközelítő számadatokat közölt a politikai nézeteik miatt atrocitást vagy valamilyen elmarasztalást elszenvedő vasutasokról.⁹ Tekintélyes életműve ellenére sem került be a Tanácsköztársaság utóéletét feldolgozó Apor Péter kitűnő munkájába, aminek valószínűleg a vasúttörténet iránt általában mutatkozó érdektelenség lehet az oka.¹⁰ A vasúttörténeti feldolgozások hiánya miatt, a MÁV politikai fegyelmi iratainak bemutatása során kényszerűen Gadanez interpretációjából indulok ki. Felfogásában a munkásmozgalmi kánont érvényesítette, az államvasutaknál zajló politikai számonkérést összemossa a „fehér-terrorral”. A fegyelmi eljárások szereplőit és menetét a következő szavakkal jellemezte: „bosszúra éhes ellenforradalmárokból, köpönyegforgató konjunkturalovagokból alakult bizottságok”, melyek létesítése is ellentétes a szolgálati rendtartással, „tevékenysége pedig az alantas ösztönöknek, a gyűlölködés szellemének felszítását szolgálta és mélyen sértette a vasutasok többségének igazságérzetét”.¹¹ Már a tanulmányom felvezetésében idézett eset kapcsán gyanítható, hogy a politikai eljárásokban a bírácoknak, s persze a terhelteknek volt mozgásterük, vagyis a régi-új rezsim törvényei és rendeletei nem feltétlenül tették formalitássá a politikai ítélezést, amire Gadanez egy egész leszámolásnarratívát épített fel. Mivel ennek a narratívának a baloldali vasutas tömegmozgalom forradalmi küldetése a központi eleme, elsősorban arra a kérdésre keresek választ, lehet-e a fegyelmi iratok alapján releváns kijelentéseket megfogalmazni a vasutasok politikai identitásáról az 1920-as évek legelején. Hozzáteszem, nem általában valamilyen identitást feltételezek, melyben kisebb-nagyobb mértékben osztoznak egyesek. Konkrét helyzetekben, számtalan tényező béklyójában eligazodni próbáló személyek identifikációs aktusainak nyomait keresem és elemzem.

Kutatási témám korszakától ugyan távol esik, az elméleti keret kijelöléséhez mégis ideidézem Natalie Zemon Davis úttörő munkáját, melyben 16. századi

⁸ Gadanez, aki a szocializmus időszakában szinte teljesen kisajátította a vasutas munkásmozgalmi szakterületét, tekintélye és befolyása révén azt is el tudta érni, hogy a Tanácsköztársaság „vasutas mártírjainak” életrajzai bekerüljenek az 1984-es *Vasúti lexikon* egyikébe kifejezetten technikai jellegű szócikkei közé. Urbán (szerk.) 1984.

⁹ A spektrum igen széles volt, a rendbüntetéstől egészen a kivégzésig terjedt. A kivételes és a fegyelmi eljárásokkal elbocsátott vasutasok száma több ezer fő volt. Gadanez 1985: 253–254, 259, valamint Gadanez 1984. A fegyelmeivel elküldött állami alkalmazottak mennyiségét Romsics Ignác százas nagyságrendben adja meg (Romsics 2007: 790).

¹⁰ Apor 2014.

¹¹ Gadanez 1985: 257.

franciaországi büntetőeljárások során beadott védőiratokat dolgozta fel. A szerző alapvető szemléleti újítása, hogy a felelősségre vonás elkerülése, illetve mérséklése tárgyában előadott elbeszéléseket nem múltbeli események valós leírásaként, hanem fikciós alkotásként értékelte. Vagyis nem a védekezésekben előadott történetek „igazsága-hamissága” a vizsgálendő történeti kérdés, még csak nem is a történetekből kiszemezhető információk a korabeli életmódozokról, hanem az, hogy a vádlottak milyen retorikai stratégiákban bíztak a védekezés során. Választásukat nyilvánvalóan az motiválta elsősorban, milyen elbeszéléseket méltányolt a „hatalom”.¹² Az 1910–1920-as évek államvasúti politikai eljárásaiban én is abból indulok ki, hogy a védőiratokban és fellebbezésekben nem a vasutasok manifeszt politikai identitásának „felmutatásait”, hanem a fegyelmező hatalom ideológiai elvárásainak való megfeleléskényszert érhetjük tetten. Az ideológiai nyomásgyakorlás pedig – megfelelő kondicionálás nyomán belső meggyőződéssé válva – az ellenforradalmi politikai identitás fenntartásának eszköze lett. Ezt a megközelítést egyéb, korban közelebb álló történeti antropológiai kutatások is alátámasztják: a rendszer mintázatában zavart okozó események elhárításában a jogi eljárások részvevői együttesen hozzák létre a kétértelmű és anomáliás eseteket, valamint azok „alanyait”.¹³ Fegyelmi ügyekben ezért a vádiratok, különböző jegyzőkönyvek, határozatok és fellebbezések, tehát a vádlók, kivizsgáló hivatalnokok, tanúk és vádlottak elbeszélései kontextusukból kiragadva, önmagukban nem értelmezhetők, sőt félrevezetők.

A MÁV Archívumban őrzött fegyelmi iratokat szisztematikusan még nem kutatták, de általában is elmondható, hogy a fegyelmi ügyek iránt ritkán mutatkozik kutatói érdeklődés.¹⁴ Még abban a kedvező környezetben sem, amelyet mostanában a politikai perek feldolgozásának népszerűsége teremtett meg, nem is beszélve a modern társadalomtudományi irányzatok érdeklődéséről a mindennapok történetének tettenérését ígérő források iránt. A vasúti fegyelmi anyag a szokásos módszertani és értelmezési megközelítésekkel mindkét megközelítés igényeit kielégítheti. Az ügyiratok feldolgozásához lehetséges módszert kínál a Magyar Dolgozók Pártja belső fegyelmezési rendszerét, konkrétan a VIII. Kerületi Pártbizottság pártfegyelmi iratait feldolgozó Koltai Gábor. A mikrotörténelem, az *Alltagsgeschichte* és az új kultúratörténet elméletét ötvöző disszertációjában 611 feldolgozott ügyből épített adatbázis alapján tesz megállapításokat. Más, kvantitatív eljárást választott egy nemrégiben publikált kutatás szerzőpárosa, ők adatsorokká alakított népbírói eljárásokból fogalmaznak meg általános következtetéseket.¹⁵ Habár elsőre meglepőnek tűnhet párhuzamot vonni a büntetőperrek és a fegyelmi vizsgálatok között, mégsem az, mert az államvasúti fegyelmi eljárások a bírósági gyakorlatot jellemző összes kulisszával rendelkeztek. Vizsgálódásomat mégis inkább az egyes, pontosabban az egyedi esetek kritikai

¹² Davis 1990: 5–6.

¹³ Apor 2014: 112.

¹⁴ Lásd például: Koltai 2014; Polyák 2016a, 2016b.

¹⁵ Barna–Pető 2012.

elemzésére korlátozom, mert a vasutas fegyelmi forrásanyag jelenleg még levéltári feldolgozás alatt áll, s emellett kapacitáshiány is késlelteti a statisztikai előkészítést. Megállapításaimat ezért nem teljes körűen, hanem a Tanácsköztársaság támogatása miatt indított 172 politikai eljárás átolvasása és 32 védőirat feldolgozása alapján fogalmazom meg.

A vasutas-társadalom fegyelmi és büntetési rendszere a szolgálati és illetmény szabályzat (továbbiakban: SZISZ) alapján működött. Ez tulajdonképpen egy szervezeti és működési szabályzat, egyben a vasutasok egyfajta bibliája volt. A MÁV Archívumban őrzött legkorábbi 1887-ben mint az Államvasutak 1. számú utasítását adták ki. Többször meg kellett újítani, pontosabban az idővel átláthatatlanná váló módosításokat és függelékváltoztatásokat egységes szerkezetbe foglalni. Ez történt 1907-ben, majd 1917-ben is, amikor a *MÁV Hivatalos Lapban*, a vasutasok közlönyében is bejelentették a módosított szabályzat új kiadását. Létezik azonban 1915-ös példány is, tehát igény szerint újra és újra kinyomtatták az éppen aktuális verziót.¹⁶ Vasutast büntetni csak a SZISZ-be foglalt fegyelmi szabályozás szerint lehetett. A különböző büntetésnemekkel, legvégső esetben elbocsátással sújtható vétségeket a 45. § sorolta fel. Politikai jellegű cselekményeket az 1. d. (botránys vagy aljas magaviselet), k. (sztrájk, illetve sztrájkra bujtogatás), l. (befolyásolás egyletbe való be- és kilépésre) és m. (alkalmazott befolyásolása, akadályozása 38. § biztosított politikai jogok gyakorlásában) pontok alá lehetett besorolni, valójában azonban szinte minden esetben az 1. d. alapján jártak el a fegyelmi bíróságok.¹⁷ A politikai ügyeknél szinte általánosan hivatkozott 45. § 1. d. pontja egy tartalmilag körül nem írt kategorikus imperatívusz volt a vasutasok számára: „szolgálatban vagy szolgálaton kívül oly aljas vagy erkölcstelen cselekmény elkövetése, melynek folytán az alkalmazott eddig viselt állására, illetőleg szolgálati beosztására méltatlanná válik”. Ez egy közösnek feltételezett normarendszert vizionál, amely mércéje az egyéni magatartásoknak. Habár a vasutas-társadalmat nagyfokú heterogenitás, érdek- és értékpluralitás, kultúrák, életmódok, érvényesülési utak sokfélesége jellemezte, eközben az államvasúti vállalat homogenitásra törekedett, az egyén érdekeit rendelve alá egy „katonás” közösségének. A közösség erkölcsi normáit veszélyeztetőket pedig a fenti szolgálati vétség alapján lehetett beazonosítani és kizárni. Az aljas vagy erkölcstelen cselekményt mint szolgálati vétséget a vádiratban vagy a határozat indoklásában részletesebben körülírták. Tartalmilag gyakori volt a következő formula: „tanácsköztársaság részére szolgálatot teljesített, és ezzel közhivatalnoki esküjét megszegte”.¹⁸ Egy másik: „hazafiatlan [...] magatartásuk

¹⁶ Neuschl–Simon 1999: 38. 1907-ben a XLIX. törvény felhatalmazást adott a kormánynak, hogy kormányrendelettel adja ki a szolgálati rendtartást, az úgynevezett pragmatikát. Az 1907. évi L. törvény ugyanígy rendelkezett az illetményekről. MÁV HL 1913. 60. 334 911/1913.

¹⁷ 1. szám. szolgálati és illetmény szabályzat. V. fejezet. Fegyelmi eljárás. 49–81. MÁV Utasítások gyűjteménye, UG.10 001. 202 134/1907. Az 1915-ös szabályzat 136 513/1915. számon jött ki (Franklin Társulat Nyomdája, Budapest, 1915. 54–56).

¹⁸ Fegyelmi ügyek iratai, 1921/mfb.

révén magukat a közalkalmazásra méltatlanná tették, s mint a nemzeti állameszme szempontjából teljesen megbízhatatlanokkal szemben a fegyelmi bíróság a legsúlyosabb büntetést szabja ki”.¹⁹

A 45. § 1. d. pontjának alkalmazását a rendellenes körülmények kényszerítették ki. A politizálás ugyanis, legalábbis elvi szinten, tehát kisebb-nagyobb megkötésekkel, nem volt megtiltva a vasutasoknak. Az m. pontban említett 38. § ugyanis elrendelte, hogy „az alkalmazott törvény adta politikai jogait saját meggyőződése szerint, szabadon gyakorolhatja”, és senkit sem szabad törvényes politikai joggyakorlása miatt hátránnyal súlytani. E paragrafus hatályát későbbi módosításokkal szűkítették, 1908-tól például államtitkári utasításra vasutas nem lehetett a szociáldemokrata párt tagja.²⁰ 1918-ban pedig a SZISZ módosított 39. §-ának 5. pontja már így szólt: „Az alkalmazottak nem lehetnek olyan egyesületek tagjai, amelyeknek törekvései hazai- vagy nemzetellenesek, vagy amelyeknek törekvései a kereskedelemügyi miniszter megítélése szerint a vasúti szolgálat érdekeivel össze nem egyeztethetők.”²¹ Mindez, tehát a politikai jogok fokozatos korlátozása párhuzamosan zajlott a szervezett vasutas-érdekképviselet térnyerésével. Kényszerűen járult ehhez hozzá az államvasutak vezetése, jórészt az 1904-es nagy vasutassztrájkra tekintettel. 1905-ben az ideiglenes alkalmazottak indítottak mozgalmat, követelve, hogy fegyelmi ügyeikben 3-3 kinevezett és választott tagból és egy elnökből álló fegyelmi bíróság döntsön, ne az addigi gyakorlat szerint egy személyben a szolgálati vezető.²² Törekvésüket az 1907-es SZISZ-módosítás bevezetésével (1908. január 1.) kísérte siker, ekkortól az állandósított napibéresek és munkások ügyeit külön fegyelmi bíróság bírálta el. Tagjait felelősségben kinevezett és titkosan választott bírák adták, ugyanúgy, ahogy ugyancsak 1908-tól az állandó alkalmazottak (hivatalnokok, al- és segédtiszték) esetében eljáró elsőfokú bíróságoknál. Ezt a követelményt olyan szigorúan érvényesítették, hogy a tárgyalást csak abban az esetben lehetett megtartani, ha a jelenlévők fele kinevezett és fele választott volt. (A másodfokú bíróság, ahova az első fokról fellebbezni lehetett, csak kinevezett tagokból állt.)

Az üzletvezetőségi központokban és az Igazgatóságon létrehozott fegyelmi bíróságoknak, valamint munkások esetében a külön fegyelmi bíróságnak volt a feladata a vasutasok politikai elszámoltatása, amennyiben politikai magatartásuk nem felelt meg a SZISZ-ben meghatározott szolgálati elvárásoknak. A számonkérés azonban államhatalmi kezdeményezésként indult meg. A budapesti államügyészség már 1919 augusztusában adatokat gyűjtött bűnvádi eljárásokhoz. A kommün idején elkövetett büntettek ügyében átíratot intézett a minisz-

¹⁹ Fegyelmi ügyek iratai, 1921/355.mfb.

²⁰ MÁV HL 1908. 55. 330 926/1908. A szociáldemokraták sztrájkfelhívást intéztek a munkásokhoz. Az Igazgatóság rövidesen bizalmas rendelettel fordult az üzletvezetőkhez, a vasutas-egyesületek diszkrét, de folyamatos megfigyelésre utasítva őket. Üzletvezetőség Debrecen ügyiratai, 105/1908.

²¹ 1918. február 23-án. MÁV HL 1918. 11.

²² MÁV HL 1905. 39. 165 030/1905.

tériumokhoz, így a vasúti reszortért felelős kereskedelemügyi miniszterhez is, és kimutatást kért a konkrét bűncselekményben gyanúsítható alkalmazottakról. Emellett névsort várt azokról is, akiket közveszélyes magatartásuk miatt internálni lehetett.²³ Akiket nem tudtak megalapozottan büntetőeljárás alá vonni, azokra fegyelmi várt, ők legrosszabb esetben állásukat veszítették el. Később „gondoskodtak” azokról is, akiknek cselekménye a fegyelmi eljárás megindításához sem volt elég súlyos. Az 1920. évi XI. törvénycikk arról rendelkezett, hogy az 1918. október 31-e után kinevezett alkalmazottakat el kell bocsátani, amennyiben ezt megelőzően nem álltak állami, államvasúti vagy vármegyei alkalmazásban. A 4. § pedig felhatalmazta a minisztériumokat, hogy eltávolítsák az 1918. október 31-től 1920. június 27-ig, az 1920. évi XI. törvénycikk hatálybalépésének idejéig igazoltan hazafiatlan, társadalomellenes vagy közérkölcsebe ütköző magatartást tanúsító alkalmazottakat.²⁴

Összefoglalva tehát, három áldozatkategória létezett: politikai bűncselekmények miatt elítélt vagy internált, az 1920. XI. törvénycikk 4. §-a alapján elküldött, illetve az államvasutak fegyelmi fórumain megbüntetett vasutasok. Az államvasutak vezetése annak eldöntését, hogy ki számított politikailag megbízhatónak, és kiket kellett valamelyik szinten megbüntetni, nem bízta a szolgálati vezetőkre. Ezt a feladatot egy rendkívüli felülvizsgáló bizottság végezte el. Ennek a bizottságnak a hivatalos neve „A Tanácskormány idején tanúsított magatartásuk miatt bepanaszolt egyes alkalmazottak ügyeinek megvizsgálására alakított bizottság” volt, röviden jurynek nevezték, időnként, például Debrecenben „purifikáló bizottságnak”. Az ötfős tanácsokban tárgyaló jury minősítette a meggyanúsított vasutasokat: büntetőeljárást, fegyelmi eljárást, rendbírságot vagy felmentést javasolhatott. Ez a testület egyrészt az előminősítéssel tehermentesítette a fegyelmi bíróságokat, másrészt a jogival szemben jellemezte egyfajta morális jelleg. Ezért is tűnhet úgy, egyes korabeli vasutasfelhívásokat olvasva, mintha a számonkérés társadalmi mozgalom lett volna. A Debrecenben 1919. október 1-jén megalakult felülvizsgáló bizottság kiáltványa kifejezetten úgy állította be a helyzetet, mintha a vasutasközösség vetné ki magából a politikailag deviáns személyeket.²⁵ A számonkérés ugyanis nem a hatalmi piramison lefelé végigfutva zajlott. A juryk hálózata az egész vasutas-társadalmat lefedte, s minden tagjukat egymást jól ismerő, egy szervezeti egységben vagy munkahelyen dolgozó alkalmazottak választották titkosan, az Igazgatóságnál elektorok útján, az üzletvezetőségeknél közvetlenül.²⁶ Sőt, mivel a terhelt is közvetlen munkatárs

²³ Debreceni Igazgatóság gyűjteményes iratai, DG.10 014. MÁV Igazgatóság az üzletvezetőségeknek, a vegyészeti laboratóriumnak és a szegedi vasúti központi leszámoló hivatalnak. 1919. szeptember 12.

²⁴ Az állami, államvasúti és vármegyei tisztviselőkre és egyéb alkalmazottakra vonatkozó egyes intézkedésekről. (<https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=7426> – utolsó letöltés: 2018. március 25.)

²⁵ Debreceni Igazgatóság gyűjteményes iratai, DG.10 014. Jury iratai. Felhívás.

²⁶ MÁV HL 1919. 57. 159 721/1919. Igazgatóságon minden juryben 14 rendes és 7 póttag, üzletvezetőségeknél minden juryben 10 rendes és öt póttag. Nem lehetett szavazni a legfelső

volt, az eljárás megidézte a tradicionális társadalmak laikus fegyelmezési és büntetési gyakorlatát. Ez a közvetlenség nyilvánult meg abban a rendelkezésben is, mely szerint a megválasztást ugyanúgy nem lehetett visszautasítani, mint a fegyelmi bíróvá vagy vizsgálóvá kinevezést.

A munkahelyi vasutasok közösségei politikai öntisztulását ösztönözte már az ügyindítás módja is, mert a felső vezetés kifejezett intenciója szerint egymást jelentgették fel a vasutas kartársak. A névtelen feljelentéseket nem vették figyelembe, csak a névvel és lakcímmel azonosított levelek ügyében indítottak eljárást. A politikai vétségek feltárását a MÁV Igazgatóság elnöke is hazafias és nemzeti kötelességnek nyilvánította, a buzgó bizottsági elnökök pedig a kommunista bűnök elpalástolását (értsd: be nem jelentését) társadalom- és hazaellenesnek nyilvánították.²⁷ A feljelentőnek tanúkat is meg kellett neveznie, vagyis olyanokat is bevont egy ügybe, akik esetleg nem akarták exponálni magukat.

A fegyelmi bíróságok elé a laikus tanács által előzőleg elbírált és nem egyértelmű, gyanús ügyek kerültek. Technikailag ez úgy zajlott, hogy a jury rendszeresen beszámoltak az üzletvezetőnek a lefolytatott eljárásokról. Közölték az egyes esetekben hozott határozatokat, amelyeket az üzletvezető általában elfogadott, de akár felül is bírálhatott. Ha fegyelmi bíróság elé utaltak egy ügyet, a vizsgálathoz – attól függően, ki alá tartozott az alkalmazott – az üzletvezetőségek vagy az Igazgatóság fektetett fel ügyiratot, melyben elhelyezték a vádiratot, valamint a vizsgálati jegyzőkönyveket. A fegyelmi bíróság a beadott iratok alapján járt el, meghallgatta a terheltet és a tanúkat, s akár további vizsgálatot is elrendelhetett. A tárgyalás menetét tárgyalási, a döntését pedig tanácskozási jegyzőkönyvben rögzítették, ezeket, valamint a határozatot és a vádiratot tartalmazta a fegyelmi ügy aktája. Ezekhez az iratokhoz csatolhattak még mellékleteket, mint például a kartársak, előljárók nyilatkozatait, a jury határozatát, írásos bizonyítékokat, nyilatkozatokat vagy éppen igazolást az idézés átvételéről. Sajnos azonban a kihallgatási jegyzőkönyveket a bíróságoknak rendszerint a fegyelmi ügy lezárása után vissza kellett küldeniük az ügyirattal együtt az üzletvezetőséghez vagy az igazgatósághoz. A politikai ügyekben ezért a vádlók, a tanúk és a terhelt nyilatkozatait csak a vádirat és a határozatok szövegéből, tehát már szelektált, értelmezett és kontextusba helyezett formában ismerjük. Az idézve lejegyzett közlések hiánya ezért még hangsúlyosabbá teszi, hogy az iratszövegek a fegyelmező hatalom szemszögét tükrözik vissza, s a domináns diskurzust mindössze a terheltek vagy jogi képviselőik védőiratai törik meg, ha beadtak ilyet.

A védőiratok és a fellebbviteli bírósághoz benyújtott fellebbezések nagy része spontán módon, mesterkéltségre valló nyelvi utalások nélkül illeszkedett az ideologizáló diskurzushoz. Amennyiben e védőiratokból egy külön típust képzünk, az általam feldolgozott 32 ügy többsége beletartozik. Ebben a kategóriában a terhelt rendszerint azzal érvelt, hogy a vád konstruált, valójában a feljelentő volt

---

vezetőkre, helyetteseikre és a fegyelmi bíróságok elnökeire. Szintén kizárták a fegyelmi eljárás alatt állókat.

²⁷ Lásd például: Debreceni Igazgatóság gyűjteményes iratai, DG.10 014. Jury iratai. Felhívás.

kommunista vagy „konjunktúra ember”, aki magáról próbálja elterelni a gyanút.²⁸ Sokan hozzátették ehhez, hogy a feljelentés mögött személyes ellenszenvet vagy elmérgesedett viszályt feltételeznek. Nem gyakori, de nem is csak elvétve előforduló eleme volt az argumentációnak, amikor a vádlott arra hivatkozott, hogy beépített emberként valójában „ellenforradalmár” volt, aki csak a károk minimalizálása miatt vállalt politikai megbízatást a Tanácskormány idején.²⁹ Fontos kiemelni, hogy ebben a típusban olvashatjuk a leginkább meghökkentő vádakat. G. L. irodai kezelőt például azért jelentették fel, mert vörös rózsát adott menyasszonyának,³⁰ a maga ellen vizsgálatot kérő O. I. igazgatóhelyettesnek pedig azt olvasták a szemére, hogy a gyűléseken toprongyos alakoknak köszönt, és barátságosan elbeszélgetett velük.³¹ Az egyik legfurcsább eset a maga mellé 14 tanút is állító Sz. S. irodai kezelőé volt. A jury előtt nagyon komoly vádakkal illették, s csak az elsőfokú vizsgálat derítette ki, hogy ezek a testvérére vonatkoznak, csak összekeverték a nevüket. Ráadásul az egyik feljelentő, aki ezt a tevékenységet futószalagon űzte, arról adott ki nyilatkozatot, hogy a feljelentéseket emlékeztetkiesése idején tette meg.³²

Elsősorban az alacsonyabb presztízsű, fizikai foglalkozásúak között volt jellemző a kényszerre való hivatkozás, melyet mindig összekapcsoltak a „kenyérkérdéssel”. A nyomor és a megszálló katonai terror között lavírozó áldozatot gyakrabban mentették fel másodfokon, mert a bírák respektálták azt a tényt, miszerint az annektált területeken szolgálatból elbocsátott (menekült) vasutasok csak a „párt” vagy a szakszervezet által juthattak valamilyen munkához és segélyhez.³³ Az ország központi területein szolgálatot teljesítők esetében felmentést vagy enyhe büntetést kaphatott, akinél enyhítő körülményként vehették figyelembe az „alacsony intelligenciát”.³⁴ A kényszerre hivatkozás stratégiája ezért nem működött a hivatalnoki karnál – a magas intellektus ugyanis súlyosbító körülménynek számított.

A fegyelmi védőiratok között csupán egyetlenegy van, amelyik magát az ideológiai diskurzust támadta meg. Az őszinte feltárás és a szociáldemokrata vagy kommunista politikai identitás következetes képviselője, vagyis magának a fegyelmező politikai diskurzusnak a megkérdőjelezése nem számíthatott semmilyen elismerésre. Már csak azért sem, mert aki még a bíróság előtt is agított,

²⁸ A kifejezés olvasható: Fegyelmi ügyek iratai, 65/1921.efb. és 59/1921.efb. Ehhez még: F. F. főellenőr védőiratából: „ezen harc nem egyéb, mint egyesek erőszakos érvényesülési törekvése. [...] ezen C.IX. osztályban nem politizálás folyt, hanem a legcsúnyább természetű személyi hajsza. [...] Én ártatlanságom teljes tudatában, gyerekkoromban belém oltott hazafias érzésem minden tiltakozásával utasítom vissza mindazon rágalmat, melyeket egy pár ellenségem felém szór, s nyugodtan várom a tek. fegyelmi bíróság igazságos ítéletét.” 26/1921.efb.

²⁹ Fegyelmi ügyek iratai, 21/1922.efb.

³⁰ Fegyelmi ügyek iratai, 23/1922.efb. Az esetet szintén említi Gadanez 1985: 258.

³¹ Fegyelmi ügyek iratai, 33/1921.efb.

³² Fegyelmi ügyek iratai, 42/1921.efb.

³³ Fegyelmi ügyek iratai, 21/1921.kfb., 26/1920.kfb., 25/1920.kfb., 29/1920.kfb. és különösen 463/1921.mfb.

³⁴ Lásd például: Fegyelmi ügyek iratai, 340/1921.mfb.

nem mutatott megbánást és büntudatot, márpedig ezek nélkül elképzelhetetlen volt a visszafogadás a vasutasközösségbe. A kirívó eset R. N. B. segédtitkáré, aki a Galilei Kör törzstagjaként egy időben elnökölte is ezt a szabadgondolkodó diákegyesületet.³⁵ Az elsőfokú bíróság határozata ellen benyújtott negyvenkét oldalas fellebbezésében hosszasan fejtegette ideológiai nézeteit és politikai motívációit, valamint figyelemre méltó részleteket osztott meg a „galileistákról” vagy Kun Bélával való kapcsolatáról.³⁶

Elgondolkodtató, hogy önmagában nem sok kíméletre számíthatott a bűnbánó idealista típusa sem. L. J. képviselte ezt a morális szintet, mely leginkább az igazság mint vélelmezett morális maxima ideájához áll közel. A „bűn” elismerését követő megszégyenítés után erkölcsi megtisztulást remélve várta a visszafogadást. Moralizáló beszédmódjával kívül került a fegyelmi eljárások ideológiai diskurzusán, s ehhez az is hozzájárult, hogy az igazság nevében kétségbe vonta a politikai diskurzust elfogadó, ám erkölcsi szempontból megkérdőjelezhető stratégiákat. L. J.³⁷ önmagát jelentette fel, mert – saját szavai szerint – elsőként lépett be a szociáldemokrata pártba, ezt meggyőződésből tette, rendszeresen látogatta a gyűléseket, és a lakáskiutalásokkal foglalkozó bizottság tagja lett. 1919. március 15-én ő tartotta az ünnepi beszédet, ennek szövegét át is adta az igazoló bizottságnak. Később, ideiglenesen, a párttitkári állást elvállalta, a forradalmi törvényszéki bírói állást ugyan visszautasította, viszont a jegyzői tisztségre ugyanitt hagyta magát rábeszélni. A vizsgálat megállapította, hogy munkatársai és a lakosok sem vették őt komolyan, politikai témákban állandóan ugratták. Az elsőfokú bíróság nem értette L. J. motívációit, ezért korlátoltságára hivatkozva a legenyhébb rendbüntetést szabta ki. Nem tartotta ugyanis teljesen beszámíthatónak azt az egyént, aki „minden kényszerítő ok nélkül saját maga kérte önmaga ellen az igazolási eljárás lefolytatását és a bizonyítási anyagot maga szolgáltatta önmaga ellen”. A vádlott is úgy érezte, a bíróság azért nyilvánította korlátolt egyénnek, hogy kisebb büntetést szabhasson ki rá. A megbélyegzést nem volt hajlandó elfogadni, és a következő módon adta elő védelmét:

„Ha hibáztam, ha bűnösnek találnak, büntessenek meg érte. Én nem kérek pardont. [...] Mert bármily hihetetlenül hangzik is, vannak még mindig olyanok, akik egy cselekményt nem csak a sikeres eredmény szempontjából ítélnek meg, hanem elsősorban abból a szempontból, hogy mennyiben felel meg az az igazságnak és a tisztességnek. De rá kell mutatnom a szóban forgó megjegyzés immoralis voltára. Valakit azért, mert nem védekezik, mindent beismer, ügyének vizsgálata közben semmit el nem titkol, azt nem tisztességes, becsületes embernek, hanem korlátoltnak és butának kell tartanunk. Ellenben nagy eszűnek, kiválónak, deréknek azt a csirkefogót, aki furfanggal, csűrés-csavarással, az igazságnak meghamisításával ki tud bújni tettének következmé-

³⁵ A kört a Tanácsköztársaság káderkeltetőjének is tartották (Csunderlik 2016: 7).

³⁶ Fegyelmi ügyek iratai, 6/1920.efb.

³⁷ 1910-ben lépett be a MÁV-hoz, jogi egyetemi végzettsége volt. Üzletvezetőség Miskolc ügyiratai, 29/141/1910.

nye alól. A határozat egyenes biztatás a jövőre mindazok részére, akik valaha bűnöznek, hogy csinálják dolgaikat tovább is csak úgy, mint eddig, csaljanak, lopjanak, hazudjanak és embertársaiknak mindenképpen ártsanak tovább, csak tudjanak hozzá kellő módon kétszínűsködni, letagadni, kifogatni, s végül magukat ügyesen kivágni. A jutalom nem maradhat el; nem csak büntetlenek maradnak, de mint eszes, okos, ügyes embereknek különös tisztelet és megbecsülés jár.”³⁸

A fellebbezés nyomán 1921. február 11-én tárgyalta a másodfokú bíróság L. J. ügyét. A korlátoltságot már nem hozta szóba, sőt, súlyosbító körülményként értékelte, hogy terhelt diplomás egyén, akinek tisztában kellett volna lennie a következményekkel, ezért elbocsátották. Tanulmányom bevezetésében felidéztem, ahogyan G. P. mentális problémáját felnagyítva próbálta felmentetni magát a vádak alól, s ezt a másodfokú bíróság előtt el is érte. L. J. ellenben korlátoltta nyilvánítását kifogásolva addig fellebbezett az „igazság” nevében, amíg a legsúlyosabb büntetéssel sújtották. Narratívámban L. J. a bűnbánó idealista típusát képviseli, története azonban, akárcsak G. P.-é, demonstrálja azt az egyetlen stratégiát, amely abban az esetben is esélyt kínált a kedvező elbírálásra, ha a terhelt nem kívánt azonosulni az ideologizáló beszédmóddal. A részleges beszámíthatatlanság kimondásával azonban olyan erős stigma került a felmentett vasutasra, amelyet kevesen vállaltak fel.

A fegyelmező diskurzus ideológiai elemeit spontán módon alkalmazók és a mesterkéletlenül elutasítók politikai identitása – úgy vélem – megfelelően beazonosítható. Nagy azonban a bizonytalanság a sejtetően kamuffázzsal élők és a túlbuzgók esetében.³⁹ Szövegeiket inkább teátrális modorosság, a mondatok közül kiugró manifeszt nyilatkozatok jellemzik, s kevéssé a tárgyyszerűség vagy a jogi érvelés. A mintát a közéleti terekből, ám evidens módon akár az igazoló és fegyelmi eljárások fogalmazványaiból is vehették. Megjegyzem, ezek szerkesztésében kimutatható egyfajta fejlődési ív; ahogyan az elszámoltatók kezdeti lelkesedése csillapodott, úgy váltak egyre szakszerűbbé az eljárások, ami megmutatkozott a vádiratok és határozatok fogalmazásmódjában is. A visszafogott fogalomhasználat és a jogi nyelvezet elsősorban tehát a másodfokú, professzionális bíraskodást jellemezte. A félig laikus elsőfokú bíróság és különösen a laikus jury szövegei inkább ideologikusak voltak. Ezen a téren egyébként, már csak funkciójukból fakadóan is a vádiratok jártak az élen, melyeket többnyire az üzletvezetők hitelesítettek aláírásukkal. Alább csaknem teljes terjedelmében idézek egyet:

³⁸ Fegyelmi ügyek iratai, 332/1920.mfb.

³⁹ Sz. B. J., aki párttitkár volt, azzal védekezett, hogy beépített emberként, valójában az ellenforradalmi kormánynak dolgozott (fegyelmi ügyek iratai, 21/1922.efb), valamint K. I. és G. B. esete (25.1922.efb). A megtévesztés tényét egy-egy személy esetében nehéz igazolni, ezért ez nem is volt célom. Megtévesztő alkalmazkodás gyanújára utaló körülményeket azonban az általam átvizsgált és védőirattal is dokumentált ügyek többségében ki lehet mutatni, természetesen eltekintve az ideológiai diskurzust elutasító, kritizáló és az ideológiailag semleges, tisztán jogi érvelésre alapozó érvelésektől.

„Megállapítást nyert ugyanis, hogy terhelt nem csak a hazáját adta el, hanem megtagadta vallását, eldobta Istenét, a kommunizmus bacilusaival megfertőzte családját, gyermekeit haza- és vallásellenes gyűlöletre nevelte, azokkal lakásán tüntetőleg hazaellenes dalokat énekelt, Lámpavasra Horthyval végű proletár nótát. A papokat csuhásnak nevezte, azokról állandóan tüntetőleg becsmérlőleg nyilatkozott. A vallási ténykedéseket lekicsinyelte, azokat gúnyolta. Terhelt ezzel nem elégedett meg, elvetemedettségekben tovább ment, úgy a saját, mint hasonérzésűek gyermekeit összegyűjtve, a szerb megszállás alatt vasárnaponként a templom helyett a Tettye fennsíkjára vitte föl, ott proletár nótákat énekelt velük, és egy ízben A. L. kommunista társaságában vörös könyvből előadást tartott nekik, hogy így nevelje a jövő nemzedék öntudatos proletárjait, és hogy a haza- és osztályellenes tömeg tábort erősítve megalapozza a kommunizmust. Terhelt ezen szégyenteljes cselekményei közül csak azt ismeri be, hogy a pártnak mindvégig tagja volt, és hogy onnan 30 dinár segélyt kapott, de ezt is mint felmentett vasutas volt kénytelen megtenni, mert családja megélhetése érdekében kényszerítve volt munkát vállalni, munkához pedig csak a párt révén jutott. Terhelt ezen védekezése azonban mentségére nem szolgálhat, mert terhelthez hasonlóan több kartársa volt a szolgálat alól felmentve, kik ugyancsak kénytelenek voltak családjuk megélhetése érdekében különböző tisztességes munkát végezni, az illetők azonban nem a párt révén keresték boldogulásukat, önértüket megőrizve saját emberségükből jutottak munkához, azt, ha kellett nélkülözték is, de nem aljasodtak le, hogy dinárért eldobják maguktól hazájukat és az ellenség csatlósává süllyedjenek. [...] Hogy terhelt mennyire elvakult és megrögzött kommunista volt, és hogy mily nagy ellensége volt saját hazájának, mi sem bizonyítja jobban, mint a vértanú halált halt D. nemzeti hadseregbeli katona temetésekor Cs. J. kalauz előtt elejtett megjegyzése: »Bárcsak most vinnék az utolsót, a kutya Istenüket.« De egyébként is, hogy terhelt tagadása mily értékekkel bír, annak megdönthetetlen bizonyítéka maga terhelt egyénisége. Terhelt ugyanis, mikor magyarországi segélyben éppen magatartásából kifolyólag nem részesült, hogy a segélyt megkaphassa, pártszervezeti tagságát letagadta, és mikor annak dacára sem kapta meg a segélyt, nem szégyellte magát segély ügyében a párthoz fordulni, mely el is járt érdekében, már pedig ha terhelt nem lett volna tagja a pártnak, a párt ügyét bizonyára nem tette volna magáévá, de egyébként a jegyzőkönyvi kihallgatás végén terhelt maga is beismerte, hogy a pártnak mindvégig tagja volt. Miután terhelt fentiekben ismertetett, semmivel sem menthető aljas cselekményeinek elkövetésével a szolgálati és illetmény szabályzat 45. § 1. d. pontjába ütköző és őt viselt állására méltatlanná tevő hazafiatlanság vétségét követte el, fegyelmi ügyét teljes szigorral leendő megtorlás végett az elsőfokú fegyelmi bíróság elé utalom. Pécs, 1921. évi október hó 19.» [aláírás: üzletvezető]⁴⁰

Az idézett szöveg lehetne akár a politikai alapon indított államvasúti eljárás-szövegek állatorvosi lova. Kínálkozik az igazság és az igazságszolgáltatás pozitív

⁴⁰ Fegyelmi ügyek iratai, 463/1921.mfb.

összefüggésének bevonása a kontextusba, ám ennek a viszonynak a feltételezése itt illuzórikussá is válik, tekintettel a fegyelmező hatalom beszédmódjának szinte parodisztikus jellegére. Foucault a tudomány által előállított s az igazság diskurzusának státuszával rendelkező szövegek (konkrétan a pszichológiai orvosszakértői vélemények) és az igazságszolgáltatás összefüggésében értekezett a groteszkről. A hatásmechanizmus analógiája okán érdemes felidézni az általa Übü-szerűségnek vagy Übü-szerű terrornak is nevezett jelenséget az ideologikus elemek jogi diskurzusban való vizsgálata során.⁴¹ Még akkor is, sőt különösen abban az esetben, ha a bürokratikus hatalom fegyelmező szuverenitását ezekben a kivételes politikai ügyekben az egész vasutas-társadalom gyakorolta. A hivatali eljárások ezért laikus és kollektív morális jellegük folytán rendelkeznek a jogi kereteken átcsapó egyfajta szabadossággal, közönséges ízzel, s így közelebb visznek minket az államvasúti hétköznapok mikrovilágának hatalmi történéseihez. A vasutas fegyelmező hatalom Übü-szerű – mából visszatekintve szinte komikusan, a vádlott számára viszont ijesztően –, groteszk szövegtrópusainak feltárható a keletkezéstörténete. A jury-határozatok a feljelentő levelekből merítettek, ezekből idéztek a vádiratok, melyekből részleteket emeltek át az elsőfokú határozatokba. Fontosnak tartom megismételni, hogy a laikus közösségi igazságszolgáltatás ideologizáló és moralizáló diskurzusát, melyet az üzletvezető, a hivatali hatalom képviselőjeként legalizált a vádirat aláírásával, a professzionális fellebbviteli fórum igyekezett felülírni – másodfokon általában rendbüntetésre változtatták a fenthez hasonló vádakon alapuló elbocsátásokat. Amíg azonban az ügyek eljutottak a fellebbviteli bíróságához, a terheltek átmentek egy tanulási folyamaton: védekezési stratégiájuk során kényszerűen alkalmazkodtak az ideológiai diskurzushoz. Példaként idézem az első két bekezdés kivételével L. K. védőiratának teljes szövegét. 1927-ben olvasta fel az utolsó szó jogán a MÁV másodfokú fegyelmi bírósága előtt. A kontextusból kiragadott kijelentései miatt elmarasztalt hivatalosolga öt védőiratot is készített, melyek kronologikus sorrendben egy fejlődési ívet rajzolnak fel. L. K. a méltatlankodó és felháborodott tiltakozástól a jogi tárgyyszerűséggel megfogalmazott fellebbezésen keresztül jutott el a következő, kétségbeesett hangú és a fegyelmező hatalom diskurzusának ideológiai alakzataival teletűzdelt vallomásig:

„A borzalmas 1918–1919. éveket megelőzőleg hazám védelmében a fronton tettem szolgálatot, hogy kötelességemet a hazával szemben hűségesen teljesítettem, azt feleltes katonai parancsnokaim bármikor tudnák igazolni. Visszatérve a legszentebb és legnemesb ügy szolgálatának ügyköréből, idehaza sajnos már olyan állapotokat és viszonyokat találtam, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy engem sok 100 és 100 honfitársammal együtt tévútra vezessenek. A háború befejezte után bekövetkezett rendkívüli viszonyok, a beköszöntött szabadosság, demagógia romboló hatását sok százezer honfitársammal egyetemben én sem kerültem el. S habár erősen állítom,

⁴¹ Foucault 2014: 27–29.

s utolsó leheletemig állítani fogom, hogy a kommunizmusnak, a destruktív irányzatnak híve soha egy percig sem voltam, másrészt elismerem, hogy az akkori viszonyok hatása alatt félreértésre okot szolgáltatható kijelentéseket eszközöltem. Előre kijelentem azonban, hogy a körülmények behatása alatt tett kijelentéseket őszintén sajnálom, s hogy kijelentéseim soha nem eredtek meggyőződésből, hanem az akkori borzalmas idők okozta félrevezetettségből. Nem óhajtom teljes ártatlanságomat vitatni [sic!], nem óhajtom az eddigi vizsgálatok anyagát érinteni, csupán keresztény irgalmat kérek egy öt éve szenvedő, lelkileg megtört, nélkülöző 7 tagú család feje részére. Ha a Tek. Fegyelmi Bíróság nem találna mentséget a hazájáért éveken át becsülettel küzdött frontkatonára, a hitvestársa és 6 élő gyermeke nyomoráért örökösen bánkódó férj, illetve apa részére, úgy legyen irgalmas a nyomorba döntött, nélkülöző, s a haza részére megmentendő családdal szemben. Mint hazám hű fia, a keresztény vallásom engedelmes híve, kötelességemnek tartom, hogy családomat az Isten és haza iránti szeretetben neveljem fel. Kötelességem ez a hazával szemben, de kötelességem Istennel szemben, aki az emberi gyarlóság bűneit megbocsátva megkegyelmez mindenkor a legnagyobb bűnnek is. Tek. Fegyelmi Bíróság! Irgalomért esdek, eleget bűnhődtem már, de bűnhődött családom is, nyújtson módot, hogy annyi szenvedés, nélkülözés után megmenthessem családomat a hazának, amelynek minden egyes jó irányba nevelt magyar állampolgárra úgy a jelen, mint a közel jövőben olyannyira szüksége van és lesz.”⁴²

L. K.-t szívhez szóló sorai sem mentették meg az elbocsátástól – minden fórumon állásvesztésre ítélték –, s ez azon is múlhatott, hogy későn talált rá az esélyt kínáló beszédmódra.

A vádlottak tehát a sikeres védekezés alapfeltételének vélték az elfogadó részvételt a fegyelmező hatalom politikai diskurzusában. Tekintettel az idézett vádiratra, dr. L. K. fellebbezésének mondataira a vádlottak őszintétlenségéről és L. K. fent olvasható szavaira az utolsó szó jogán, a hangsúly valójában nem a belső, vallott politikai identitáson volt, hanem az államhatalmi ideológiai iránti formális lojalitás kondicionálásán. A nézőpontot a hatalom kontextusáig tágítva, a vasutas-társadalomban állami ideológiai program zajlott, s a politikai számonkéréssel az egzisztenciális mellett ideológiai függőség alakult ki, és itt szándékosan használok mediális igei szerkezetet. A hatalmi viszonyban ugyanis az uralom melletti kényszerlojalítás és a vele szemben kivívandó önállóság egyidejű kettősége volt jelen. A hatalom, mint szerteágazó, mindenhol jelen lévő erő működését azonban az mutatja meg, ahogyan a diskurzusban a terheltek részt vettek. A vizsgált 32 esetben a három idézett és két, tanulmányomban nem citált⁴³ kivételtől eltekintve a döntő többség az uralomhoz alkalmazkodó, vagyis azt elismerő és ezzel működéséhez hozzájáruló érdekérvényesítési stratégiát képviselt.⁴⁴ Hét-köznapi fogalmakra lefordítva ez azt jelentette, hogy minden elérhető eszközt

⁴² Fegyelmi ügyek iratai, 45/1922.efb.

⁴³ Jogi érvelést alkalmaztak: fegyelmi ügyek iratai, 44/1922.efb. és 26/1922.efb.

⁴⁴ Fegyelmi ügyek iratai, 26/1922.efb., 44/1922.efb. és 6/1920.efb.

felhasználtak azért, hogy felmentésüket elérjék. Vagyis az esetek többségében nem a megbánás és a belátás, s még kevésbé a harcos kiállás, hanem a tagadás és a vádak bagatellizálási, hiteltelenítési technikái kerültek előtérbe.

A régi-új ideológiai normák kondicionálásának megítélése a siker szempontjából természetesen vitatott, hiszen kivételes időszak kivételes viszonyain alapult. A kommün alatti politikai magatartást számonkérő vasúti fegyelmi ügyekben a normális mint „üzemszerű” és a rendkívüli eljárások „abnormális” elemei keveredtek. Amennyiben a Tanácskormány időszakát antropológiai értelemben „köztes szakasznak” fogjuk fel, melyet az új struktúrát és normarendszert építő átmeneti folyamatok határoztak meg, ugyanígy kell eljárunk a régi-új struktúrát, normákat és szabályokat realizáló „ellenforradalmi” kurzussal is. A tömegtársadalmak ugrásszerű változása során jellemző imitáció vagy mimézis ezért a visszarendeződés vagy a konszolidáció folyamatában is alapvető szerepet játszott.⁴⁵ Az adaptációs attitűdök kondicionálásnak terepe a fegyelmi bíraskodás helyszíne volt, melyet nyilván nem a klasszikus liminalitás állapotának társadalmi hierarchián kívülsége, a küszöblét jellemzett, mégis, a visszafogadás, valamint a deviánsok kizárása és marginalizálása kétségkívül itt zajlott. Ráadásul az egész vasutas-társadalmat áthatóan, hiszen a csoportszolidaritás és a hierarchia visszaállításának szimbolikus rítusában valamilyen szinten minden alkalmazott részt vett. Egyesek bíróként, jury-tagként, mások feljelentőként, tanúként vagy terheltként, és az összes vasutas választóként járult hozzá az államvasutak ideológiai „öntisztulásához”. Habár tanulmányomban kitüntetett szerepet biztosítottam a fegyelmi eljárásoknak, az ideológiai fegyelmelés valójában minden társadalmi térben „történik”, ahol a hatalmat a fegyelmegépezet automatizmusai működtetik a mindennapi, mikrohatalmi rendszerek hálózatán keresztül. Esetünkben, az 1920-as évek elejének politikai pereiben a politikai-állami diszkontinuitás miatt újra kellett indítani a fegyelmegépezetet, átvizsgálni és szelektálni a felügyeleti nyilvántartási tételeket – értsd, a vasutasokat. Ebben a nagy „eskümegújításban” mindenkinek részt kellett vennie, aki el kívánta kerülni a B-listát. Ritualizált identitásfelmutatásuk, mint érdekérvényesítési stratégia természetesen számos esetben megtévesztő alkalmazkodásból indult ki. Ez azonban nem jelenti azt, hogy elrejtett, eltitkolt identitáselemeiket, szocialista vagy kommunista politikai orientációjukat, esetleg a munkásszolidaritást változatlanul megőrizték. Feltevélesem szerint a vasutasok nyereségoptimalizálása a fegyelmi bíróság előtt az identitás politikai elemeinek változását okozhatta. Az ideológiai asszimiláció ugyanis a kamufflázs útján is sikerre vezetett, ha a kellően jutalmazott vagy ellenoldalról nézve arányosan nem büntetett megtévesztő alkalmazkodás önkéntelen normakövető magatartássá alakult át. Valahogy úgy tudom ezt elképzelni, hogy a rendszeres és folyamatos fegyelmelés miatt alkalmazott megtévesztő stratégiák gyakorlata során újraalkotott narratívák internalizálták az ellenforradalmi ideológiát.

⁴⁵ Szakolczai 2015: 19–20.

FORRÁSOK

- MÁV SZK Zrt. Menedzsment-támogató és Ügyviteli Szolgáltatások Üzletága, Archívum (MÁV Archívum)
 Debreceni Igazgatóság gyűjteményes iratai, 1908.
 Fegyelmi ügyek, 1920–1922.
 Személyzeti ügyek gyűjteményes iratai.
 Üzletvezetőség Budapest ügyiratai, 1921.
 Üzletvezetőség Debrecen ügyiratai, 1919.
 Üzletvezetőség Miskolc ügyiratai, 1910.

MÁV Hivatalos Lap (MÁV HL)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Apor Péter 2014: *Az elképzelt köztársaság. A Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete 1945–1989.* MTA BTK TTI, Budapest.
- Barna Ildikó – Pető Andrea 2012: *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Csunderlik Péter Tibor 2016: *A Galilei Kör (1908–1919) története és recepciótörténete.* (PhD-disszertáció.) ELTE BTK, Budapest.
- Davis, Natalie Zemon 1990: *Fiction in the Archives. Pardon Tales and Their Tellers in Sixteenth-Century France.* Stanford University Press, Stanford.
- Foucault, Michel 2014: *Rendellenesek.* L'Harmattan, Budapest.
- Gadanez Béla 1984: *Adatok a tanácsköztársaság vasutas mártírjairól és a proletárdiktatúra alatti magatartásukért elítélt vasutasokról.* (Különnyomat a Vasúti Tudományos Kutató Intézet 1984. évi évkönyvéből.) KÖZDOK, [Budapest].
- Gadanez Béla 1985: *A vasutas munkásmozgalom története (A kezdetektől 1945-ig).* Magyar Államvasutak Vezérigazgatósága és a Vasutasok Szakszervezete, Budapest.
- Koltai Gábor 2014: *Akik a „Párt” ellen vétkeztek. Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában (1948–1956).* (PhD-disszertáció.) ELTE BTK, Budapest.
- Matus László é. n.: *Mindennapi etnicitás I. A kinin káros mellékhatása. Egy maláriás vasutas esete František Jehličkával.* https://www.mavcsoport.hu/sites/default/files/upload/page/mindennapi_etnicitas_i.pdf – utolsó letöltés: 2018. január 31.
- Neuschl Gyula – Simon József 1999: *Az illetmény szabályzattól a bér megállapodásig.* Magyar Államvasutak Rt., Budapest.
- Polyák Petra 2016a: „Osztályidegenek” az egyetemen. *Korall* (17.) 64. 5–25.
- Polyák Petra 2016b: „Nagy tüzet kiált a tűzoltó.” Az 1956-os forradalommal összefüggő hallgatói fegyelmi eljárások a pécsi jogi karon és a pedagógiai főiskolán. *Per Aspera ad Astra* (3.) 2. 7–37.
- Romsics Ignác 2007: A 20. századi Magyarország. In: uő (főszerk.): *Magyarország története.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 773–957.
- Szakolczai Árpád 2015: Marginalitás és liminalitás. Státuszon kívüli helyzetek és értékelésük. *Regio* (23.) 2. 6–29.
- Urbán Lajos (főszerk.) 1984: *Vasúti lexikon.* Műszaki Könyvkiadó, Budapest.

Bácsalmási Irén

Kísérlet a prostituáltak szocialista átnevelésére és büntetésére Magyarországon 1950–1960 között

Az ötvenes évek elején az ország lakosságának az volt a mindennapi tapasztalata, hogy a kommunista hatalom az élet minden területét újraszabályozza, mindent és mindenkit átértelmez, felülír több száz vagy ezer éve szilárd alapnak hitt értékeket és normákat. Ugyanakkor – meglepő módon – a prostituáltak változatlan keretek között, a hatóság tudtával és engedélyével továbbra is nyújthattak szexuális szolgáltatást. Az engedéllyel rendelkező kéj nők saját vagy bérelt lakásokban, vagy csak az üzlet lebonyolításának idejére bérbe vett szobákban fogadták kuncsaftjaikat, de léteztek úgynevezett kéj nőtelepek is, azaz olyan házak, amelyekben kizárólag kéj nők bérelhettek lakást. A magánszemélyek által működtetett kéj nőtelepeken egyszerre akár tizennégy prostituált fogadhatta a vendégeket. A nyilvános találkahelyeken kialakított szalonokban zongorajátékra vagy gramofonra szórakozhattak a várakozó kuncsaftok.¹

A hatóság továbbra is fellépett azonban az úgynevezett üzletszerű titkos kéj nőkkel (akik nem szerepeltek a nyilvántartásokban) és a titkos találkahelyek fenntartóival szemben. Ennek oka az volt, hogy még hatályos volt a belügyminiszter 160 100/1926. számú körrendelete a prostitúció szabályozásáról, ami a kéj nők rendőrségi és egészségügyi nyilvántartását, ellenőrzését egységesen szabályozta, és megszüntette a bordélyokat. A rendőrhatalóság vezetőjének kötelessége volt a jelentkezőt „jóakarátulag figyelmeztetni” lépésének súlyos következményeire, és „minden erkölcsi eszköz igénybevétele mellett” le kellett őt beszélnie szándékáról. Ki kellett vizsgálnia, hogy nem áll-e csábítás vagy kényszer hatása alatt. Amennyiben nyomor vagy munkahiány miatt választotta ezt az utat, az állami munkaközvetítő hivatal és más társadalmi egyesületek segítségével törekedni kellett az okok megszüntetésére. Szigorú szabályok határozták meg, milyen feltételek együttes érvényesülése mellett vehették a jelentkezőt kéj nőként nyilvántartásba, mely utcákban lakhatott, mikor és hol jelenhetett meg, milyen öltözékben és milyen viselkedési szabályok megtartása mellett. De a szabályok meghatározták a hatósági rendszeres kötelező orvosi és közegészségügyi, köztisztasági vizsgálatok gyakoriságát, a nemi betegség esetén követendő eljárásokat, és azt is, hogy az egyes szabályok megsértése esetén milyen büntető rendelkezést

¹ Lásd például: Szécsényi 1998, 2010.

milyen mértékben kellett kiszabni. 1950-ben az állami rendőrségnek az ezekből a jogszabályi kötelezettségekből adódó feladatokkal kellett megbirkóznia.

A hivatalos ideológia szerint a prostituáltak a kapitalista társadalmi struktúra sajnálatos áldozatainak voltak, ugyanakkor létükkel alapvetően megkérdőjelezték a szocialista társadalom norma- és értékrendszerét. Jelen tanulmányban levéltári kutatásra, a korszak jogszabályaira és a témával foglalkozó szakirodalomra támaszkodva azt vizsgálom, miként léptek fel a hatóságok a prostituáltak ellen.

A prostitúció intézményesülése a 19. század során ment végbe. Vargha Dóra szerint a 19. században legalizálták a szükséges rossznak tartott prostitúciót (ami a férfiak nemi ösztönének levezetésére szolgált, a prostituált erkölcsileg és fizikailag egyaránt megvédte a tisztességes nőket a férfi nemi ösztön brutalitásától), ám mindezt erkölcsi és egészségügyi megfontolásból a társadalomtól elszigetelve, rendőri és orvosi ellenőrzés alatt tették. A nemi betegségeket a 19. századi orvostudományban egyértelműen a prostitúcióval hozták összefüggésbe, ezért azok terjedése és az erkölcstelenség képzete szorosan összefonódott egymással. Általában úgy gondolták, hogy a legtöbb betegség a levegőn keresztül terjed, ezért is tartották szükségesnek, hogy a prostituáltakat a társadalom többi részétől jól elkülönítve és szigorú felügyelet alatt tartsák.²

A prostitúció devianciává válását Gyáni Gábor a család és a munka társadalmi szervezeten belüli 19. századi szerepváltozásából vezeti le. A liberális tan minden gazdagság fő vagy egyedüli forrásának a munkát tekintette. A munkátlanság az amorális, egyben abnormális emberi élet szinonimája lett, ami az egyén jellemhibájából fakadt. A liberális állam ezért jogot formált arra, hogy szabályozó hatalmával éljen és a munkátlanokat megbüntesse (dologházban munkára kényszerítse), hogy aztán a büntetettek a kiszabadulásuk után becsületes, erkölcsös életet élhessenek. A munkán nyugvó erkölcsös és ép-egészséges világ a családon kívüli és pénzszerzés céljából űzött nemi promiszkuitást (a női test gazdasági hasznosítását) nem tekintette legitim munkának. A prostituáltakat a 19. századi Európában egyrészt kriminalizálták (börtönbe, dologházba zárták), másrészt legalizálták, egyúttal szoros és állandó felügyelet alatt tartották.³

Kiss László doktori disszertációjában bemutatja, hogyan változtak a prostituáltakkal szembeni intézkedések: a 19. század legelején még előfordult, hogy kikorbácsolták őket a városokból, 1827-ben viszont már rendszeres orvosi ellenőrzésükről intézkedtek, sőt az 1840-es években fokozatosan megkezdték igazolvánnyal való ellátásukat is. A kitaszítás helyébe az igazgatási-egészségrendőri alapú megjelölés lépett. A megjelölés mellett a fegyelmelés és normalizálás elemeit láthatjuk – a „kvázi legalizált” (tehát bárcával ellátott) prostituált állandó felügyelet alá került.⁴

A II. világháború alatt dr. agyagfalvi Hegyi Sándor rendőrtanácsos, az Erkölcsrendészeti Központi Hatóság vezetője szerint a titkos prostituáltak sok-

² Vargha 2005.

³ Gyáni 1999.

⁴ Kiss 2015: „A nemi betegségek” fejezet (191–202).

kal nagyobb egészségügyi veszélyt jelentettek a társadalomra, mint a bejegyzett és ezért rendszeres (heti kétszeri) orvosi vizsgálatra kötelezett kéj nők. 1941-ben Budapesten csak 1200 bejegyzett kéj nőt tartottak nyilván,⁵ és 25 000 főre becsülték a titkos prostituáltak számát. Az ő fertőző nemi beteg arányukat 20-30%-ban állapították meg, 1940-ben az előállított 4593 titkos kéj nőből 848 volt nemi beteg (18,4%),⁶ mint írja Hegyi, ez az arányszám 25 000 budapesti titkos kéj nőre számítva 4500 fertőző nemi beteget jelent.

A II. világháború következtében szinte járványszerűen terjedtek a nemi betegségek (a vérbaaj a legsúlyosabb népbetegségnek számított). A belügyminiszter 1946-ban rendeletet adott ki, hogy az erkölcsrendészet – az egészségügyi hatóságokkal karöltve – gátat szabjon a járvány terjedésének.⁷ Az összes városi és járási kapitányságot arra utasította, hogy erkölcsrendészeti szolgálatot hozzanak létre. Megtiltotta, hogy kéj nők bejegyzése, valamint nyilvános és magán-találkahelyek, kéj nőtelepek, illetve kéj nőlakások engedélyezése elé akadályokat gördítsenek. Ezt azzal indokolta, hogy a nemi betegségek terjedésének fő forrásai a rendőrorvosi – és általában gyakran minden orvosi – felügyelet nélkül élő, úgynevezett titkos kéj nők, akiknek 25–40%-a fertőző nemi beteg.

Az 1948. évi belügyminiszteri körrendelet lehetővé tette a kéj nők sorából „önként lelépett” személyek rendőri felügyelet alá helyezését, mert „a tapasztalat szerint az ily nő nehezen tud a megszokott életmóddal teljesen szakítani”.⁸ Még azok esetében is, akik hitelt érdemlően igazolták, hogy törvényes házasságot kötöttek, és rendes foglalkozást űző férjükkel közös háztartásban éltek, „a rendőrhatalóság feladata megfigyelés, puhatolás (környezettanulmány) útján annak megállapítása, hogy nem csupán színleges házasságról van-e szó, amelynek célja a titkos prostitúció esetleges leplezése”.

Bár a belügyminiszter 1949. április 1-től először megtiltotta az új kéj nőigazolványok kiadását,⁹ ezt a rendelkezést 1949. júniusban – a prostitúció kérdésének végleges rendezéséig – módosította, és újból engedélyezte. Minden kéj nőigazolványt kérő nőről részletes környezettanulmányt kellett készíteni, amelyben meg kellett állapítani személyi körülményeit, előző foglalkozását, vagyoni és

⁵ Az Erkölcsrendészeti Központi Hatóság vezetőjeként Hegyi egy személyben döntött arról, hogy kit vettek kéj nőként nyilvántartásba. Ha nem győződött meg arról, hogy a jelentkező teljesen züllött és megjavulása kizárt, megtagadta a bejegyzést, bármennyire is fenyegetőzött vagy könyörgött a kérelmező. Mint írja, „valósággal vágyva vágyik minden fiatalkorú titkos prostituált arra, hogy bejegyzett nő lehessen”, de a szigorú felvételi szűrőtevékenység miatt sokukat elutasították (Hegyi 1941).

⁶ 1940-ben a bejegyzett kéj nők 120–130 000 alkalommal vettek részt orvosi vizsgálaton, ebből 0,3%-ban állapították meg köztük nemi betegséget (Hegyi 1941).

⁷ A belügyminiszter 606 180/1946. IV/2. B. M. számú rendelete az erkölcsrendészeti szolgálat vidéken való megszervezése tárgyában.

⁸ A belügyminiszter 471 400/1948. B. M. számú körrendelete a nemi betegségeket terjesztő személyek egészségügyi felügyelete, illetve szigorított egészségügyi felügyelet alá helyezéséről szóló 454 271/1948. B. M. számú rendelet végrehajtása tárgyában.

⁹ Új igazolvány kiadásának minősült az az eset is, amikor a nyilvántartásból már törölt, volt kéj nő ismét be akarta jegyeztetni magát.

jövedelmi viszonyait, kérelmének bevallott vagy elhallgatott okait. Ugyanez a rendelet az Erkölcstrendészeti Központi Hatóságot arra utasította, hogy róluk országos nyilvántartást vezessen.¹⁰

A II. világháború utáni szabályozás célja az állami egészségügyi és rendészeti kontroll minél több titkos kéjnére való kiterjesztése volt, elsősorban a nemi betegségek rendkívül nagymértékű elterjedésének visszaszorítása érdekében.¹¹ Ugyanakkor az 1949. júniusi rendelet már a prostituáltak osztályhelyzetének meghatározását is szolgálhatta, ami – „ellenséges osztályhelyzet” esetén – a későbbiekben a kriminalizáció legbiztosabb alapját képezte.

Levéltári források szerint 1950-ben tízezer erkölcsileg fertőzött személyt tartottak nyilván Magyarországon, és háromezerre becsülték azok számát, akik kifejezetten prostitúcióból éltek, vagy megélhetésüket nagyobb részt abból fedezték. Ebben az évben 708 új prostituáltat regisztráltak, akik közül harmincketten fiatalok voltak.¹² A prostitúció ilyen mértékű társadalmi jelenléte új megoldásokat követelt. Az egyik megoldást a prostituáltak „szocialista embertípussá” történő átnevelésében, a másikat a legális prostitúció beszüntetésében és a prostituáltakkal szembeni szankciók alkalmazásában találták meg.

Az 1236/1950. IX-2. B. M. számú rendelet megszüntette a keresetszerű kéjelgést. A jogszabály indoklásában a következő szerepelt: „az ország gazdasági és társadalmi szerkezetében végbement alapvető változások lehetővé teszik a kapitalista társadalom egyik legvisszataszítóbb maradványának, a keresetszerűen űzött kéjelgésnek a megszüntetését”.¹³ A magán-, valamint a nyilvános találkahelyek működési engedélye a rendelet hatálybalépése napján (1950. június 30.) megszűnt, és ezzel egyidejűleg a nyilvántartott kéjnék rendőrhatalósági jegyzékbe történt bejegyzéséről kiadott igazolványok is érvényüket veszítették. Ezzel a prostitúció egyetlen megjelenési formájává a titkos kéjelgés vált, az egészségügyi ellenőrzés lehetősége a razziákra vagy a más módon előállítottak vizsgálatára korlátozódott.

A magyar politika egyetlen lehetősége ekkoriban a szovjet irányvonal követése volt. Egyrészt kötelező ideológiai tétel volt, hogy a prostitúció a szocialista társadalomban majd magától megszűnik. Hitték, hogy a kapitalista társadalmi struktúra lebontásával megszűnnek a prostitúció általuk legfontosabbnak tartott okai, a munkanélküliség, a kizsákmányolás és a nyomor. Ennek megvalósulásáról a szovjet büntetőjog különös része a következőképpen számol be: „A mi társadalmunkban a prostitúciót felszámolták. Ezt a nő teljes szociális és politi-

¹⁰ A belügyminiszter 451 400/1949. B. M. számú körrendelete a kéjnék bejegyzésére és a kéjnék-igazolványok kiadására vonatkozó rendelkezések módosítása tárgyában. *Rendőrségi Közlöny* (5.) 17. 1949. július 1.

¹¹ Pető 1999.

¹² MNL OL XIX-B-1-j. 40. d. 141/c. Vértés Tivadar r. százados (a XIX. kerület, Bercsényi u. 18. szám alatti Rendőrhatalósági Intézet parancsnoka) javaslata a prostitúció felszámolásának kérdésében, 1951. augusztus 10.

¹³ A belügyminiszter 1236/1950. B. M. számú rendelete a keresetszerű kéjelgés megszüntetése tárgyában. *Rendőrségi Közlöny* (6.) 16. 1950. július 1. 324.

kai felszabadítása, a nők munkához való jogának biztosítása és a munka minden nemébe való széleskörű bevonása, a dolgozó nő öntudatosságának a fejlődése, az összes dolgozók kultúrájának és anyagi jólétének növekedése tette lehetővé.”¹⁴ Másrészt például állhatott előttük az a szovjet gyakorlat is, miszerint a prostituáltakat javító-nevelő munkatáborra ítélték. Ez a kettősség jellemzi a magyar prostitúciókezelést is: idealizált elvek és a kemény valóság, vagy „osztályellenesség” és „dolgozó osztályhelyzet”.

A Nemzetközi Abolicionista Szövetség XX. Világkongresszusa alkalmából készített vizsgálat szerint 1950-ben a keresetszerű kéjelgés megszüntetésével 511 budapesti kéjnőt töröltek a rendőrhatalom nyilvántartásából. A hatóság gondoskodott a prostitúció áldozatainak a társadalmi életbe való visszavezetéséről, titkosan kezelve előző életmódjukat, a szakképzettségüknek vagy adottságuknak megfelelő munkakörben helyezték el őket. Megfelelő szálláslehetőséget is biztosítottak azok számára, akik nem rendelkeztek állandó lakással. Állami intézkedés történt a bejegyzésekre vonatkozó feljegyzések megsemmisítésére, és azokból összesen egy példány maradt a Központi Erkölcsrendészeti Szerv birtokában esetleges későbbi tanulmányozás céljaira.¹⁵ A keresetszerű kéjelgés tárgyában hozott rendelet hatálybalépésével a prostitúció csak kihágásnak minősült, és nem bűncselekménynek, amit az 1950. évi II. törvény (a büntető törvénykönyv általános része) alapján legfeljebb hathavi elzárással lehetett büntetni.

Az 1950-es évek első felében négy intézmény foglalkozott Magyarországon a prostitúció kérdésével: az ORFK Erkölcsrendészeti Alosztálya, az úgynevezett Tolonc,¹⁶ a Rendőrhatalom Intézet és az Országos Rendőrhatalom Nevelőintézet. 1950-ben az önálló Erkölcsrendészeti Központi Hatóság megszüntetésével¹⁷ a Bűnügyi Osztály részeként hozták létre az Erkölcsrendészeti Alosztályt, amelynek speciális feladata is volt, hogy a prostituáltak ügynökként információt szolgáltatassanak a bűnözőkről. A rendőrség által működni hagyott prostituáltak többsége ezzel szemben nem szolgáltatott megfelelő információt, hanem a keresetszerű kéjelgését erre a védett pozícióra építette fel.¹⁸ Az 1958. évi bűnüldözési munkáról szóló jelentés alapján hálózati operatív munkára gyakran azt szervezték be, akit a legkönnyebb volt, ezért sok volt a prostituáltügynök.¹⁹ Az Erkölcsrendészeti Alosztály feladata a prostitúció elleni küzdelemben a nemi betegségek terjesztőinek felderítése, elfogása, kezelés alá utalása, megbüntetése és

¹⁴ A szovjet büntetőjog 1951: 175.

¹⁵ MNL OL XIX-B-1-j. 45. d. 234. Adatkérés az emberkereskedés és a prostitúció elnyomásával kapcsolatos intézkedésekről, 1957. február 4.

¹⁶ A Toloncot a prostituáltak büntetőintézeteként említik a levéltári források (MNL OL XIX-B-1-j. 40. d. 141/c.), a Fogház és Toloncházi Alosztályhoz vitték be a rendőrhatalom őrízeti alá helyezetteket (uo. 40. d. 107/c.), a Fogház és Toloncügyi Alosztály központja a VIII. kerületi Mosonyi u. 9. szám alatt volt (uo. 38.d. 580).

¹⁷ 2300/1950. (VIII.10.) B. M. sz. r. (*Rendőrhatalom Közlöny* 19. sz.)

¹⁸ MNL OL XIX-B-1-j. 40. d. 141/c. Horváth László internálási alosztályvezető feljegyzése, 1951. augusztus 22.

¹⁹ MNL OL XIX-B-14. 122. d. Jelentés a rendőrség 1955–1960. évi munkájáról.

a prostituáltak „termelő munkába állítása” volt. A keresetszerű kéjlegőkkel szemben a következő kényszerítő eszközök álltak a rendelkezésre: kihágási büntetés, közigazgatási eljárás (internálás, kitiltás, rendőri felügyelet alá helyezés), körzeti kitiltás, egészségügyi felügyelet alá helyezés és kényszerkezeltetés.²⁰ 1951. januárban közel 900 nő ellen indult eljárás prostitúció miatt.²¹ Az eljárások során a rendőrhatóságok éles különbséget tettek az „osztályidegen” és a „dolgozó osztályhelyzetű” prostituáltak között. Míg az „osztályidegeneket” rögtön internálták, addig a munkás- és a parasztszármazásúak büntetésénél a fokozatosság elve érvényesült. Egy 1952. májusi rendőrhatósági jelentés szerint az csak „természetes, hogy ilyen személyekkel szemben sokkal szigorúbban kell eljárunk, mint a dolgozó nép soraiból kikerült prostituáltakkal szemben. Internálási javaslatot kell tenni anélkül, hogy előzőleg kihágási büntetést, vagy enyhébb súlyú közigazgatási eljárást alkalmaznánk.”²² A prostituáltak osztályhelyzetének megállapítását annyira fontosnak tartotta Vértes Tivadar rendőrhatósági intézeti parancsnok, hogy a prostitúció felszámolására tett javaslatában azt fogalmazta meg, miszerint az Erkölcrendészeti Alosztály feladata „elsősorban a prostituáltak osztályhelyzetének kategorizálása” kell, hogy legyen.²³

Az erkölcrendészeti munkát végzőket a felettesek részéről komoly kritika érte, ha túl nagy számban alkalmaztak elzárásbüntetést az ipari munkásokkal szemben. A rendőrök ezért a munkakönyvvel rendelkező prostituáltakat nem is merték előállítani, mert féltek attól, hogy munkásszármazású, dolgozó nőt állítanak elő. Horváth István bűnügyi osztályvezető 1951. február 3-i jelentésében az Erkölcrendészeti Alosztállyal szemben a következő kritikát fogalmazta meg: „Az elmúlt nyáron megszüntetett kéjnök lakásait egyáltalán nem ellenőrizték, ezek a kéjnök szétszéledtek és az alosztály nem tudja, hogy mit csinálnak.” Az is igaz, hogy „zavarja őket az attól való félelem, hogy hátha dolgozó nőt állítanak elő”.²⁴

Az ötvenes évek elején a prostituáltak átnevelésére két új intézményt hoztak létre: a Rendőrhatósági Intézetet és az Országos Rendőrhatósági Nevelőintézetet. A Rendőrhatósági Intézet felállítását belügyminiszteri rendelet írta elő azzal, hogy a munkakerülő, csavargó életmódot folytató nők, prostituáltak neveléséről gondoskodjon, hogy a társadalom számára hasznos személyekké váljanak.²⁵ 1951. december 11-én Pöcze Tibor (r. vezérőrnagy, a belügyminiszter első helyettese) újraszabályozta a Rendőrhatósági Intézetbe történő beutalást.

²⁰ MNL OL XIX-B-1-j. 40. d. 141/c. Horváth László internálási alosztályvezető feljegyzése, 1951. augusztus 22.

²¹ MNL OL M-KS-276-96. 6. ő. e. Kiértékelő jelentés a Közrendészeti Főosztály és a megyei kapitányságok 1951. január havi munkájáról.

²² MNL OL XIX-B-1-j. 43. d. 158/a. Márfi István r. őrnagy, internálási osztályvezető észrevételei az 1952. májusi jelentésekről, 1952. május 21.

²³ MNL OL XIX-B-1-j. 40. d. 141/c. Vértes Tivadar r. százados javaslata a prostitúció felszámolásának kérdésében, 1951. augusztus 10.

²⁴ MNL OL XIX-B-14. 299. d. A budapesti rendőrkapitányságok komplex ellenőrzése.

²⁵ A belügyminiszter 343 600/1950. IV-5 B. M. számú rendelete Rendőrhatósági Intézet felállítása tárgyában. *Rendőrségi Közlöny* (6.) 22. 1950. október 1. 453.

Ez alapján a rendőrhatalóság feladata volt a keresetszerű kéjlegéssel alaposan gyanúsítható, munkakerülő életmódot folytató, züllött életet élő, 30 év alatti, de ugyanakkor nevelésre alkalmasnak látszó nők beutalása a Mosonyi utcai Rendőrhatalósági Intézetbe. Az intézet vezetője köteles volt gondoskodni a beutalt nők szakmai képzéséről, megfelelő nevelési idő után történő elbocsátásukról és az elbocsátottak munkába helyezéséről.²⁶

Az átnevelés döntő tényezőjének a rendszeres foglalkoztatást tartották, ezért a Rendőrhatalósági Intézet több vállalattal kötött szerződést, hogy a neveltek ott dolgozhassanak, a vállalat pedig kötelezettséget vállalt, hogy a szabad munkavállalókkal általában azonos munkafeltételeket biztosít nekik.²⁷ Az intézetbe való beutalás jogi alapja az internálás volt, amelyet az osztálypolitikának megfelelően kellett alkalmazni. Ez azt jelentette, hogy elsősorban az „osztályidegeneket” és a „munkakerülőket” kellett internálni, és nem a dolgozó osztályhelyzetű prostituáltakat. Az osztálypolitikának megfelelő internálás sikerét emeli ki egy 1951. szeptemberi jelentés: „Az összesen 75 fő internáltból 32 fő volt a foglalkozás nélküli, 34 fő az osztályidegen és kulák, és csak 9 fő volt azoknak a száma, akik osztályunkhoz közel állnak.”²⁸ 1950. júliustól decemberig 109 titkos kéjlegéből 93 főt Budapestről²⁹ internáltak az Országos Rendőrhatalósági Intézetbe.

Az internáltak között legnagyobb arányban a prostituáltak szerepeltek: augusztusban Budapestről összesen 30 főt internáltak, ebből 23 volt a titkos kéjlegő. 1952. augusztusban már 172 keresetszerű kéjlegőt internáltak országon, többet, mint 1950-ben hat hónap alatt összesen.³⁰

Az 1952. februári utasítás értelmében internálásra csak azokban az esetekben lehetett javaslatot tenni, amikor már az összes egyéb intézkedés hatástalannak bizonyult, illetve amikor ezektől megfelelő eredmény nem volt várható (például osztályidegen prostituált esetében).³¹ Egy 1953. februári jelentés azt nehezményezte, hogy a Belügyminisztérium nehezen engedélyezte a prostituáltak internálását:

„Budapesten egyre több az éjszakai csavargó. Kilenc elvtárs ment ki éjszaka raziára és volt olyan elvtárs, akit a nők leszólítottak az utcán (!). Egészen szabadon

²⁶ MNL OL XIX-B-1-j. 47. d. 256. A Rendőrhatalósági Intézetbe való beutalás szabályozása, 1951. december 11.

²⁷ MNL OL XIX-B-1-j. 47. d. 259. (1952.) A Len-Kender és Jutáru Nagykereskedelmi Vállalattal 150 fő foglalkoztatására kötöttek szerződést hulladék- és színefeldolgozó munkakörben, a Fővárosi Vízművekkel 20 főre vízcsőgyödörési feladatra.

²⁸ MNL OL M-KS-276-96. 6. ö. e. Kiértékelő jelentés a Közrendészeti Főosztály és a megyei kapitányságok 1951. szeptember havi munkájáról.

²⁹ Miskolcra öt, Debrecenből és Hódmezővásárhelyről három-három, Veszprémből kettő, Szegedről, Székesfehérvárról és Szombathelyről egy-egy titkos kéjlegőt internáltak (MNL OL XIX-B-1-j. 40. d. Internálási Alosztály havi jelentései, 1950).

³⁰ MNL OL M-KS-276-96. 6. ö. e. Értékelő jelentés a Közrendészeti Főosztály és megyei kapitányságok 1952. augusztusi munkájáról.

³¹ MNL OL XIX-B-1-j. 47. d. 263. Márfi István r. őrnagy, internálási alosztályvezető jelentése a rendőrhatalósági osztályok munkájáról, 1952. február.

mozognak ezek az elemek, és alig történik intézkedés ellenük. A rendőröknek az a véleménye, hogy hiába javasolnak prostituáltakat internálásra, a BM ügysem engedélyezi.”³²

1952. március 25-én kezdte meg működését az Országos Rendőrhatósági Nevelőintézet (ORNI),³³ ahová határozatlan időre (míg azt nevelésük szükségessé tette) utalták be a munkakerülő és csavargó életmódot folytató nőket, prostituáltakat. Az ORNI működési szabályzatának 1. §-a alapján a nevelőintézet „feladata elsősorban a munkás- és parasztszármazású prostituáltak átnevelése [a szocialista nevelésnek újembert formáló módszereinek alkalmazásával], akik a kapitalista rendszer maradványainak áldozatai”. Az ORNI működési szabályzatának a kidolgozását a BM Kollégiumának 7/1952. (II. 8.) számú határozata írta elő, ami alapján: „az intézet jellegét tekintve büntetőintézet, amely elsősorban a munkás- és parasztszármazású prostituáltak átnevelését, a dolgozók társadalmába való visszavezetését szolgálja”.³⁴ A nevelés kétirányú volt: egyrészt politikai és általános műveltségbeli ismereteket oktattak, másrészt ipari szakmára való képzés folyt. Az ORNI közvetlen irányítása alatt működött az Állami Átképzős Tanműhely, ahol a neveltek kétféle képzésen vehettek részt: nehéz-, illetve fehérnemű-, konfekcióipari szakmát tanulhattak. A nevelőintézetbe egyszerre 500 főt lehetett beutalni. Működött könyvtár, orvosi, fogorvosi rendelő, de szerveztek a nevelteknek színházlátogatást, filmvetítést is. A „nevelés” befejeztével az elbocsátott nőknek munkát kellett biztosítani, és fenntartottak egy átmeneti otthont is azok számára, akiknek nem volt lakásuk. A volt nevelteknek három hónapon belül igyekeztek megoldani a hatóságok a lakásproblémáikat. Ha valakinek a nevelését eredménytelennek ítélték, akkor az intézet vezetője a BM felé internálási javaslatot tett. Az internálás az illető Rendőrhatósági Intézetbe történő átutalását jelentette. 1952 októberében az országosan nyilvántartott 5483 prostituáltból 418 nevelt volt az ORNI-ban.

A Nagy Imre-féle 1953-as közkegyelem³⁵ végrehajtása 748 000 személyt érintett,³⁶ amelynek végrehajtása során az ORNI-ban akkor tartózkodó 284 egykori prostituált őrizete is megszűnt.³⁷ A rendőrség által internáltakat 1953. augusztus 15-ig kellett elbocsátani. Bár létezett olyan elképzelés, hogy a neveltek szerződött munkásként az intézet területén maradjanak, és minden korlátozás nélkül ott lakjanak,³⁸ hogy megszerezzék a segédlevelüket, de Pöcze Tibor aggo-

³² MNL OL XIX-B-14. 299. d. Horváth István bűnügyi osztályvezető jelentése a budapesti komplex ellenőrzés eredményéről, 1953. február 23.

³³ Budapest, XII. Németvölgyi út 41–45.

³⁴ MNL OL XIX-B-1-j. 40. d. 0016/1952. Pöcze Tibor r. vezérőrnagy, a miniszter első helyettese: az ORNI működési szabályzata (1952. március 24.).

³⁵ 1953. évi 11. számú törvényerejű rendelet a közkegyelem gyakorlásáról, 11. §.

³⁶ MNL OL M-KS-276-53. 127. ő. e. Javaslat az amnesztiára, 1953. július 23.

³⁷ MNL OL XIX-B-1-j. 43. d. 151. Az internálásról, a kitiltásról és a rendőrhatósági felügyeletről szóló minisztertanácsi határozat végrehajtása.

³⁸ MNL OL M-KS-276-53.127. ő. e. Javaslat az amnesztiára, 1953. július 23.

dalmát fejezte ki a tervezettel kapcsolatban. Győre József miniszterhelyettesnek írt javaslatában jelezte, hogy fegyelmező eszközök hiányában nem lehetne megakadályozni a volt neveltek közerkölcsöt sértő magatartását, ami akár nyilvános-ház rendezéséhez is vezethet. A nevelőintézet parancsnoksága nehezményezte, hogy az elbocsátott nőket – a korábbi megállapodással ellentétben – a vállalatok nem alkalmazták, növelve így a közveszélyes munkakerülők táborát. 1953. augusztus 8-tól szeptember 3-ig 250 neveltet bocsátottak el: 212 fő elhelyezkedéséről az intézet gondoskodott, 38-an pedig önerőből találtak munkát.³⁹ Az ORNI mint internáló intézmény szervezeti megszüntetésére 1953. október 8-án került sor.⁴⁰

A közkegyelem végrehajtása után a hatóságok a prostituáltakkal szemben büntetőeljárás keretében járhattak el, közveszélyes munkakerülés jogcímén hatvani börtönre ítélték őket. A Legfelsőbb Bíróság VIII. számú büntető elvi döntése alapján:

„[A] prostitúció korábbi áldozatai becsületes megélhetésüket biztosító munkalehetőséghez jutottak. Ha egyesek ennek ellenére mégis keresetszerű kéjlegéssel tartják fenn magukat, ezzel munkakerülő életmódot folytatnak. Ezzel a munkakerülő életmóddal különösen fokozott erkölcsi romlás jár. Az üzletszerű kéjlegésben jelentkező munkakerülő életmód megállapítását nem zárja ki az, ha a nő alkalmi, ill. munkarejét részben lekötő munkát is vállal. A közveszélyes munkakerülés és ezzel szerves kapcsolatban álló titkos prostitúció és a járulékos büntettek (kitartás, találgahely fenntartás) a szocialista társadalmi rendet alapjában támadják, mert akadályozzák, hogy a munka maradéktalanul betölthesse alapvető szerepét. Emellett ezek a cselekmények hozzájárulnak a fertőző nemi betegségek terjesztéséhez és a munkakerülő életmóddal együtt járó erkölcsi romlás más bűncselekmények elkövetésének alapját is megteremtik.”⁴¹

Az 1953. évi bűnügyi munkáról szóló statisztikai beszámoló alapján 1953. I. félévében még csak 78 eljárást indítottak közveszélyes munkakerülés miatt, a II. félévben már 2068-t.⁴²

A közkegyelem végrehajtását követően a rendőrségi jelentések arról számoltak be, hogy a prostituáltak feltűnő magatartásukkal zavarták az utcák nyugalalmát.⁴³ Az internálás intézményének megszüntetése következtében az addig rendszeres kereső foglalkozást űző volt prostituáltak is nagyobb számban jelentek meg

³⁹ MNL OL XIX-B-14. 5.d. ORNI-ba utalt személyek elbocsátásáról szóló jelentés, 1953. szeptember 7.

⁴⁰ MNL OL XIX-B-1-j. 44. d. 174/00571.

⁴¹ Bírósági Határozatok, 1953. október – 1954. december (1954. évi 3. számban jelent meg ez az elvi döntés).

⁴² MNL OL M-KS-276-96. 30. ő. e. Statisztikai beszámoló jelentés a bűnügyi munkáról, 1953.

⁴³ MNL OL XIX-B-14. 505. d. Az erkölcsrendészeti munka ellenőrzése (Budapest, Baranya megye, Borsod megye), 1955. február 4.

ismét az utcán, különösen az ipari városokban és a nagyvárosokban.⁴⁴ Az 1953. évi bűnügyi munkáról szóló jelentés alapján a közbiztonság országszerte észrevehetően romlott. Budapesten és egyes ritkábban lakott városrészekben sötétedés után a lakosok nem mertek az utcára kimenni.⁴⁵

Pöcze Tibor 1953. szeptember 10-én írt jelentésében aggodalmát fejezte ki Gerő Ernőnek és Keleti Ferencnek (MDP KV Adminisztratív Osztály vezetője), hogy a Legfőbb Ügyészség mindenáron csökkenteni igyekszik a bűncselekmények és őrizetbe vételek számát. Veszélyesnek tartotta a megmutatkozó „liberalizmust”, amely a közbiztonság megbomlásához, a bűncselekmények emelkedéséhez vezet. Így például:

„Lakatos Eszter és Butykai Borbála közismert csavargó, prostituált elemek az intézkedő rendőrt tettleg bántalmazták. A rendőrség mindkét személyt őrizetbe vette. Az ügyész szabadon engedte őket. [...] Az ügyésznek az a véleménye, hogy az ügyész a bűnözőkkel szemben járjon el, a prostituáltakkal szemben pedig ne.”⁴⁶

Pöcze Tibor jelentése után a rendőrség utasítást adott ki a közrend megóvása érdekében a Legfőbb Ügyészséggel és az Igazságügyi Minisztériummal egyetértésben, a prostituáltak (és a cigányok) elleni eljárások fokozására. Az utasítás végrehajtása során 1953. augusztusban 143 prostituált ellen indítottak büntetőeljárást, 60-at kórházba utaltak, 38-at egészségügyi felügyelet alá helyeztek; összesen 397 prostituáltat állítottak elő a kapitányságok.⁴⁷ Ezen intézkedések hatására a jelentések szerint némileg csökkent a prostituáltak közrendet sértő tevékenysége.⁴⁸

Pöcze Tibor Gerő Ernő belügyminiszternek 1953. szeptember 18-án írt jelentésében már arról számolt be, hogy a rendőri szerveket arra utasította, hogy kötelesek a prostituáltak ellen büntetőeljárást indítani, de ezek számát tartsák korlátok között. Az utasítás szerint először be kellett idézni a prostituáltakat a kapitányságokra, figyelmeztetni őket cselekményük súlyosabb következményeire, és csak akkor indíthattak ellenük büntetőeljárást, ha a figyelmeztetés eredménytelen maradt.⁴⁹

A rendőrhatalóságok nem merték előállítani a munkakönyvvel rendelkező „álmunkás” prostituáltakat, mert féltek attól, hogy dolgozó nőt állítanak elő. 1955 elején, Budapesten 2556 prostituáltat tartottak nyilván, ugyanakkor a jelentések mind hangsúlyozták, hogy a valóságban ennél jóval többen lehetnek, hiszen sokan „fedő igazolvánnyal” bizonyították, hogy van munkahelyük,

⁴⁴ MNL OL XIX-B-1-j. 41. d. 129. Jelentés a közkegyelem végrehajtásáról.

⁴⁵ MNL OL M-KS-276-96. 30 ó. e. Statisztikai beszámoló jelentés a bűnügyi munkáról, 1953.

⁴⁶ MNL OL M-KS-276-96. 28. ó. e. A törvényesség betartása a rendőrség munkájában.

⁴⁷ MNL OL XIX-B-1-j. 41. d. 129. Czákó Kálmán legfőbb ügyész 1953. novemberi jelentése a közkegyelem végrehajtásáról.

⁴⁸ MNL OL XIX-B-14. 5. d. Vámos Miklós r. őrnagy jelentése a közkegyelmi rendelkezések életbelépése óta a prostituáltak és cigányok elleni eljárásokról, 1953. szeptember 15.

⁴⁹ MNL OL XIX-B-14. 5. d. A prostituáltak elleni intézkedések.

és ennek „cégére” alatt folytatták a keresetszerű kéjelgést.⁵⁰ A rendőrség 1954. évi munkájáról szóló jelentés a következőkről számolt be:

„[A prostituáltak] ellepik a szórakozóhelyeket, szocialista városainkat, a kirándulóhelyeket. Veszélyességükre jellemző, hogy 2013 ellen indítottak eljárást, akik közül 1087 nemi beteg volt. Az ellenük folytatott harcot megnehezíti, hogy nincs megfelelő jogszabály az üldözésükre, mert a munkahelyet igazoló prostituáltakkal szemben nem lehet eljárni.”⁵¹

Az is problémát jelentett, hogy az erkölcsrendészeti szempontból legfertőzöttebb területeken, mint például Ózd, Kazincbarcika, Komló, „tervszerű erkölcsrendészeti munka” nem volt.⁵²

Ezek a fejlemények vezettek oda, hogy a rendőrség a prostitúció önálló bűncselekménnyé nyilvánítását és a hat hónapnál hosszabb időtartamú börtönbüntetés bevezetését sürgette. A prostitúció büntetvé nyilvánítása melletti érvként sorakoztatták fel, hogy a prostituáltak a közrend és közbiztonság tekintetében veszélyt jelentenek a társadalomra. Budapesten 1954-ben 4436 prostituáltat állítottak elő, és ebből 1224 főt nemi betegséggel vagy annak gyanújával kórházba kellett utalni, közöttük sok 13-14 évest. 1954-ben 310 fiatakorúval szemben járt el a rendőrség prostitúció miatt.⁵³ A fiatakorúak ügyeinek bírói gyakorlatáról szóló kollégiumi jelentés alapján a közveszélyes munkakerülés a nőknél majdnem mindig párosult az üzletszerű kéjelgéssel. A vádlottak többnyire budapesti lányok voltak, de akadtak olyan vidékiek is, akik ipari tanulónak jöttek Budapestre.

„[...] s tájékozatlanságuk és kiszolgáltatottságuk következtében kerülnek a züllés útjára. Nagyrészüik azonban hetek múlva teljesen lerongyolódva, pizskosan és eltervedve kerül vissza a szülői házhoz. Megszokva azonban a csavargó életmódot, nem sokkal később ismét elszöknek, eladják magukról a ruhát, míg utólag be nem kerülnek a rendőrség gyermekvédelmi osztályára, a leánynevelő átmeneti intézetbe, vagy a Kun utcai nemi beteg kórházba.”⁵⁴

Ugyanez a jelentés felhívta a figyelmet arra, hogy 1955-ben a fiatakorú bűnözők 99%-a dolgozó szülők gyermekei közül került ki.

Az Erkölcsrendészeti Alosztály a közbiztonságra külön veszélyként tartotta számon a homoszexuális férfiakat. 1951-ben a Budapesti Rendőrkapitányság

⁵⁰ MNL OL XIX-B-14. 505. d. Az erkölcsrendészeti munka ellenőrzése (Budapest, Baranya és Borsod megye), 1955. február 4.

⁵¹ MNL OL XIX-B-14. 299. d. Rendőrség 1954. évi munkája.

⁵² MNL OL XIX-B-14. 505. d. Az erkölcsrendészeti munka ellenőrzése (Budapest, Baranya és Borsod megye), 1955. február 4.

⁵³ MNL OL XIX-B-14. 299. d. A rendőrség 1954-es munkája.

⁵⁴ MNL OL M-KS-276-96.44. 6. e. Szakács Ödön osztályvezető: Kollégiumi jelentés a fiatakorúak ügyeinek bírói gyakorlatáról, 1956. május 19.

Életbiztonsági Alosztályán belül működött az úgynevezett Székely Csoport, amelynek feladata a homoszexuális egyének nyilvántartása és olyan bűncselekmények (gyilkosság, rablás, gyermekölés) felderítése volt, amelyek homoszexuális elkövetőkkel voltak összefüggésbe hozhatók.⁵⁵ „Azok a fiatal emberek, akik ilyen úton könnyű pénzhez⁵⁶ jutnak, fokozatosan elszoknak a tisztességes munkától. [...] Az elmúlt években több olyan gyilkosság történt, amelyet »homoszexuálisok« követtek el.” Az Erkölcserendészeti Alosztály feladatai közé tartozott a nemi orgiák szervezőinek és elkövetőinek, a pornográf képek és szennyirodalom készítőinek, terjesztőinek, és a kerítőknak üldözése is. A jelentés alapján ezekbe a bűncselekményekbe üzemi munkások, dolgozó parasztok, tanulók is bevonódtak.⁵⁷ 1950-ben több száz kerítőt, találkahely-fenntartót és jó néhány stricit tartottak nyilván.⁵⁸ A rendőrségi jelentések szerint a bíróságok és az ügyészségek túl liberálisan jártak el a keresetszerű kéjelgőkkel szemben. Az ügyészt „meg kellett főzni”, hogy hozzájáruljon az előzetes letartóztatásukhoz, és ha hozzá is járult, a börtönből a tárgyalásig szabadon bocsátotta őket. Az Erkölcserendészeti Alosztály nehezményezte azt is, hogy munkájukat lebecsülték. Ezzel indokolták, hogy nem léptek fel határozottabban a prostituáltakkal szemben: bár 1953. IV. negyedévében 1098 prostitúcióval gyanúsított személyt állítottak elő, csak 586-ot vontak eljárás alá. A helyzet sokkal rosszabbá vált egy évvel később, amikor az előállított 935 prostitúcióval gyanúsítottból csak 52-t vontak eljárás alá. Ennek következtében a rendőri jelentés szerint a prostituáltak elszemtelenedtek, sértegették és kinevették az intézkedő rendőröket, ráadásul „becsületes dolgozó” embereket az utcán, nyilvánosság előtt leszólítottak.⁵⁹

1955. július 1-jén lépett hatályba az 1955. évi XVII. törvény, amely büntetné nyilvánította a keresetszerű kéjelgést, amit ettől kezdve két évig terjedő börtönnel lehetett büntetni. A jogszabály hatálybalépése után a rendőrök határozottabban léptek fel a prostituáltakkal szemben, olyannyira, hogy egy, az utcasarkon beszélgető férfi és nő előállítását azzal indokolták, hogy „feltételezhetően az erdőbe akartak menni nemi közösülés céljából. Számtalan esetben előfordult,

⁵⁵ MNL OL XIX-B-14. 299. d. Horváth István r. százados, bűnügyi osztályvezető jelentése a Budapesti Rendőrkapitányság komplex ellenőrzéséről, 1951. február 3.

⁵⁶ Récei Balázs szerint: „Az alispánoknak, polgármestereknek az Erkölcserendészeti Központi Hatósághoz évente jelentést kellett tenniük a prostitúcióval, leánykereskedelemmel és pornográf kiadványokkal kapcsolatban. A leiratok kérdőívszerű mellékletében a férfi prostituáltakról is számot kellett volna adni. Utóbbiról Somogy megyében a két világháború közötti időszakban sem az iratok, sem a sajtóorgánumok, sem egyéb kiadványok nem szólnak.” Récei 2014: 209.

⁵⁷ MNL OL XIX-B-14. 505. d. Az Erkölcserendészeti munka ellenőrzése (Budapest, Baranya és Borsod megye), 1955. február 4.

⁵⁸ MNL OL XIX-B-1-j. 40. d. 141/c. Vértes Tivadar r. százados javaslata a prostitúció felszámolásának kérdésében, 1951. augusztus 10.

⁵⁹ MNL OL XIX-B-14. 505. d. Az Erkölcserendészeti munka ellenőrzése (Budapest, Baranya és Borsod megye), 1955. február 4.

hogy a férfit és a nőt előállították, ha esetleg a Húvösvölgy, vagy egyéb helyen találták.”⁶⁰

1956 elejétől viszont már ismét enyhült a rendőrök eljárása a prostituáltakkal szemben. Míg 1955. III. negyedévben 123 volt az üzletszerű kéjelgés miatti nyomozáselrendelések száma, addig 1956. I. negyedévében csak 68. A csökkenés okának magyarázataként felmerült, hogy a rendőrök egy része csupán kampányfeladatnak tekintette a prostituáltak elleni eljárást.⁶¹ Pöcze Tibor 1956. július 13-i jelentésében már arról panaszkodott Molnár Erik igazságügyi miniszternek, hogy „az elmúlt hónapokban a bűnöző, csavargó elemek a törvényesség jelszavát hangoztatva tiltakoznak az ellenük foganatosított jogos intézkedések miatt. A rendőr jogos intézkedéseit semmibe veszik, felszólításának nem tesznek eleget, sőt belekötnek, provokálják, vagy megtámadják, és tettelesen bántalmazzák.”⁶² 1956. júliusban Pöczének a *Szabad Népb*ben megjelent egy cikke, amely a rendőrség munkájában megmutatkozó törvénytelenések felszámolásának szükségességéről szólt. Az írás felhívta a figyelmet arra, hogy nem szabad a dolgozókat zaklatni, nem lehet a személyes szabadságot indokolatlanul korlátozni. Tóbiás Sándor r. alezredes (BM Budapesti Főosztály vezetője) 1956. július 4-i jelentésében számolt be arról, hogy milyen hatása volt a cikknek:

„A Lenin körúton és különböző szórakozóhelyek előtt prostituáltak provokálják a rendőröket és idézgeti a Szabad Nép cikkét. [...] A Marx téri italboltban és a Nyugati étteremben, valamint azok környékén számtalan esetben előfordul, hogy prostituáltak gúnyos megjegyzéseket tesznek.”⁶³

Az ENSZ megkeresésére készült igazságügyi minisztériumi jelentés arról számolt be, hogy 1956. januártól 1956. májusig a tiltott kéjelgéssel megvádoltak száma 140 fő volt, de nem ismert, hogy hányat ítéltek el közülük. A jelentés összefoglalásképpen leszögezi: „úgy 1950 előtt, mint 1950 után is évente országosan mintegy 1000 üzletszerű prostitúciót folytató nő ellen hoztak a bíróságok marasztaló ítéletet.”⁶⁴ Egy másik 1956-os jelentés arról számolt be, hogy februártól májusig összesen 93 vádemelés történt üzletszerű kéjelgés miatt, amelyből az igazságszolgáltatás 20 esetben megszüntette az eljárást.⁶⁵

⁶⁰ MNL OL M-KS-276-96. 28. ő. e. Lénárt Ferenc r. százados: A közrendvédelmi szolgálat területén mutatkozó törvénysértések megállapítása és egyéb hiányosságok, okok és javaslatok összefoglalása, 1956. június 6.

⁶¹ MNL OL M-KS-276-96. 75. ő. e. Rendőrségi statisztikai jelentés, 1956. I. negyedév.

⁶² MNL OL XIX-B-14. 505. d. A hatósági közeg elleni erőszak, a kmk, az üzletszerű kéjelgés bűncselekmény kategóriáknál folytatott igazságügyi gyakorlat vizsgálata Budapesten és Pest megyében.

⁶³ MNL OL M-KS-276-96. 35. ő. e. Tóbiás Sándor r. alezredes jelentése Pöcze Tibornak, 1956. július 4.

⁶⁴ MNL OL XIX-B-1-j. 45. d. 1956. július 2-i igazságügyi minisztériumi jelentés az ENSZ főtítkáranak az emberkereskedés és a prostitúció elnyomásával kapcsolatos intézkedésekről.

⁶⁵ MNL OL XIX-B-14. 505. d. Pöcze Tibor r. vezérőrnagy jelentése Molnár Erik igazságügyi miniszternek: A hatósági közeg elleni erőszak, a kmk, az üzletszerű kéjelgés bűncselekmény

Az ötvenes évek Magyarországon a börtönök túlszűfoltak voltak. 1955. szeptemberben 35 051 fő töltötte büntetését a 21 574 fő befogadására képes börtönökben, és büntetés-végrehajtási munkahelyeken.⁶⁶ Egy 1954. április 26-i jelentés arról számolt be, hogy a zárkákban a befogadóképességet háromszor, négyszer meghaladó létszámú elítéltet helyeztek el.⁶⁷ Csaknem minden börtönben két ágyon 3-4 ember aludt, de nem volt ritka eset az sem, hogy ágy sem volt, és az elítélt fekhelyéül földre dobott kabátok szolgáltak. „A túlszűfolttság eredményeként annyira párás a levegő, hogy szinte esik az eső a zárkában.”⁶⁸

Az 1950. évi 39. számú törvényerejű rendelet 28. §-a büntetés-végrehajtási feladattá tette az elítéltek megjavítását és nevelését, amit rendszeres munkáltatással kellett előmozdítani. A büntetés-végrehajtási intézetek ugyanakkor a börtönök túlszűfolttsága miatt nem tudták a fogvatartottak állandó és rendszeres munkáltatását biztosítani. „Nemhogy munkára szoktatnánk, hanem számos embert leszoktatunk a munkáról.”⁶⁹ A munkában való részvétel és a megfelelő munkateljesítmény különböző előnyökkel járt. Így például az egy éven keresztül állandóan sztahanovista munkateljesítményt elérő elítéltnak évi hét nap fizetett pihenőidőt engedélyezhettek. Ezért elsősorban a munkás- és parasztszármazású elítélteket próbálták munkához juttatni. Ugyanakkor problémát jelentett, hogy például a bonyolult gépek kezelésére csak a megfelelő szellemi felkészültségű, hosszú időre elítélt személyeket lehetett, illetve volt érdemes betanítani, „így súlyos politikai bűncselekmények miatt elítélt hosszú idős, deklasszált elemek jelentős kedvezményekben részesülnek, szemben a rövid idős munkás és paraszttal”.⁷⁰ Az osztályhelyzet még azt is befolyásolta, milyen munkakörben foglalkoztatták az elítélteket. Az „osztályidegenek” többnyire nehezebb munkát, a dolgozó osztályhelyzetűek könnyebb munkát kaptak. Az utasítások értelmében: „Az ellenséges elemek végezzék a legnehezebb munkát!”⁷¹, illetve „érezniük kell, hogy a dolgozók ökle sújt le rájuk”.⁷²

---

kategóriáknál folytatott igazsáügyi gyakorlat vizsgálata Budapesten és Pest megyében, 1956. július 13.

⁶⁶ MNL OL M-KS-276-96. 78. ő. e. A börtönök zsűfolttságának okaival kapcsolatban a bűnüldözés helyzetéről, 1955. szeptember 22.

⁶⁷ 1954-ben a fogvatartottak száma 23 276 fő volt.

⁶⁸ MNL OL M-KS-276-96. 78. ő. e. A börtönök zsűfolttságának okaival kapcsolatban a bűnüldözés helyzetéről, 1955. szeptember 22.

⁶⁹ MNL OL M-KS-276-96. 68. ő. e. A KV 1955. november 3-i büntetőpolitikánk néhány kérdéséről hozott határozatának a BV Parancsnokság területén történő végrehajtása állásáról szóló jelentés, 1956. március 9.

⁷⁰ MNL OL M-KS-276-96. 68. ő. e. A KV 1955. november 3-i büntetőpolitikánk néhány kérdéséről hozott határozatának a BV Parancsnokság területén történő végrehajtása állásáról szóló jelentés, 1956. március 9.

⁷¹ MNL OL M-KS-276-96. 68. ő. e. Jelentés és javaslat a börtönügyre vonatkozólag, 1950. november 2.

⁷² MNL OL M-KS-276-96. 71. ő. e. A pestvidéki törvényszéki fogház megvizsgálása, 1950. szeptember 7.

A jelentések és az utasítások kiemelték, hogy a büntetés-végrehajtási őrség magatartása, általános kulturáltsága és szakképzettsége is fontos szerepet játszik az elítéltek nevelésében. Az 1955. évi Büntetés-végrehajtási Szabályzat több paragrafusa rendelkezett az őrség követendő magatartását illetően. A 268. § alapján tilos volt a letartóztatottak bántalmazása és sértegetése, a 269. § kimondta, hogy az őrség fegyelme mindig példás legyen, így például tilos a letartóztatottak előtti káromkodás és ocsmány beszéd. Ugyanakkor a levéltári források arról is beszámolnak, hogy ezen a téren súlyos hiányosságok mutatkoztak a büntetés-végrehajtási intézetekben. Olyan személyeket is megfenyítettek, majd bántalmaztak, akik semmit sem követtek el.⁷³ A bántalmazásokon kívül törvénytelen bilincsbe veréseket és megerőltető testi fegyelmező gyakorlatokat is végeztek velük. Az elítéltekkel embertelen és durva hangon beszéltek.⁷⁴ Bántalmazták az elítélteket, és egymással verették őket. Az elítélteket fegyverrel kényszerítették a velük való nemi közösülésre.⁷⁵ Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy Garasin Rudolf bv-parancsnok az 1956. január 13-i jelentésében arról számolt be, hogy önmagában a börtönbüntetés a prostituáltak átneveléséhez nem elegendő, a szabadultak többsége visszaeső.

„A tiltott kéjelgés büntetté nyilvánítása és a börtönnevelés nem hozott kielégítő eredményeket, ugyanúgy mint az internálás. A tiltott kéjelgés büntetté nyilvánításakor az internált személyek nagy része – javulás hiányában – börtönbe került. [...] Ezért helyesnek látszik a büntetté nyilvánítás megszüntetése, és egy új intézmény bevezetése szabadságelvonás nélkül.”⁷⁶

Az 1956-os forradalom után a rendszer ellenségeivel szemben, úgymond a közrend és közbiztonság helyreállítása miatt, megelőző jellegű kényszerintézkedésként bevezették a közbiztonsági őrizetbe vételt.⁷⁷ Azokkal szemben alkalmazták ezt az eljárást, akik ellen nem tudtak büntetőeljárást lefolytatni, mert nem lehetett bizonyítani bűnösségüket.⁷⁸ Ennek végrehajtása országos viszonylatban 1957. január második felében indult meg. 1957 első félévében a forradalmi cselekmények elkövetésével alaposan gyanúsítható elemeknek a társadalomból való kivonására alkalmazták a közbiztonsági őrizetbe vételt, és csak kisebb mértékben a közveszélyes munkakerülőket, a csavargókat, a garázdákat és a prostituáltak ellen. Míg 1957-ben a közbiztonsági őrizetben lévők 5%-a volt csak prostituált és

⁷³ MNL OL M-KS-276-96. 71. ő. e. Vizsgálat az állampusztai gazdaságban, 1955. szeptember 8.

⁷⁴ MNL OL M-KS-276-96. 71. ő. e. A Renka Sándor bv főhadnagy és társai elleni bűnügy, 1955. október 6.

⁷⁵ MNL OL M-KS-276-96. 71. ő. e. Jelentés a Kömi 201 sz. vállalatának ellenőrzéséről, 1953.

⁷⁶ MNL OL M-KS-276-96. 80. ő. e.

⁷⁷ MNL OL XIX-B-1-z. 10. d. 10-140/5/58. Horváth János (ORFK Igazgatásrendészeti Osztály vezetője) jelentése a közbiztonsági őrizet, a rendőrhatalom felügyelet és kiltítás helyzetéről, 1958. április 23.

⁷⁸ MNL OL XIX-B-1-z. 10. d. 10-140/5/58. Jegyzőkönyv az 1958. április 23-i BM kollégiumi üléshez való hozzászólásokról: Garamvölgyi Vilmos miniszterhelyettes, r. vezérőrnagy hozzászólása.

közveszélyes munkakerülő, addig 1958-ban már 50% feletti volt az arányuk.⁷⁹ 1958. április 6-án 654 prostituáltat tartottak fogva a kistarcsai és tököli internálótáborban. Feltételezhető, hogy az 1956-os forradalom után számos prostituált elhagyta az országot, mégis 1958-ban csak Budapesten 5400 prostituáltat tartottak nyilván. Közülük 1800-2000 főben határozták meg azok számát, akiknek szabadon hagyása a közrendet és a közbiztonságot veszélyeztette. Közülük 600 főt javasoltak közbiztonsági őrizetbe helyezésre.⁸⁰ Az 1958. április 23-i kollégiumi ülésen volt olyan hozzászólás, amely szerint a közbiztonsági őrizetbe vétellel „a prostitúciót megoldani nem lehet. Sokszor láthatjuk, hogy utána nő a prostitúció, mikor egy területről kivonjuk”,⁸¹ ezért 1959-ben a bűnüldöző szervek tovább folytatták a közrendre és közbiztonságra veszélyt jelentő munkakerülő, csavargó és prostituáltak internálását.⁸² 1959-ben közbiztonsági őrizetbe összesen 1801 személyt helyeztek, közülük 1400 főt munkakerülés, csavargás és prostitúció miatt.

A közbiztonsági őrizet foganatosításának szabályai⁸³ kimondták, hogy az őrizetes a parancsnokság területén nem büntetését tölti, hanem közbiztonsági okokból cselekvésében és szabad mozgásában bizonyos időre korlátozás alatt áll. Az őrizetessekkel szemben emberséges, nevelő jellegű bánásmódot kell tanúsítani. Ezekben a területeken azonban komoly hiányosságok mutatkoztak a táborokban. Például a tököli táborban a parancsnoksághoz beosztott örök erkölcsi, fegyelmi színvonalával adódtak problémák: az összesen 165 fős állományból 55 fegyelmi ügyből 44 fenyítéssel és 8 elbocsátással zárult. Horváth János osztályvezető a jelentésében a következőkkel magyarázta a kialakult helyzetet:

„E súlyos fegyelmi helyzet elsősorban annak tudható be, hogy a tábor személyi állománya jórészt azokból tevődik össze, akiket a rendőri munka egyéb területein [...] nagymértékű primitívségüknél fogva nem tudtak felhasználni.”⁸⁴

A vágyott szocialista embertípus kialakítása döntő tényezőjének a munkáltatást tartották. 1958-ban a tököli táborban csak az őrizetessek 25%-ának tudtak munkát biztosítani. A munkába való bevonás különböző kedvezmények-

⁷⁹ MNL OL XIX-B-1-z. 13. d. A 10-59/8/1959. sz. kollégiumi ügyirat: Jelentés a közbiztonsági őrizet alkalmazásának jelenlegi állásáról, végrehajtásának rendjéről és a tököli tábor szolgálatának rendjéről.

⁸⁰ MNL OL XIX-B-1-z. 10. d. 10-140/5/58. Horváth János jelentése a közbiztonsági őrizet, a rendőrhatalom felügyelet és kitiltás helyzetéről, 1958. április 23.

⁸¹ MNL OL XIX-B-1-z. 10. d. Jegyzőkönyv az 1958. április 23-i kollégiumi ülésről, Horváth János osztályvezető válasza.

⁸² MNL OL XIX-B-14. 122. d. Rudas György r. alezredes, osztályvezető: A Bűnügyi Osztály 1959. évi jelentése, 1960. január 5.

⁸³ MNL OL XIX-B-1-j. 45. d. 201. Garamvölgyi Vilmos r. őrnagy, ORFK vezető: A közbiztonsági őrizet foganatosításának szabályai, 1957. február.

⁸⁴ MNL OL XIX-B-1-z. 13. d. Horváth János r. alezredes, osztályvezető jelentése a közbiztonsági őrizet alkalmazásának jelenlegi állásáról, végrehajtásának módjáról és a tököli tábor szolgálatának a rendjéről, 1959. július 16.

kel járt (munkadíj, jobb élelmezés stb.), ezért elsősorban ekkor is a munkás- és parasztszármazású őrizeteket juttatták munkalehetőséghez. A kiemelkedően jó munkát végzők a megállapítottan felül egyéb, kisebb kedvezményekben is részesülhettek (hosszabb időtartamú vagy soron kívüli beszélő, cigaretta). 1959. I. félévében már az őrizetesen 90-98%-a dolgozott (1000-1200 fő). Míg az osztályidegeneket nehezebb munkakörben, például betonelemgyártásban, addig a többieket a motorszerelő, asztalos-, szőnyegszövő, ingkészítő, szabó- és cipész-műhelyekben foglalkoztatták. Ami gondot okozott, hogy a szabadultakat az üzemek és vállalatok nem alkalmazták (növelve így a közveszélyes munkakerülő tábort, amit két évig terjedő börtönnel lehetett büntetni). Az osztályhelyzet még az őrizetesen táboron belüli elhelyezkedését is befolyásolta, hiszen külön körleteket alakítottak ki a számukra.⁸⁵

1959. július 23-án a BM Kollégiuma határozatot adott ki, miszerint a dolgozó osztályhelyzetű fiatal, még átnevelhetőnek látszó prostituáltakat el kellett különíteni a közbiztonsági őrizet végrehajtása során. Ennek megfelelően 64 őrizettest különítettek el, akikkel megkezdték a tervszerű foglalkozást.⁸⁶ Külön épületbe helyezték el őket, majd külön foglalkoztatásként bevezették számukra a szőnyegszövést és fehérenemű-javítást. Ezenkívül írás, olvasási-számolási tanfolyamokat és egészségügyi felvilágosító előadásokat szerveztek a számukra.⁸⁷ Júliustól négy szabadult fiatal utógondozását oldották meg, akiknek megfelelő lakást és munkahelyet biztosítottak, és a helyi KISZ-bizottság is rendszeresen foglalkozott velük.⁸⁸

1950 és 1960 között a rendőrségi eljárásoknál, a büntetések kiszabásánál, a büntetés-végrehajtásánál alapvető szempont volt a prostituált (és minden eljárás alá vont) osztályhelyzetének alapos vizsgálata. Helytelennek tartották az azonos bűncselekményért azonos büntetés elvét, hiszen ez a felfogás mellőzte az elkövető egyéniségéből a társadalomra háruló veszély figyelembevételét. Annak megállapításához, hogy a társadalomra nézve mennyire veszélyes az elkövető, meg kellett állapítani az osztályhelyzetét, viszonyát a munkához, hűségét a dolgozó néphez.

A vizsgált tíz évben a hatóságok kiemelt feladatként kezelték a dolgozó osztályhelyzetű bűnözők arányának csökkentését. A legváltozatosabb magyarázatokkal szolgáltak arra nézve, hogy miért van annyi munkás- és parasztszármazású bűnöző, közben a valós problémát nem ismerték fel (vagy csak nem akarták

⁸⁵ MNL OL XIX-B-1-z. 13. d. 10-59/8/1959. sz. kollégiumi ügyirat: Jelentés a közbiztonsági őrizet alkalmazásának jelenlegi állásáról, végrehajtásának rendjéről és a tököli tábor szolgálatának rendjéről, 1959. július 16.

⁸⁶ MNL OL XIX-B-14. 122. d. Igazgatásrendészeti Osztály, Rendészeti Alosztály 1959. évi munkájáról jelentés.

⁸⁷ MNL OL XIX-B-1-z. 13. d. 10-59/8/1959. sz. kollégiumi ügyirat: Jelentés a közbiztonsági őrizet alkalmazásának jelenlegi állásáról, végrehajtásának rendjéről és a tököli tábor szolgálatának rendjéről, Horváth János osztályvezető feljegyzése, 1959. október 27.

⁸⁸ MNL OL XIX-B-14. 122. d. Igazgatásrendészeti Osztály, Rendészeti Alosztály 1959. évi munkájáról jelentés.

felismerni). 1951-ben a büntetőbírók politikai tájékozatlanságával, szakmai járatlanságával és az őrszemélyzet nem megfelelő oktatásával (hogy a dolgozókat csak figyelmeztessék, és ne jelentsék fel) indokolták azt, hogy az ipari munkások száma egy hónap alatt 1200 fővel, a mezőgazdasági munkásoké 700 fővel emelkedett az elzárásra és pénzbüntetésre ítélték között.⁸⁹ A dolgozó osztályhelyzetű bűnözők magas arányát a következőkkel indokolták 1951-ben a kommunista vezérkar jelenletében: „ma már sok nem igazi munkás, hanem ellenség is munkásruhában jár”.⁹⁰ Garamvölgyi Vilmos (r. vezérőrnagy, belügyminiszter-helyettes, ORFK-vezető) 1959-ben kritikaként fogalmazta meg, hogy a rendőrök sokszor nem tudtak differenciálni az elkövető személyekkel szemben, s nemegyszer becsületes dolgozót kisebb szabálysértésért is feljelentettek, és nem alkalmazták a nevelő, figyelmeztető módszert.⁹¹ Halász Sándor az Igazságügyi Minisztérium Bírósági Főosztályáról jelentésében egyenesen azt írta, hogy „dolgozó osztályhelyzetű vádlottakkal szemben, szabályként, szabadságelvonásra ne kerüljön sor!”⁹² Ha csökkent a dolgozó osztályhelyzetűek aránya az eljárás alá vontak vagy a börtönbüntetésre ítélték között, azt úgy hívták, hogy „javult a szociális összetétel”. Rudas György (r. alezredes, bűnügyi osztályvezető) hiányosságként fogalmazta meg az 1959. évi bűnügyi munkáról, hogy „szerveink még mindig nem fordítanak elegendő figyelmet a terheltek osztályhelyzetének alapos vizsgálatára”. 1960-ra feladatként határozta meg a bűnügyi osztálynak, hogy „fokozottabban kell a bűnüldözési munkát a súlyos bűncselekményeket elkövető igazi tudatos kártevők, az osztályidegenek, a szokásos bűnöző, munkakerülő, csavargó elemek ellen irányítani”. Utasításba adta, hogy a dolgozó osztályhelyzetűekkel szemben, akik meggondolatlanságuk miatt követtek el kisebb jelentőségű bűncselekményt, nevelő jellegű intézkedést kell (csak) tenni.⁹³ A közrendvédelmi szervek 1959. évi jelentése sikerként könyvelte el, hogy a „bűncselekmények nyomozásánál kezd érvényesülni a differenciáltság: különbséget tesznek a megtévedt dolgozó és osztályellenség, illetve a szokásos bűnözők között”, hiányosságként, hogy „a teljes személyi állománynál még nem sikerült elérni, hogy a rendőri munka éle elsősorban az osztályidegen, deklasszált, spekuláns és szokásos bűnözők ellen irányuljon”.⁹⁴ Garamvölgyi Vilmos a rendőri szervek 1960. évi munkájáról összefoglalásképpen a következő hiányosságot állapította meg: „még mindig nem folyik kielégítően az elkövetők személyi és társadalmi veszélyességének, osztály-

⁸⁹ MNL OL M-KS-276-96. 6. ő. e. Kiértékelő jelentés a Közrendvédelmi Főosztály és a megyei kapitányságok 1951. január havi munkájáról.

⁹⁰ MNL OL M-KS-276-96. 144. ő. e. Bűnözők büntetőintézetten kívüli munkája, 1951. május 16.

⁹¹ MNL OL XIX-B-14. 122. d. Közrendvédelmi szolgálat 1959. évi munkájáról jelentés.

⁹² MNL OL M-KS-276-96. 44. ő. e. Kollégiumi jelentés a büntetéskiszabási gyakorlat újabb alakulásáról, 1956. június 9.

⁹³ MNL OL XIX-B-14. 122. d. Bűnügyi osztály 1959. évi jelentése, 1960. január 5.

⁹⁴ MNL OL XIX-B-14. 122. d. Közrendvédelmi szervek 1959. évi jelentése, 1960. január 5.

helyzetének vizsgálata és felderítésük még mindig nem elég aktív az osztályidegenek irányába.”⁹⁵

* * *

Bár az üzletszerű kéjelgés a hivatalos ideológia szerint szemben állt a szocialista erkölcs- és normarendszerrel, és üldözendőnek számított, a prostitúcióban való részvétel mégsem nivellálta a prostituáltakat az osztályhelyzettől függetlenül. Az ötvenes évek Magyarországon az osztályhelyzet egy személy alapvető minőségét jelölte ki. Az 1949. évi Alkotmány 2. §-a kimondta, hogy a Magyar Népköztársaság a munkások és dolgozó parasztok állama (és csak az övék). Az MDP 1948. évi programnyilatkozata az osztályellenséggel kapcsolatban leszögezte, hogy a tőkés elemek belenövése a szocializmusba lehetetlen. Míg a korábbi évtizedekben a hatóság a legális (bejegyzett kéjő) és az illegális (titkos kéjő) prostituáltak között tett éles megkülönböztetést, addig a legális prostitúció megszüntetése után az osztályidegen, valamint a dolgozó osztályhelyzetű kéjők közé húzták ezt a választóvonalat. Az osztályellenség soraiból kikerült prostituáltak egyértelműen kriminalizáltak, akiket meg kellett büntetni. A büntetés nem is annyira a prostitúcióban való részvétel következménye volt, hanem a származásé. A munkás- és parasztszármazású kéjőkkel szemben alkalmazott eljárások jóval árnyaltabb képet mutatnak. Az ötvenes évek elején inkább áldozatnak tekintették őket, akiket hozzá kellett segíteni, hogy a dolgozók társadalmába betagozódhassanak. Ugyanakkor csak a fiatal, 30 év alatti, dolgozó osztályhelyzetű prostituáltakat tartották iskolarendszerű képzésre alkalmasnak. Az átnevelés döntő tényezőjének a munkáltatást, a rendszeres, tisztességes munkára való nevelést tekintették. A javíthatatlan, megrögzött prostituáltak szankciók alkalmazásával próbálták megrendszabályozni. A munka mint a nevelés (de ugyanakkor a büntetés) eszköze nem az ötvenes évek újítása, hiszen a közveszélyes munkakerülőkét korábban is határozatlan időre dologházba csukták.⁹⁶ Az ötvenes években az „emberekre” új fogalmat, megjelölést alkalmaztak: „dolgozók”. A becsületes munkától vált valaki becsületes dolgozóvá, márpedig a prostitúciót nem tartották becsületes munkának, de önmagában kriminalizált tevékenységnek sem.

A Nemzetközi Abolicionista Szövetség XX. Világkongresszusa alkalmából 1956-ban készítettek egy vizsgálatot: arra voltak kíváncsiak, hogy az 1950-ben az engedélyezett keresetszerű kéjelgés megszüntetésekor törölt 511 budapesti kéjőnek mennyire sikerült beilleszkednie a társadalomba, illetve hogy milyen határfokúak voltak az állami intézkedések. A vizsgálat nem terjedt ki a 45 évnél idősebb volt prostituáltakra, így a mintába összesen 51 fő került. Sikerként könyvelték el a kapott eredményeket (amelyet a munka nevelő és az új környezet kedvező hatásának tudtak be), hiszen az 51-ből 30 fő erkölcsös életet élt, és csak

⁹⁵ MNL OL XIX-B-14. 122. d. Jelentés a rendőri szervek 1960-ban végzett munkájáról, 1961. január 18.

⁹⁶ 1913. évi XXI. törvénycikk a közveszélyes munkakerülőkről, 10. § (dologházba utalás határozatlan időre szólt, de tartama egy évnél rövidebb és öt évnél hosszabb nem lehetett).

tizenketten voltak egy vagy több bűncselekmény miatt büntetve (titkos kéjelgés miatt 9 esetben szabtak ki velük szemben büntetést).⁹⁷

Magyarországon 1950-ben (a prostitúció megszüntetésekor) 3000 főre becsülték az ebből élők számát, 1952. augusztusban már 5306⁹⁸ főről számolnak be a források. Budapesten 1952. novemberben 2304, 1955-ben 2556,⁹⁹ 1958-ban már 5400 budapesti prostituáltat tartottak nyilván.¹⁰⁰ Nem rendelkezünk az időszak egészére vonatkozó pontos statisztikákkal, de ezekből az adatokból is megállapítható, hogy nem csökkent, hanem nőtt a prostituáltak száma az 1950-es évtized végére. Megkockáztatható állítás, hogy döntő többségük munkás- és parasztszármazású volt, és a szocializmusban választotta ezt a foglalkozást.

Az 1960. évi 14. számú törvényerejű rendelet szabálysértéssé minősítette az üzletszerű kéjelgés kisebb jelentőségű eseteit. A szabálysértőt egytől harminc napig terjedő elzárással sújthatták, vagy harminc napig terjedő közmunka teljesítésére kötelezhették, avagy ezer forintig terjedő pénzbírsággal büntethették. Azt, hogy mi minősült a prostitúció kisebb jelentőségű esetének, az eset összes körülményeire tekintettel állapították meg. Kiemelkedő jelentősége volt az elkövető személyi körülményeinek, osztályhelyzetének, a cselekmény motívumainak és az elkövetés módjának vizsgálata. A rendőri szervek 1960-ban végzett munkájáról szóló jelentés alapján 1960-ban 333 üzletszerű kéjelgővel szemben szabálysértési vonalon jártak el (a nyomozáselrendelés, vagyis a büntetőeljárás helyett).¹⁰¹ A prostitúció egyes eseteinek szabálysértéssé minősítését ugyanakkor nehéz mással indokolni, mint azzal, hogy a jogalkotók nem akarták, hogy a már szocializmusban felnőtt és itt szocializálódott, túlnyomó többségben munkás- és parasztszármazású (és a munka jellegéből adódóan főleg fiatal) prostituáltak súlyos börtönbüntetést kapjanak.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-B-1-j. Közrendészeti Főosztály (VI. Rendőrhatalósági osztály) iratai, 1950–1960.

XIX-B-1-z. BM Kollégium iratai, 1950–1960.

XIX-B-14. Országos Rendőr-főkapitányság iratai, 1950–1960.

⁹⁷ MNL OL XIX-B-1-j. 45. d. 234. Adatkérés az emberkereskedés és a prostitúció elnyomásával kapcsolatos intézkedésekről, 1957. február 4.

⁹⁸ MNL OL M-KS-276-96. 6. ő. e. Értékelő jelentés a Közrendészeti Főosztály és a megyei kapitányságok 1952. augusztusi munkájáról (az 1952. augusztusi 5306 prostituáltból budapesti 2253 fő, és vidéki 3053 fő).

⁹⁹ MNL OL XIX-B-14. 505. d. Az erkölcsrendészeti munka ellenőrzése, 1955. február 4.

¹⁰⁰ MNL OL XIX-B-1-z. 10. d. 10-140/5/58. Horváth János jelentése a közbiztonsági őrizet, a rendőrhatalósági felügyelet és a kitiltás helyzetéről, 1958. április 23.

¹⁰¹ MNL OL XIX-B-14. 122. d. Jelentés a rendőri szervek 1960-ban végzett munkájáról, 1961. január 18.

M-KS-276-96. MDP KV Adminisztratív Osztály iratai, 1950–1956.

M-KS-276-53. MDP Politikai Bizottság iratai, 1950–1956.

A Politikai Bizottság határozata az őrizeteseik, elítéltek létszámának alakulásáról és a büntetőpolitika egyes kérdéseiről, 1955. november 3. In: Izsák Lajos (főszerk.): *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948–1956*. Budapest, 368–373.

A Magyar Dolgozók Pártjának programnyilatkozata. In: Romsics Ignác (szerk.): *Magyar Történelmi Szöveggyűjtemény 1914–1999*. I. kötet. Budapest, 502–516.

A szovjet büntetőjog 1951: Különös rész. (Fordította: Tardy Lajos.) Moszkva.

Hegyí Sándor 1941: A nagyvárosi nő az erkölcs fertőjében. A rendőrség mentőmunkássága. *Magyar Rendőr* 306–307.

Szolcsenyicin, Alekszander 1989: *A Gulag szigetcsoport 1918–1956*. I–II. Budapest.

Rendőrségi Közlöny, 1949–1950.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Gyáni Gábor 1999: Könyörületesség, fegyelmezés, avagy a szociális gondoskodás genealógiája. *Történelmi Szemle* (41.) 1–2. 57–84.

Kiss László 2015: *A magyar közegészségügy fejlődése a közegészségügyi gondolkodás kialakulásától az állami közegészségügyi rendszer kiépítéséig.* (PhD-disszertáció.) ELTE TÁTK, Budapest.

Pető Andrea 1999: Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös budapesti nemi erőszak esetek emlékezete. *Történelmi Szemle* (41.) 1–2. 5–6.

Récsei Balázs 2014: A kéjelgésügy és szabályozása Somogy vármegyében 1919–1945. In: uő (szerk.): *Somogy megye múltjából – levéltári évkönyv 43–44*. Kaposvár, 183–232.

Szécsényi Mihály 1998: Garnizállók és kéjnőtelepek. *Rubicon* (9.) 6. 48–50.

Szécsényi Mihály 2010: Egy pesti kéjnőtelep 1934-ből. *Budapest* (33.) 9. 25–27.

Vargha Dóra 2005: A bűn medikalizálása. *Budapesti Negyed* (13.) 47–48. 166–198.

Kiss András

„Robbanjon fel a pártház!”

A Csepel Autógyár fegyelmi ügyeinek vizsgálata (1950–1961)

A Csepel Autógyár évtizedeken keresztül a magyar közúti járműgyártás meghatározó vállalata volt. Az autógyárat – jöllehet 1992-ben felszámolás alá vonták, majd ezt követően megszűnt – napjainkban (is) erőteljes nosztalgia övezi. A vele kapcsolatban kialakult eufemizmust az sem csökkentette, hogy egyes gyártmányai magukon hordozták a szocialista korszak termelésének visszaságait, technológiai-minőségi problémáit, amelyek már az 1950-es évek erőltetett iparosítása kapcsán jelentkeztek, és a tervgazdaság ellentmondásaiból eredeztethetők.¹ A vállalat egykori dolgozóival készített interjúk azt mutatják, hogy a munkások a gyárnál eltöltött éveket az egyéni és a vállalati életút tekintetében alapvetően pozitívan értékelik. Az is kitűnik, hogy a munkások az elért sikerek részeseinek tekintették magukat, és büszkéek voltak vállalatuk eredményeire. Mindez azonban szöges ellentétben állt azzal, ahogyan a hatalom a munkásokat a gyakorlatban kezelte és szankcionálta. Az 1950-es évektől a munkások bizonyos csoportjait éppen a „munkáshatalom” fegyelmezte és büntette a legkülönbözőbb eszközökkel.

Jelen tanulmány a fegyelmezés vállalaton belül lezajló gyakorlatát kívánja körüljárni a Csepel Autógyár vezetőinek és dolgozóinak mozaikszerűen felviláglantott példáin keresztül.² A különböző vétségtípusokra vonatkozó adatok hiánya miatt tanulmányunkban néhány jellemző ügy bemutatására vállalkozunk. Az írás a munkásság szemszögéből vizsgálja a témakört, azonban kitér a vállalat vezérigazgatójának fegyelmi ügyére, amelynek 1959-ben azonnali elbocsátás lett a következménye. Ezt azért érdemes kiemelni, mivel a vállalat(ok) vezetői csoportjának tagjait és a munkásokat az 1950-es évektől a legkülönbözőbb okok miatt állíthatták fegyelmi bizottság vagy bíróság elé. A termelési terv teljesítésének hajszája számtalan okot szolgáltatott a hatalomnak a példastatuálásra. Ilyenek voltak az „önkényes kilépők”, a „tervcsalás” vétségét elkövetők, a munkából elkéso vagy zavaros szerelmi ügyekbe keveredő dolgozók szankcionálásai. A tanulmány arra keresi a választ, hogy a Csepel Autógyár alapítását követő évtizedben miként működött, és hogyan változott az állampárti, valamint a vállalati fegyelmezés-büntetés gyakorlata.

¹ A vállalat korai történetéhez lásd Kiss 2007, 2015a, 2015b.

² A tanulmány alapjául a szerző 2016-ban megvédett disszertációjának negyedik fejezete szolgál (Kiss 2015a: 229–257). Az itt bemutatott esetek egy – az autógyáron belüli fegyelmezés-büntetés kérdésével foglalkozó – átfogó kutatás első eredményei.

Az autógyári dolgozók fegyelmi büntetéseinek elsődleges levéltári forrásai a vállalat pártbizottságának iratai. A forrásanyag hiányosságát azonban az adja, hogy a pártbizottsági ülésjegyzőkönyvek között nem találhatók összesített – akár vétségenkénti megoszlást is bemutató – kimutatások, jóllehet rendszeresek voltak a párt- és munkafegyelmi ügyek. További iratok az állami ellenőrzés csúcshelyén, az Állami Ellenőrző Központ (ÁEK) hivatali anyagában fordulnak elő, amelyek között bőven találunk a vállalat egészére vonatkozó, komplex vizsgálati dokumentációt.

A modern kori magyar nagyüzemi munkásság fegyelmezésével az elmúlt évtizedekben kevesen foglalkoztak.³ Az idevonatkozó szociológiai tanulmányok és monográfiák egyik része a munkásmagatartások szempontjából és a vállalatok belső működésével kapcsolatosan elemezték a kérdést. A szerzők célja ezenkívül az volt, hogy támpontokat adjanak az 1970-es évek szocialista vállalatvezetési modelljeihez, és mélyrehatóan elemezzék a munkások munkahely-változtatásának indítékait.⁴ A szakirodalom másik részét azok a munkák alkotják, amelyek a munkafegyelmelem, a vállalat és a munkás viszonyának jogi szabályozását, a fegyelmi ügyek jellemzőit állítják a középpontba. Hozzá kell tenni, hogy e munkák a jogi vonatkozások mellett a munkafegyelmelem szabályozásának társadalomtörténeti vetületeit és az elítélt dolgozók munkaszervezeti magatartásait történeti-szociológiai módszerrel mutatják be. Mindez annak köszönhető, hogy a dolgozók büntetésével kapcsolatos kutatások ekkor az MTA Szociológiai Intézetében folytak.⁵ A témához részben kapcsolódó, közelmúltbeli társadalomtörténeti kutatásokhoz sorolható Mark Pittaway és Belényi Gyula munkássága, akik a magyar nagyüzemi munkásság személyi kötöttségektől terhelt munkaerő-piaci helyzetét, mindennapjait, a munka világát és az állami ellenőrzés rendszerét komplex módon vizsgálták.⁶ Az állami ellenőrzés működésének vizsgálata azért lényeges, mivel éppen az ellenőrzések (és nyilvánvalóan következményeik)

³ Eltekintünk az elsődlegesen munkásmozgalmi jellegű munkák felsorolásától, amelyek az 1945 előtti munkástársadalmat ért hátrányos megkülönböztetéseket és büntetéseket emelik ki. Az eddigi legátfogóbb hazai vizsgálatot Koltai Gábor disszertációja adja, aki kutatásaiban egy fővárosi kerületi pártbizottság pártfegyelmi ügyeit vizsgálta (Koltai 2014).

⁴ Héthy–Makó 1972; Héthy 1983.

⁵ Gyekiczky 1986, 1987a, 1987b, 1989; Belényi 1984, 2009. Belényi már a *Kritika* 1984. évi 3. számában közzétett néhány olyan 1952-ből származó büntetőbíróági ítéletet, amelyet a munkahelyi fegyelmelem ellen vétőkkel szemben hoztak. A *Munkafegyelmelem mint társadalmi jelenség* című kutatást az intézet Szakszervezetszociológiai Osztályán Makó Csaba irányította. A kutatás célja a munkások fegyelmezése és az azzal kapcsolatos mechanizmusok változásának vizsgálata volt.

⁶ Pittaway 1998, 2003; Belényi 2009. A dolgozók fegyelmezésének és büntetésének kérdése a korabeli propaganda- és ismeretterjesztő irodalomban is tetten érhető, elsősorban a társadalmi bíróságok kapcsán: Posta 1966; Molnár 1977. A kiadványokból képet kaphatunk a társadalmi bíróságok működéséről és a hatalom által elvárt magatartásformákról. A pártállam bíróági és fegyelmi ügyeit érinti: Rác 2016. A munka és a magyar nagyüzemi munkásság társadalomtörténetének feldolgozása a REWORK-OTKA Kutatócsoport keretében újabb lendületet vett. A legújabb historiográfiai összegzést adja: Valuch 2017: 4–24.

szolgáltattak alapot a hatalomnak a vállalatok és alkalmazottaik különböző jogcímű megbüntetésére.

A kutatási előzmények rövid áttekintése után megkísérem kategorizálni az autógyári munkásokat érintő munkafegyelmi vétségtípusokat. Ezek felállítása során a fő szempontot – korabeli kategorizálás híján – a cselekmény jellege nyújthatja. Az első csoportba azok az esetek tartoznak, amikor a munkavállalók „önkéntesen” távoztak a munkahelyükről, és máshol (akár a járműipartól eltérő iparágban jobb fizetés reményében vagy kétlaki munkásként a mezőgazdaságban) vállaltak munkát.⁷ A második, a korabeli rendelkezések alapján súlyos ítélet alá eső cselekmény a „tervcsalás” (és ehhez szorosan kapcsolódva a norma- és bércsalás) vétsége volt, amelyet a hatóságok igyekeztek mielőbb kiszűrni. A tervgazdaság rendszerében azonban a vállalatoknak sok esetben trükközniük kellett termelési és szállítási terveik teljesítéséért. Mindez egy éles szemű állami revizor előtt nem maradhatott felderítetlen. A cselekmények harmadik csoportjába azok az ügyek sorolhatók, amikor a dolgozók elkéstek vagy „lógtak” a munkahelyükről, korabeli szóhasználatul élve „igazolatlantul mulasztottak”, és a többszöri késés miatt érte őket vállalati retorzió. Elmondható, hogy a vállalatnál az esetek jelentős százalékában ez utóbbi volt az általánosan elterjedt és tömeges.⁸ A negyedik kategóriát azok a „klasszikus” fegyelmi ügyek alkotják, amelyeknek okai a munkások magatartásában, életmódjában, verbális (káromkodás, az állami és a pártvezetők elleni kijelentések) vagy fizikai (verekedés) megnyilvánulásaiban kereshetők.⁹ A hatalom a gyárkapun belül és kívül egyaránt megkövetelte állampolgáraitól, hogy a „szocialista erkölcs” szerint éljenek, dolgozzanak és ápolják társas kapcsolataikat. A Csepel Autógyár pártbizottsági jegyzőkönyveinek tanúsága szerint az 1950-es években szinte alig akadt olyan ülés, ahol ne tárgyalták volna a munkások kijelentései vagy magatartása miatt kialakult helyzeteket, amelyek csak részben zárultak fegyelmi büntetéssel. Különösen érdemes azokat az ügyeket vizsgálat alá venni, amelyekben a főszereplők párttagok voltak. Az alábbiakban elsősorban azok az ügyek kerülnek bemutatásra, amelyek leginkább tükrözik a munkahelyi konfliktusokat, a hatalom arroganciáját és büntetési törekvéseit.¹⁰

⁷ Az autógyári munkásokat érintő ügyekhez lásd Kiss 2015b: 98–104.

⁸ Varga László adatai alapján 1950. decemberben naponta 100 fő hiányzott igazolatlanul az autógyárból. Varga kutatási adatait közli: Kiss 2015b: 100.

⁹ A Budapest VIII. kerületi párttagok pártfegyelmi vétségeinek elemzése során további kategóriákat állít fel: Koltai 2014: 144–151.

¹⁰ Az „önkéntes” kilépés kérdéséről a közelmúlt szakirodalmában számos adalék található, ezért ennek tárgyalásától eltekintünk. Ezt tesszük azokkal az esetekkel is, amelyekben a munkásokat államellenes bűncselekménnyel vagy izgatással vádolták. Az autógyári munkások önkényes kilépéseinek vizsgálatáról és államellenes kijelentéseiről lásd Belényi 2009: 161–162; Kiss 2015b: 91–109.

AMIKOR A BÜNTETÉS ELMARAD – VEZETŐI CSOPORTOK VIZSGÁLATA

Az ÁEK 1950-ben már a Csepel Autógyár világháborúban megsérült épületeinek helyreállításánál és az új építkezéseken tartott rendkívüli ellenőrzéseket.¹¹ A vizsgálatok végén feltárt problémákért általában a vezető beosztású munkavállalókat tették felelőssé. A hivatal 1950. július 14-i jelentése rámutat arra, hogy a gyors gyárrekonstrukció során szervezetlenség, illetve munkaerőhiány mutatkozott.¹² A revizorok által rendkívülinek minősített ellenőrzés még elnéző volt; szankciókat egyáltalán nem írt elő, még akkor sem, amikor megállapítást nyert, hogy az építkezés tervek nélküli megkezdése hiba volt nemcsak a tervszerűség, hanem a gazdaságosság szempontjából is.

A vállalatnál egyébként minden évben zajlott átfogó vizsgálat. 1951. június 8-án egy ellenőrzés lezárásaként a Kohó- és Gépipari Minisztérium (KGM), az ÁEK és az autógyár felső- és középvezetői tanácskozásán értékelték a vizsgálat eredményeit. Az értekezleten az ÁEK képviselője, Barabás Sándor megállapításait négy téma köré csoportosította, amelyek a termeléssel, a bérezéssel, az anyaggazdálkodással és az adminisztrációval foglalkoztak. Felszólalásában azt hangsúlyozta, hogy az állami ellenőrzés végrehajtója és a vállalat lényegében egymásra van utalva, tehát alapvetően konstruktív álláspontot fogalmazott meg, beépítve a kritika és önkritika szükségességét. A hivatalos diskurzusban is jellemző szövegek hangoztatása erőteljesen tetten érhető a jegyzőkönyvben.

Gombos József, a Tervgazdasági Osztály vezetője viszont egészen más hangot ütött meg. Felszólalásában kritizálta a hivatal megállapítását, miszerint a gyár termelésének megindulásakor bizonyos kiadások indokolatlanok voltak, sőt, határozottan kérte az indokolatlan szó kitérítését a jelentésből, arra hivatkozva, hogy az akkori kiadások „csupán mai fejlettségünk mellett látszanak [indokolatlannak]”. Gombos vitatta az ÁEK azon állítását is, miszerint „a gyártás általában tervszerű volt”. Erre úgy reagált: „Ha gépkocsit gyártunk, csak tervszerűen tudunk gyártani, legfeljebb csak a globális tervünk nem tervszerű. Ha motort gyártunk, ugyanez a helyzet.” Kiss Sándor pedig azt igyekezett hangsúlyozni, hogy a különféle költségek a vállalat önhibáján kívül keletkeztek, Bíró Ferencné¹³ gyárigazgató ezért a kollégái által kifogásoltak újabb vizsgálatát kérte. Hozzászólásaira a jegyzőkönyv szerint az ÁEK revizora nem tudott mit válaszolni, mivel Bíróné szovjet tapasztalataira hivatkozott, ami már önmagában elegendőnek bizonyulhatott az ellenőröknek. Bíróné válasza az ÁEK-prémiumok kifizetésével

¹¹ Az autógyár az 1944-ben lebombázott Dunai Repülőgépgyár Rt. Szigetszentmiklós-Gyártelepen elhelyezkedő épületeit kapta meg.

¹² MNL OL XIX-A-30-a-III/1/087/1950. (56. d.)

¹³ Bíró Ferencné szül. Katz Eugénia (1908–2004), gépészmérnök, Rákosi Mátyás sógornője. 1936-ban Moszkvában szerezte diplomáját. 1927 és 1931 között a moszkvai repülőgépgyár műszaki ellenőre. 1941–1945 között a szovjet hadsereg műszaki tisztje. 1946-tól Magyarországon élt. 1949–1952 között a Csepel Autógyár első vezérigazgatója volt.

kapcsolatos aggályaira – miszerint 100%-os teljesítmény elérésére 30%-os prémiumot utalványozott – rátapintott az autógyár tervteljesítésének nehézségeire:

„Nemrégiben jöttem haza a Szovjetunióból, ahol a ZISZ gyárban tanulmányoztam és láttam a prémiumrendszert. Ott, ha 100%-ra teljesítik a tervet, azonnal adják a 30%-ot. Pedig a Szovjetunióban túlteljesítést nem premizálnak, mert ott, ahol tervszerűen dolgoznak, ott [a] túlteljesítés nem fontos és nem is kell premizálni.”

Bíróné kiemelte, hogy az autógyár részére a terv már eleve úgy volt meghatározva, hogy „a beállított 100%-ot nem könnyű megcsinálni”. Majd így folytatta:

„Azt hiszem, hogy ilyen tervezésnél, amikor a terv maga eléggé feszített és megköveteli a vezetőktől és a dolgozóktól, hogy egész erejüket latba vessék, hogy a tervet teljesíteni tudják, akkor érdemes premizálni 100%-ért 30 vagy 25%-ot, amennyit a gyár és a Minisztérium közösen megállapít.”

A korábbi korszakokhoz hasonlóan az 1950-es évek munkástársadalmát is leginkább foglalkoztató kérdés a munkabér és a prémium volt. A prémium központi szerepét hangsúlyozta Varga László is kutatásait összegző könyvében, aki a Borsodnádasi Lemezgyárat hozta fel példának, amelynek igazgatója, Berkó Pál úgy fogalmazott, hogy a „gyár teljesíti tonnatervét, tehát letépi érte a prémiumot Isten és ember előtt, mert az jogos, mert a tonnatervét teljesítette”.¹⁴ Varga szerint a legfőbb motiváló tényező a munkások számára a prémium lett, és prémiumügyben azonos érdekek kötötték össze a tervének teljesítéséért ügyeskedő munkást és a hazardírozó vállalatvezetőt.

A Zsofinyecz Mihály¹⁵ kohó- és gépipari miniszter részére készített fenti jelentés egyik fő megállapítása minden bizonnyal az, amely a vállalat felfutásának okaira és a vezetői felelősségre utal. A revizori bizottság úgy látta, hogy a hiányosságok jelentős része nem állt minden tekintetben a gyors fejlődéssel ok-okozati összefüggésben, hanem abban része volt a vállalatvezetés szűk csoportjának. Az autógyár műszaki jellegű problémáiért az ÁEK név szerint megnevezte a felelősöket. Elsősorban Zentai Béla¹⁶ főmérnök-műszaki igazgatót – későbbi vezérigazgatót –, Voith Györgyöt, a Műszaki Osztály és Schmidt Lajost, a központi műszaki ellenőrzés vezetőjét emelték ki. Az autógyár bérigazgatásának, így a prémiumok ügyének visszásságai miatt Tóth Lajos munkaügyi főosztályvezetőt okolták, az anyagigazgatásért Herczog Ármin¹⁷ kereskedelmi igazgatót, az

¹⁴ Varga 1994: 29.

¹⁵ Zsofinyecz Mihály (1906–1986), kommunista politikus. 1950. december és 1952. január között kohó- és gépipari miniszter. 1954–1956 között a Rákosi Mátyás Művek vezérigazgatója, 1957–1962 között kohó- és gépipari miniszterhelyettes.

¹⁶ Zentai Béla (1914–1980), gépészmérnök, közgazdász. 1949-től a vállalat főmérnöke, 1952. július és 1953. június között vezérigazgatója.

¹⁷ Herczog Ármin (1897–?), 1949. december és 1953. november között az autógyár kereskedelmi igazgatója és igazgatóhelyettese.

1. kép. *Bíró Ferencné vezérigazgató és munkatársai üzemlátogatás során (Csepel Autógyár Gyártörténeti Múzeum – Szigetszentmiklós-Gyártelep. Békés György gyűjtése)*

adminisztrációs hibákért pedig Szegedi Andort, a vállalat egykori főkönyvelőjét hibáztatták. A tervkereten túli beruházásokért az értekezleten többször felszólaló és az ÁEK revizoraival vitába szálló Gombos Józsefet, a Tervgazdasági Osztály vezetőjét tették felelőssé.¹⁸ Különösen szembetűnő, hogy egyetlen személy volt, akit nem említettek a felelősök között, a vállalatigazgató Bíró Ferencné. Az elmarasztaltak sem kaptak azonnali és látványos büntetést. Mivel vezető beosztású alkalmazottakról volt szó, az állami kontrollt képviselő ÁEK óvatosan fogalmazta meg a kritikáit. Ennek oka kétségtelenül az lehetett, hogy Bíró Ferencné nem melleleg Rákosi Mátyás sógornője volt. Különösen érdekes, hogy az egyik felelősnek megnevezett Zentai Béla Bíróné távozását követően, 1952. júliustól átvette a vezérigazgatói tisztséget, amelyet 1953. júniusig töltött be. A vállalattól történő távozásában szerepet játszott, hogy a Központi Ellenőrzési Bizottság (KEB) 1953 elején az autógyár egyik tervcsalási ügyét göngyöltette

¹⁸ A vezetői csoporthoz tartozók beosztása feltehetően nem pontos. Egy 1980-ban zajló üzemtörténeti kutatás során pontosították a vállalatnál vezető pozícióban lévők beosztását. Ennek megfelelően Voith (Vojth) György főtechnológus, gyártásfejlesztési főosztályvezető, Tóth Lajos munkügyi és üzemgazdasági főosztályvezető volt, Szegedi Andor és Gombos József tisztségét nem sikerült további adattal megerősíteni (Józsa 1980: 1–9).

fel.¹⁹ Ezt követően alacsonyabb beosztásban, de az autógyárihoz hasonló korábbi munkakörében helyezkedett el, és a Láng Gépgyár főmérnöke lett.²⁰

A vezetők büntetésének vizsgálatához szükségesnek mutatkozott a vonatkozó államvédelmi jelentések összevetése a meglévő forrásokkal. Feltételezésemet, miszerint a titkosszolgálati jelentők korántsem voltak olyan elnézők, megerősítették az autógyári vezetőkéről fellelt információk. A jellemzések kendőzetlenül a vállalatvezetők felelősségét hangsúlyozták. Ami különösen hat, hogy egyedül az államvédelmi jelentések ütnek meg kritikus hangot Bíró Ferencnével kapcsolatban. Ebben ugyan kiemelték erélyes és emberséges vezetői képességeit – amit B. T. is megerősített²¹ –, azonban módszereit elítélték:

„[A]ki szovjet módszereket alkalmazva a legsötétebb gengsztereket kézben tudja tartani, dolgoztatni tudja őket, és kised belőlük sok pozitívumot is. Ez a módszer igen alkalmas volt a gyár beindításakor, amikor is kényszerítve voltunk olyan emberekkel dolgozni, akik rendelkezésre álltak. Ma azonban ezek az emberek a továbbfejlődésnek a gátlói és a nemzetközi helyzet kieleződésével ennek a helyzetnek a fenntartása komoly veszélyt jelent magában. Bíró Ferencné azonban sok esetben a magyar viszonyokat nem ismerve beleesik abba a hibába, hogy a bitangokat is meg lehet javítani és huzamosabb ideig vezető állásban lehet hagyni őket. [...] Ezeket az embereket erélyével és jutalmazásával személyéhez igyekszik láncolni. Ezek azonban úgy dolgoznak, hogy kirakat módon feléje jó munkát végeznek, a háta mögött azonban rosszul és ártalmas módon tevékenykednek.”²²

Az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) „alapos tisztogatást”, a vezetők büntetését (elbocsátását, alacsonyabb munkakörbe helyezését) szorgalmazta. Arra vonatkozóan azonban csak feltételezéseink vannak, hogy a Bíró Ferencnéről készített jelentés végül hozzájárulhatott 1952. júniusi távozásához. A vállalat első vezérigazgatóját ugyanis 1952. júliustól a gyár középírányító szerepét betöltő Autó- és Traktoripari Tröszt élén találjuk.

A jelentésekben a vezető beosztásúak 1945 előtti szerepvállalása hangsúlyosan negatív kontextusba került, valamint az is, hogy kapcsolataikat kihasználva jutottak be az autógyárba. Felrótták továbbá, hogy a vezetők és helyetteseik az azonos munkakörben dolgozó munkások fizetése között különbségeket tettek:

¹⁹ MNL OL M-KS 932. 630/1952. A pártfegyelmi rendszer szempontjából meghatározó testület a KEB volt. Koltai Gábor Ságvári Ágnes kutatásaira alapozva hangsúlyozza a testület forrásainak kritikáját, ugyanis szerintük a KEB a sztálini típusú koncepciók eljárások végrehajtásában vett részt (Koltai 2014: 50–53).

²⁰ Zentai későbbi pályafutása során 1954 és 1957 között a KGM főenergetikusa, 1962-től haláláig az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság (OMFB) főosztályvezetője. Voith György 1952. novemberig, Schmidt Lajos viszont egészen 1959. februárig maradt tisztségében.

²¹ Interjú B. T.-vel. Ezúton köszönöm Józsei Attilának, hogy az interjút rendelkezésemre bocsátotta.

²² ÁBTL 3. 1. 9. V–113.448/1951.

„különösen a megbízhatatlan elemek javára és a munkáskáderek rovására”.²³ Az esetek közül kiemelendő Herczog Ármin kereskedelmi igazgató ügye, akiről az ÁVH beépített emberei – elbocsátása érdekében – több terhelő információt összegyűjtöttek. Herczog Ármin 1897-ben született, és a csepeli Weiss családból származott. Minősítési lapja szerint 1915. március 11-én lépett be a Magyar Általános Hitelbank ügyfélforgalmi osztályára mint tisztviselő, „üzletszerzési hajlamát” és gyakorlati érzékét rendkívülinek és kiválónak minősítették. A bank személyzeti osztálya iratanyagában fennmaradt dokumentum szerint 1919. szeptemberben maga kérte igazolását, amely szerint a Tanácsköztársaság alatt politikailag megbízható és baloldali szervezetnek nem volt tagja.²⁴ 1946-ban már a bank magas beosztású tisztviselőjeként dolgozott. Mindezek együttesen elegendőnek bizonyultak ahhoz, hogy vállalati munkája – Bíró Ferencné védelme ellenére – az állambiztonság figyelmét még inkább felkeltse. Az ÁVH-nak alapvetően az volt a véleménye, hogy munkamódszere az autógyárban is kapitalista maradt, és mint vérbeli, arisztokrata felmenőkkel rendelkező kereskedő nyilván kereskedelmi trükköket alkalmaz, amelyekkel látszólagos eredményeket tud elérni a vállalat javára. Jellemzéséhez hozzáfűzték:

„Úgy gondolja, hogy a szocializmusban is az a fontos, hogy egyik nemzeti vállalat a másik nemzeti vállalatot becsapja, a Minisztériumot pedig félrevezesse. Nyíltan beszél arról, hogy a Minisztériumtól mindig többet kell igényelni, mint ami szükséges, mert úgysis lefaragnak belőle.”²⁵

Az ÁVH Herczog azonnali elbocsátását javasolta,²⁶ továbbá a teljes autógyári vezetőség leváltását. Volt olyan autógyári osztályvezető, akit az államvédelem állítólagos antiszemita beállítottsága miatt figyelt. Ilyen volt K. J. is, aki a jelentés szerint nemesi származását is hangoztatta a munkások között, és azt, hogy „a Csepel Autógyárban minden vezető zsidó”.²⁷ Az államvédelem végül arra a megállapításra jutott, hogy a termelés gyors felfutása miatt a munkaerő toborzásánál az autógyár személyzeti munkatársai egyszerűen nem figyeltek a dolgozók és a vezetőik ellenőrzésekor. Ezenkívül úgy vélték, hogy a vezetői csoport nem maradhat az üzem élén, jóllehet elismerték, jelentős szerepük volt abban, hogy az autógyár termelését felfuttatták. Az MDP Pest Megyei Bizottságának jelentése hasonlóképpen azt fejtegette, hogy „köztudomású” tény, miszerint „ellenséges elemek” vannak a gyárban, amivel a pártbizottság és a vállalatvezetés is számolt, sőt azt is hozzátették, hogy leváltásuk elhúzódik:

²³ ÁBTL 3. 1. 9. V–113.448/1951.

²⁴ MNL OL Z 53. 39. tétel. Sz. n./1919.

²⁵ ÁBTL 3. 1. 9. V–113.448/1951.

²⁶ Leváltására csak 1953. novemberben került sor. Herczog Ármin az állambiztonsági források szerint ezt követően Izraelben telepedett le, személyéről további adatot nem sikerült találni.

²⁷ ÁBTL 3. 1. 9. V–113.448/1951.

„Nagyszámú a bentlétük, elsősorban a fennálló szakkáderhiány következménye. Ha helyes az az elv, hogy a tervet, ha ellenséggel is, de túlteljesítjük, ezt az elvet az autógyárban túlzott mértékben alkalmazzák.”²⁸

Különösen érdekes, hogy a hatalom a vezetőktől elsősorban nem fegyelmi vagy bírósági úton szabadult meg, hanem „elegánsabb” utat választott, amelynek során például nem hosszabbították meg szerződésüket, vagy alacsonyabb munkakörbe helyezték őket. Elmozdításuknál tehát alapvetően politikai okok álltak a háttérben.

Köztudott, hogy a kapcsolati tőke a Rákosi-korszakban (is) sokaknak teremtett lehetőséget az elhelyezkedésre vagy éppen ügyeik eltussolására. Nem volt ez másként a Csepel Autógyár esetében sem. A vállalati pártbizottság 1953. szeptemberi ülésének jegyzőkönyve szerint a pártbizottság 1953 folyamán levelet kapott a Honvédelmi Minisztériumtól (HM). Az ügy érdekességét nemcsak a levél tartalma adja, hanem az is, hogy azt mint mellékes információt osztották meg a pártbizottsággal, miközben a békekölcsönjegyzés napirendjét beszéltek meg. Az eset további részletei a források hiánya miatt homályban maradnak, azonban az ülésen szóban tett bejelentés mégis sokat elárul egy büntetéssel sújtott dolgozó ügyének kezeléséről. A levél szerint a minisztérium tudomására jutott egy dolgozó kiváló munkája, akit a vállalat pártbizottsága korábban valamilyen oknál fogva szigorú megrovással büntetett. Az ügyről a napirend előadója részleteket nem közölt, csakis azt, hogy a HM közbenjárására az illető pártbüntetését elengedték, és erről az autógyár pártbizottságát írásban is értesítették.²⁹ Az eset azért figyelemre méltó, mert a Csepel Autógyár az 1950-es években számos hadiipari megrendelésen dolgozott. A szigorú megrovással büntetett autógyári dolgozó rehabilitálását minden bizonnyal annak köszönhette, hogy a minisztériumi igények kielégítésén dolgozó vállalatnak szüksége volt a szak tudására és munkájára. A pártbüntetés eltörlése pedig azért válhatott fontossá, mert feltehetően további feladatokat kívántak rábízni.

Az ÁVH az autógyárral kapcsolatban szinte minden olyan ügygel foglalkozott, ami a vállalat tervteljesítését veszélyeztette. A Csepel Autógyárat jöllehet nem minősítették hadiipari vállalatnak, azonban számos honvédelmi megrendelést teljesített, ami miatt az üzemet az államvédelem kiemelten figyelte. Többek között így került a középpontba a cég energiaellátásának kérdése is, ami lényeges problémát jelentett a vizsgált időszakban. Ebben elsődlegesen az energiaosztály vezetőjét, Törzsök Hugót tették felelőssé, akit Bíróné szigorú megrovásban részesített.³⁰ Az energiaellátás elégtelenségéből eredő kár értéke csak 1950 utolsó hónapjaiban meghaladta az egymillió forintot. Az államvédelmi jelentés szerint a hibák fő oka a személyi felelősségen túl az volt, hogy az autógyárban futó távvezetéseket nem vizsgálták felül rendszeresen. Ennek oka pedig az volt, hogy

²⁸ MNL PML XXXV.1. 1/17. ó. e. 1951. június 11.

²⁹ MNL PML XXXV.18. 4. d. 11. ó. e. 1953. szeptember.

³⁰ ÁBTL 3. 1. 9. V–113.448/1951.

2–3. kép. Csoportképek. A vállalat vezetői üzemplátogatáson; az Államvédelmi Hatóság a gyártelepen (Csepel Autógyár Gyártörténeti Múzeum – Szigetszentmiklós-Gyártelep. Békés György gyűjtése)

a vállalat a felfutási időszakában főként a tehergépjárművek szériagyártásának beindításával volt elfoglalva, és nem a karbantartási munkákkal. A jelentés minden fontosabb autógyári vezető felelősségét kiemelte:

„Annál is inkább súlyos ez, mivel nevezettek³¹ tudatában vannak annak, hogy a gyár termelése csak az elektromos energiaellátás folytonosságával és zavartalanságával biztosítható. Azon kívül, egész csekély áramzavar is hatalmas kárértéket jelent a terv teljesítésében.”³²

1952-ben és 1953-ban is rendszeresen fordultak elő áramkimadások. Mészáros Károly vezérigazgató egy 1953. októberi pártbizottsági ülésen előre bejelentette, hogy a vállalatnál további áramkorlátozások várhatók. Emiatt felmerült az is, hogy a vasárnapi szünnapot hétköznapi vegyék ki a dolgozók, azonban erre végül nem került sor.³³

A levéltári források tanulmányozása során több olyan fegyelmi ügy is előkerült, amelyek a vállalati vagyon eltulajdonításáról szóltak. Az itt ismertetendő ügy azért egyedi, mivel főszereplője szintén a vállalat vezetői közé tartozott. A fegyelmi vizsgálat szerint a Csepel Autógyár egyes vezetői a vállalat pénzén, anyagköltségén és munkásaival újjátartták fel szolgálati lakásukat, és szállítottak oda építési anyagokat. Az 1950. június 7-én készült jelentés szerint az egyik autógyári vezető a vállalat részére kiutalt 100 mázsa tűzifát – a gyártelep helyett – a lakására szállította. Feltehetően az ÁEK és a vállalat által együttesen indított vizsgálat során, a rendészeti osztályon jegyzőkönyvet vettek fel, és megkezdődött a tanúk kihallgatása. Az ügy egyik tanúja az 1950. június 3-án felvett jegyzőkönyvben a következőket vallotta:

„L. Imre, a szállítási osztály irányítója elmondja a következőket. Vállalatunktól G. Józsefnek szállított anyagoknál vállalati gépkocsit adtam. Ezeket megelőzőleg két esetben szállítottam egyes bútordarabokat Budapestről, két különböző helyről lakására. Ehhez a gépkocsit Herczog Ármin utasítására engedélyeztem. Ezt követően megjelent Herczog Ármin és G. József osztályunkon azzal, hogy G. József lakására azonnal ki kell szállítani 5 darab csomagolóládát. Én azt mondtam, jelenleg nincs gépkocsi bent, közben bejött a WM-ből³⁴ egy gépkocsi, azt sem adtam oda, ez után erélyes hangon rám szóltak, hogy miért nem vontam el a szállítástól a gépkocsit? Erre én azt mondtam, hogy nem tudtam, hogy G. elvtárs ügye fontosabb, mint a termeléssel kapcsolatos szállítások. Kb. 1 óra múlva jött egy gépkocsi.”³⁵

³¹ Utalás Zentai Bélára, Törzsök Hugóra, Herczog Árminra és más alacsonyabb beosztásban dolgozó vezetőkre.

³² ÁBTL 3. 1. 9. V–113.448/1951.

³³ MNL PML XXXV.18. 4. d. 11. ó. e. Pártbizottsági jegyzőkönyv, 1953. október 27. Mészáros Károly vezérigazgató felszólalása.

³⁴ Weiss Manfréd Acél- és Fémművek Rt., ekkor már Rákosi Mátyás Vas- és Fémművek.

³⁵ MNL OL XIX-A-30-a-I/602. Sz. n./1950. (56. d.) A dokumentumot közli: Kiss 2010.

A források szerint a fenti ügynek végül nem lett következménye. Az eset azért is érdekes az autógyár fegyelmi ügyei közül, mivel az ellenőrzésen keresztül a hatalom a társadalmi tulajdon védelmét kívánta megerősíteni, miközben a dolgozók éppen abban erősödtek meg, hogy ha vezető beosztású dolgozók a nyersanyagokat „magánosíthatják”, akkor ezt ők is minden retorzió nélkül megtehetik. Az ellenőrzésekről szóló levéltári forrásokból és bizonyos esetekben a személyes interjúkból is kitűnik, hogy a dolgozók (és vezetőik) ezért sokszor úgy boldogultak, ahogy tudtak, ha lehetőségük adódott, éltek kapcsolati tőkéjükkel és a vállalat tulajdonát képző anyagok saját célú felhasználásával.³⁶

A Nép gazdasági Tanács látva az ipari vállalatok vezetőinek sajátos elintézési módszereit, foglalkozott a vállalatvezetők jogkörének szabályozásával, pontosabban szűkítésével. Célja az egyszemélyi felelősség elvének erősítése és az egyes feladatokra kijelölt felelősök rendszerének megszüntetése volt. Mindez azt szolgálta, hogy adott esetben – világosan szabályozott feladat- és hatáskörökkel – a vállalatvezető, osztályvezető felelőssége megállapítható, indokolt esetben felelősségre vonása és büntetése biztosított legyen.³⁷ A fenti eseteket összefoglalva kijelenthető, hogy azon ügyek elintézésében, ahol a vezetők valamilyen okból kompromittálódtak, a kapcsolatokkal rendelkező vezetők élen jártak. A vállalati vezetők mozgásterére nyilvánvalóan nagyobb volt a munkásokénál, és egyes fegyelmi (vagy a fegyelmi eljárásba nem került) ügyek ezáltal elodázhatóvá váltak. Mindezek alapján érthetővé válik, hogy az autógyár pártbizottsági ülésein miért kapott rendre kiemelt hangsúlyt a hatalom számára megbízható káderek kiemelésének, oktatásának és munkába állításának a kérdése.

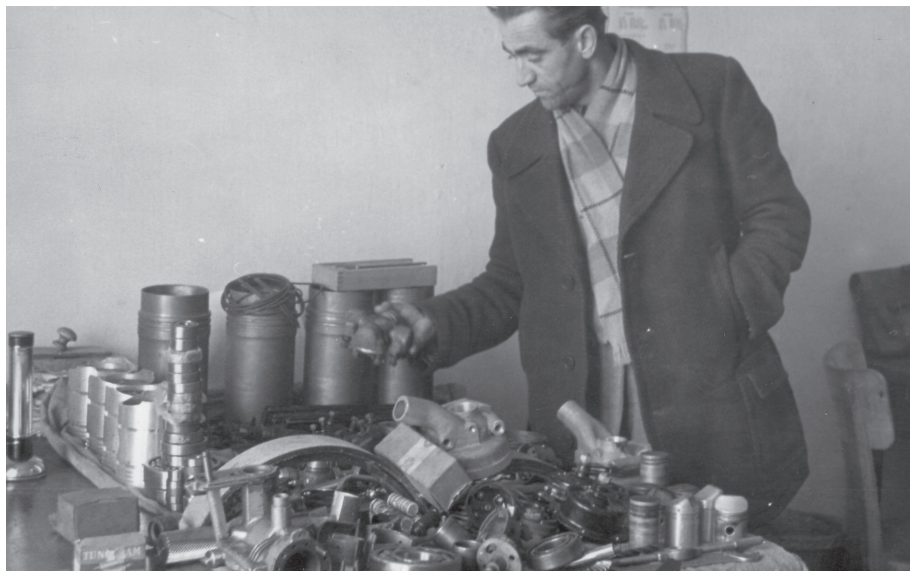
AMIKOR SOR KERÜLT A BÜNTETÉSRE – A MUNKÁSSÁG ÜGYEI

A Csepel Autógyár dolgozóinak fegyelmi ügyeire vonatkozóan számtalan utalást találhatunk a vállalat által készített jelentésekben, valamint a pártbizottsági ülések jegyzőkönyveiben. Ezek szerint az 1950-es években a vállalatot és annak pártbizottságát leginkább foglalkoztató kérdés az igazolatlan hiányzás volt. Nemcsak a vállalatnál, hanem minisztériumi szinten is kiemelten foglalkoztak a problémával. Varga László adatai szerint az igazolatlanul mulasztott napok száma 1950 második negyedében, a gépgyártás iparágban 27 718 munkanap volt, ami a negyedik negyedére 45 832 munkanapra emelkedett.³⁸ 1952-ben az autógyárnál 1734 fő hiányzott igazolatlanul 4367 munkanap erejéig; 1953-ban 2027 munkavállaló esetében 3814 munkanap nem került ledolgozásra. Az igazolatlan

³⁶ Bezsényi Tamás tanulmányában például az autógyári munkások 1950-es évek végi, 1960-as évek eleji fusizási és maszokolási lehetőségeit mutatja be interjúk alapján. Az esetekből kirajzolódik az önös érdekét néző fusizó munkás képe, aki, ha kellett, munkahelyéről tulajdonította el az otthoni munkavégzéshez szükséges eszközöket (Bezsényi 2012: 39–48).

³⁷ MNL OL M-KS 276-95. 60. ó. e.

³⁸ Varga 1994: 40.

4. kép. Sós János szemléli a dolgozóktól elkobzott alkatrészeket³⁹ (Csepel Autógyár Gyártörténeti Múzeum – Szigetszentmiklós-Gyártelep. Békés György gyűjtése)

hiányzások adatain kívül külön kezelték a későn jövőket. Ezek szerint 1952-ben 2223 fő közel 897 órát késett összesen, amely óraszám 1953-ban emelkedést mutat. Ekkor már 2292 fő több mint 992 órát késett.⁴⁰

Nyilvánvaló, hogy a fenti adatok mögött azokat a munkásokat kell keresnünk, akik csak késéssel vétettek a munkafegyelem ellen, és nem önkényesen hagyták ott munkahelyüket. Azokat, akik munkahelyüket különböző okok miatt a vállalat engedélye nélkül hagyták el, minden esetben – így a statisztikai adatok között is – külön tartották nyilván. Velük szemben nem fegyelmi, hanem bírósági eljárást folytattak le az 1950. évi 4. sz. törvényerejű rendeletre hivatkozva.⁴¹ A vállalat éves beszámoló jelentése felhívta a figyelmet, hogy az 1952. decemberi késések nagy számának oka a Ráckevei HÉV késéseire volt visszavezethető.

Az elbocsátottak számáról és vétségeik típusáról csak néhány szórványos adatot sikerült eddig felderíteni. A különböző okokból mulasztókat kezdetben rendbírsággal sújtották. 1952. januárban például a vállalat 6582 dolgozója közül 402 főt részesítettek ebben a büntetésben. 1952-ben 217 fő távozott fegyelmi úton

³⁹ Sós János személyéről nem sikerült adatot találnunk a levéltári forrásokban. Feltételezhető, hogy a gyári őrség által megtalált alkatrészeket egy szembesítési eljárás során tekintette meg.

⁴⁰ A dolgozók munkahelyről való késéseit és Kádár-rendszerbeli munkamorálját mutatja be a Papp Zsigmond Gábor által rendezett *Munkásélet a szocializmusban* című dokumentum-szatíra.

⁴¹ 1950. évi 4. sz. tvr. „A tervgazdaság büntetőjogi védelméről”. *Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye*. Budapest, 1950. 46–48.

a Csepel Autógyárból, amely szám 1953-ra 63 főre csökkent.⁴² Ezt az adatot tekintve tehát jelentősen csökkent a fegyelmi úton elbocsátottak száma, különösen annak fényében, hogy 1950. március és 1951. május között is 188 dolgozó távozott fegyelmi büntetéssel az autógyártól.⁴³

A KGM Járműipari Főosztály felügyelete alá tartozó vállalatok fegyelmi ügyeit a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Központi Vezetőség (KV) Ipari és Közlekedési Osztálya is vizsgálta. Ennek során azt állapították meg, hogy a munkanapok számának csökkenésében szerepe volt az államügyészség helyszíni tárgyalásainak és „javító-nevelő” ítéleteinek.⁴⁴ A hatalom ideológiájából eredően az elkéső munkásokat és állítólagos felbujtóikat a különböző és jól bevált ellenségkategóriákba (jobboldali szociáldemokrata, kulák, klerikális stb.) sorolta, ami hozzájárult egy állandó ellenségkép kialakulásához. Az MDP KV Párt- és Tömegszervezetek Osztályának ajánlása világosan fogalmazott a párt agitátorai számára, akiknek feladatul szabták a későn jövők megbüntetését:

„Az ellenség fő támadási irányvonala most a gazdasági területen folyik. Például ne járj be pontosan a gyárba, selejtesen dolgozz, jelents beteget, ne dolgozz odaadóan. [...] A késők felé felvilágosító munkát kell folytatni, ha ez nem sikeres, ki kell őket pellengérezni, illetve erélyesebb rendszabályokat is kell feljűk alkalmazni. Ezen a téren vállalni kell a népszerűtlenséget is.”⁴⁵

Az, hogy a párt fenti utasítását mennyire ültették át a gyakorlatba, sok esetben a vállalat agitátorainak hozzáállásától is függött. Interjúalanyom, M. A., aki 1950 májusstól dolgozott a vállalatnál különböző fizikai és adminisztratív munkakörökben, maga is szemtanúja volt azon esetnek, amikor egy autógyári munkavállalót késése miatt a gyárkapun kivezetve megaláztak és leköpdöstek. Elmondása szerint főként a késések és a békekölcsönjegyzés elmaradása miatt történtek ilyen esetek.⁴⁶

További indokot szolgáltatott a büntetésre, ha a munkások nem jegyezték békekölcsönt. A jegyzések általában azon segéd és betanított munkakörben dolgozók erős ellenállásába ütköztek, akiknek alacsony fizetésűk volt. Esetükben többször is sor került a nyilvános megszégyenítésre. 1952-ben interjúalanyom is szemtanúja volt egy ilyen esetnek. K. L., aki nagyon fiatalon került az autógyárba kifutóként, iskolába menet betelefonált a Csepel Autógyárba édesanyjának a portán keresztül. Ekkor vette észre, hogy a portás a gyárkapun kívülre

⁴² MNL PML XXIX.88. 1. doboz. A vállalat 1950 és 1961 közötti adatait összegző egységes adattár nem tartalmaz információkat a fegyelmi úton elbocsátottak létszámáról és a vétségek típusairól.

⁴³ MNL OL XIX-A-30-a-I-602/1951. (56. d.)

⁴⁴ MNL OL M-KS 276-95. 27. ő. e. A vállalat gyártelepén tartott nyilvános fegyelmi tárgyalásokra interjúalanyaim nem emlékeztek.

⁴⁵ MNL OL M-KS 276. 107. cs. 10. ő. e.

⁴⁶ Interjú M. A.-val.

kísért egy dolgozót, akire egy tábla volt függesztve a következő szöveggel: „Így jár az, aki nem jegyez békekölcsönt”.⁴⁷ Emlékezetében mélyen megmaradt, hogy a portás leköpdöste a megbüntetett munkást – aki üvegesként dolgozott – a gyárkapun kívül, amit közben sokan végignézték. Az interjúszituációban K. L. hangsúlyozta, hogy azért maradt meg benne annyira mélyen az eset, mert azt gyermekként élte meg, és együttértett az érintettel. Úgy fogalmazott: „Gyermekként szemléltem az eseményeket, csodálkoztam, hogy ilyet lehet csinálni egy emberrel.” Később kiderült, a dolgozó, akit megaláztak, egyszerűen nem tudott békekölcsönt jegyezni, mert fizetéséből nem telt rá, és azt inkább a családjára költötte. Mindezek ellenére interjúalanyom úgy emlékezett vissza, hogy az emberek alapvetően lelkesek voltak, a munkájuk volt a legfontosabb számukra, illetve az, hogy szakmákat tanulhattak, amelyekben megvalósíthatták önmagukat. Hozzá kell tennünk azonban, hogy általános értékítélete nem a fenti esetből fakad, hanem abból az érzésből, hogy a rendszer lehetőséget biztosított az embereknek az előmenetelre és a boldogulásra.

VESZÉLYES KIJELENTÉSEK

A vállalati párt- és munkafegyelmi ügyek felidézésével némiképp betekintést nyerhetünk a korabeli mindennapokba, az ügyek elintézési módozataiba is. A vállalat és a dolgozók munkajogi viszonyát az 1951. február 1-én hatályba lépett Munka Törvénykönyve szabályozta, amely részletezte a munkafegyelem kérdését is. Ezek szerint a munkafegyelem betartásáért elsősorban a vállalat igazgatója volt a felelős, személyét illette meg a fegyelmi jogkör gyakorlása. A törvénykönyv szerint fegyelmi vétséget követ el az a dolgozó, aki:

„(1) Munkájával összefüggő vagy egyéb súlyos bűncselekményt követ el. (2) Olyan magatartást tanúsít, amelyből kitűnik, hogy szemben áll a népi demokrácia állami és társadalmi rendjével. (3) A munkafegyelmet, a tervfegyelmet vagy a szocialista munkaerkölcs szabályait megsérti. (4) Botrányos vagy erkölcstelen életmódot folytat, vagy egyébként olyan magatartást tanúsít, amely munkakörének ellátására méltatlanná teszi.”⁴⁸

A Csepel Autógyárban a fenti jogszabály valamennyi esetére találunk precedenst. A következőkben elsősorban olyan eseteket idézek fel, amelyek során a munkások gyáron kívül és munkaidőben folytattak olyan tevékenységet és magatartást, amely a hatalom számára szankcionálható volt. Az egyes esetek kapcsán a pártbizottsági és pártalapszervezeti jegyzőkönyvekre lehet támaszkodni. Az üléseken az ügyekkel általában az utolsó, „egyebek” megnevezésű napirendi

⁴⁷ Interjú K. L.-l. Következő idézet ugyanott.

⁴⁸ Közli: Gyekiczky 1986: 9.

pontnál foglalkoztak. A napirendi pontok sorrendisége alapvetően arra enged következtetni, hogy a munkások különböző konfliktusaiból eredő eseteket azért is hagyták az ülések végére, mivel megtárgyalásuk némileg hosszabb időt és vitát igényelt, a fő napirendi pontok között termelési és normarendezési ügyekkel találkozhatunk. Több esetben – szabálytalanul – a taggyűlés a jelenlévő nélkül döntött a pártból való kizárásról két érintett párttag meghallgatása után. Esetükben általánosan jellemző volt, hogy a büntetés fokozatait (dorgálás, megrovás, szigorú megrovás, 1954-től szigorú megrovás utolsó figyelmeztetéssel) követően az illető párttagságát a pártfegyelmi eljárás során felfüggesztették, pártkönyvét bevonták, majd kizárták a pártból.

A fegyelmi bizottsági jegyzőkönyve szerint F. Gy. függetlenített pártfunkcionárius a pártból való kizárását annak köszönhette, hogy ittas állapotban az MDP-re és arra hivatkozott, hogy kapcsolata(i) révén viselkedését majd nem követi büntetés. Ügye alátámasztja, hogy a kapcsolati tőke alkalmazása a vállalaton belül igen széles körű volt. A személyes elintézési mód nem mindig volt sikeres, és nem minden esetben lehet egyértelműen bizonyítani a kapcsolati tőke kihasználását sem. F. Gy. magatartása a párt szervezeti szabályzata alapján abba a kategóriába esett, amelyet a hatalom a legkevésbé sem tolerált. Tettének súlya független volt attól, hogy azt nem munkaidőben követte el.⁴⁹ Esetében a példamutató erkölcsi magatartás hiányzott, amit felróttak számára. Az 1950. augusztus 4-i fegyelmi jegyzőkönyv szerint pártonkívüliek és párttagok részéről is érkezett panasz személyével kapcsolatban:

„F. nem viselkedett pártszerűen, amikor az ottani ünnepség után elment egy kocsmába, és ott addig maradt, amíg az utolsó vonatot le nem késte és ezért be akart menni a gyárba. F. kint volt a mártoni üdülőben⁵⁰ a feleségével együtt, és az onnan bejött jelentések azt mutatták, hogy teljesen pártszerűtlenül viselkedett. Mikor magyar hírek voltak, lecsavarta a rádiót azzal, hogy most ne politizáljunk és tánczenét keresett, gúnyos vicceket mesélt, úgy berúgott, megtette azt is, hogy kimaradt éjjel, ami szintén nem megengedett volt. Mikor ebédre hívták, megtette azt a kijelentést, hogy »na, gyerünk csajkára, na, gyerünk a kolhozra«. Sok esetben ócsárolta az ételt és mosléknak nevezte. Ezzel a kijelentésével vizsgálat szerint az ellenség hangját ütötte meg.”⁵¹

A vád szerint F. Gy. nem „funkcióshoz méltóan” viselkedett, mivel a gyári „békeünnepséget” követően sörözni ment, lekéste a vonatot, ittas állapotba került, és mivel nem tudott hazamenni, ezért a gyárhoz ment harmadmagával, hogy ott folytassa az estét. F. Gy. védőbeszédében ugyan elismerte, hogy az adott éjszakán a gyár területére akart bejutni, tagadta azonban, hogy a pártra

⁴⁹ Az MDP szervezeti szabályzatának pártfegyelemmel kapcsolatos részeit közli: Koltai 2014: 57–60.

⁵⁰ Az autógyár egyik üdülője Szigetszentmártonban volt.

⁵¹ MNL PML XXXV.18. 3. ő. e. Következő idézet ugyanott.

hivatkozott volna, miszerint azon keresztül mindent elintéz. A vizsgálat során érdekesen hatott F. Gy. védekezése, aki nem tudta megnevezni azt a két személyt, akikkel a gyár területére kívánt bemenni, feltehetően tényleg azért, mert ittas volt. Emiatt pedig állításainak valóságtartalmát kérdőjelezték meg. A nyaralóban tanúsított magatartásával kapcsolatban azt mondta, hogy „lendületet vitt az ottani kollektívába, mert nélküle az egész kollektíva megsavanyodott volna”. Az étel ellen, elmondása szerint, nem tett kifogást, a csajka és kolhoz kifejezéseket – amelyek pejoratív tartalmat nyertek az eset kapcsán – sem használta, esetleg azt mondta, hogy „na, gyerünk abraolni”. A vizsgálat végül azt állapította meg, hogy F. Gy. „pártszerűtlenül”, nem kommunistához méltó módon viselkedett, ami miatt a pártból kizárták. Esetében nem rendelkezünk forrással arra vonatkozóan, hogy korábbi kijelentései miatt ezt megelőzően figyelmeztetésben részesült volna. Mivel a jegyzőkönyv csak arról tanúskodik, hogy személyével kapcsolatban panaszok érkeztek, a fegyelmi bizottság feltehetően úgy látta jónak, ha a fegyelmezés kisebb súlyú kategóriáit nem alkalmazza vele szemben, hanem az azonnali kizárás mellett döntöttek. Ügyében minden bizonnyal annak volt döntő szerepe, hogy a párt tekintélyét használta és élt vele vissza. Az indokolatlan hivatkozás, amely a kommunistához nem méltó (ittas) állapotával párosult, végül megbosszulta magát.

A pártbizottsági, pártalapszervezeti jegyzőkönyvek tanúsága szerint az 1956-os forradalmat követő időszak egyik legtöbbet szereplő kérdése – a vállalat termelésén túl – az eseményekben részt vevők felelősségének kiderítése, a tagkönyvcseré és a Magyar Szocialista Munkáspártba (MSZMP) történő tagfelvétel köré csoportosult. Mindez nyilvánvalóan nem azt jelentette, hogy a fegyelmi vétségekkel összefüggő személyi ügyek nem kerültek napirendre. Az újjáalakuló pártbizottság iratai között is számos pártfegyelmi ügygel találkozhatunk, köztük K. F. esetével, aki 1958-ban a Normáliagyárban⁵² dolgozott. Fegyelmi ügye némileg ellenpéldája F. Gy.-ének, jóllehet K. F. is ittas állapotban volt – elmondása szerint „öntudatlanságig részeg volt” –, azonban a pártalapszervezet jegyzőkönyve szerint szintén a pártot tudhatta maga mögött:

„K. Béla elmondja, hogy K. e[lv]t[ársnak] nem ez az első ilyen esete, mérlegelni kell azt, hogy eddigi viselkedésével mennyit használt és mennyit ártott a pártnak. Többször ígérte már meg, hogy meg fog változni, azonban ezt egyetlen egy esetben sem tartotta be. A pártonkívüliek K. e[lv]t[árs] viselt dolgait már úgy emlegetik, hogy neki lehet bármit csinálni, mert ő pártag és a párt kimossa. Ez pedig nagyon helytelen.”⁵³

K. F. – jóllehet elismerte hibáját – az ülésen tízéves párttagságára tekintettel kérte, hogy ne zárják ki a pártból, azonban mint többszörös „visszaesőnek”

⁵² Az autógyár azon része, ahol a gépelemeket gyártották.

⁵³ MNL PML XXXV.79. (4. d.) 1958. november 18.

éppen ezt rótták fel. Esete azért is érdekes, mivel alkoholizálása miatt a Munkásárségból ekkora már kizárták. Csókai János párttitkár viszont azt róttá fel az alapszervezet vezetőségének, hogy K. F.-et eddig csak figyelmeztették, és ügyét nem vitték a taggyűlés elé, mert nem kívántak a magánéletébe beavatkozni. Ennek ellentmondott az ülésen felszólaló L.,⁵⁴ aki szerint ittassága miatt a vállalat gazdasági vezetése több esetben megbüntette, a jegyzőkönyv azonban nem közli, hogy milyen büntetést kapott. Esete azért is ellenpélda, mivel a taggyűlés 24 szavazattal, 3 ellenében a „szigorú megrovás utolsó figyelmeztetéssel” büntetési kategóriával sújtotta és nem zárták ki a pártból. Abban, hogy végül K. F.-et nem zárták ki a pártból, feltehetően szerepe lehetett a pártbeli kapcsolatainak és annak, hogy italozó életmódja ellenére (mellett) „igen jó munkaerőnek” tartották.

A tanulmány címében szereplő „Robbanjon fel a párház!” kijelentés egy, a vállalat építési osztályának pártalapszervezeti jegyzőkönyvében csak „O. szak-társként” nevezett autógyári munkavállalótól származott 1961. januárban.⁵⁵ Ebben az esetben az ügy érdekességét az adja, hogy a hatalom számára egyértelműen negatív kontextusban szereplő kijelentést nem követte fegyelmi vizsgálat. Az ügy akképpen került a pártalapszervezet napirendjére, hogy N. I. munkavállaló az 1961. január 5-i taggyűlésen szóvá tette, miszerint „ő igenis hosszabb idő óta gyűjtögeti azokat a kijelentéseket, melyekre nem kapott választ, illetve nem tud arról, hogy a vezetőség foglalkozott a bejelentésekkel és milyen eredményekkel”. Az eset végül szóbeli elrendezésben ért véget, mivel nevezett elismerte a kijelentését, és a jegyzőkönyv szerint:

„Elmondotta, hogy munkájuk rendkívül sürgős volt, az ácsok munkáján múltott, hogy a betonozást be tudják fejezni és ő erősen szorította a munkát, amikor K. bejelentette, hogy fél ötre taggyűlésre megy, ekkor hirtelen indulatában mondta a fenti kijelentést.”

Az eset kapcsán az illetőt pusztán szóban intették meg, és a közvetlen felettesével folytatott beszélgetést követően ejtették az ügyet. N. I. az autógyárban elhangzott indulatos megnyilvánulásokból többet összegyűjtött és papírra vetett, többek között azt is, miszerint a párttagsági könyve nem más, mint „szabadrablási igazolás”. A véleménynyilvánítást a szerelőknél dolgozó T. J. tette a vállalat öltözőjében, ezzel utalva a párt tagjainak korrumpáltságára. T. J. nem tagadta a kijelentést, azonban hozzátette, hogy meggondolatlanul mondta, valamint N. I.-vel az eset kapcsán mindössze „heccelődtek”. Kijelentéséért munkahelyi

⁵⁴ Keresztnevét nem közölték a jegyzőkönyvben.

⁵⁵ MNL PML XXXV.18. 33. ó. e. Következő idézet ugyanott. A kijelentés feltehetően dolgozó általi átfogalmazása a következő volt: „Robbanjon fel a kultúrház!” A dolgozói megnyilvánulás háttéréhez tartozik, hogy a Csepel Autógyár művelődési otthonát 1959-ben kezdték építeni, és 1961-ben adták át. A kijelentés módosításával a dolgozó tompítani kívánta mondandóját, ezzel magyarázva, hogy nem a pártot szidta.

felettese, „F. elvtárs” az öltözőben mindenki jelenlétében „politikai analfabétának” nevezte, és figyelmeztette, hogy még egy hasonló véleménynyilvánítása már komolyabb következményeket von maga után. Neumann Győző, a pártalapszervezet titkára feljegyzésben kérte a tanulságok levonását. Hangsúlyozta, ha valamely dolgozó panasszal, bejelentéssel fordul a vezetőséghez, azt okvetlenül ki kell vizsgálni, a dolgozót pedig felelősségre kell vonni. A feljegyzés leírja, hogy N. I. szerint azért nem foglalkoztak számos esetben az ügyekkel és nem indítottak fegyelmi vizsgálatot, mert a kérdés nem került a taggyűlés elé. Különösen érdekes a dokumentum azon megállapítása, miszerint az ügyeket „azért nem akarták széles vita tárgyává tenni”, vagyis nyilvánosságra hozni, mert több esetben a nyilatkozatokat pártönkívüliek tették.

A fenti példák egyúttal arra utalnak, hogy az üzemek – például a műhelyek szintjén – vezetői amennyiben lehetett, megpróbálták elkerülni a fegyelmi bizottsági tárgyalásokat. Nem minden kijelentés végződött feltétlenül a dolgozó áthelyezésével vagy súlyosabb esetben fegyelmmel történő elbocsátásával. Az egyéni véleménynyilvánításokból származó ügyek egy részét a dolgozók és közvetlen feletteseik „maguk között”, „diszkrétan” intézték el, ami sok esetben a vállalati informális eljárásrendre enged következtetni. A fenti esetek egyúttal a dolgozók politikai hangulatáról is árulkodnak.

„Vigyáztunk arra is, nehogy a téliszalámi héját eldobjuk a szobában, és ezzel ártsunk a tekintélynek”

A következőkben Csányi Antal, a Csepel Autógyár vezérigazgatójának fegyelmi ügyét mutatom be.⁵⁶ Az eset érdekességét egyrészt az adja, hogy a vizsgálat rendkívül gyorsan lezajlott, az eljárást személyesen Zsofinyecz Mihály kohó- és gépipari miniszterhelyettes mint a fegyelmi bizottság elnöke kezdeményezte és folytatta le.⁵⁷ Mindez érthető volt, ugyanis a vállalatigazgatók felett a „hatalmi hierarchiának” megfelelően a fegyelmi jogkört az iparágat felügyelő miniszter vagy helyettese gyakorolta. Az ügy másrészt azért tekinthető egyedinek, mert a vállalaton belül jelenleg nem ismert más olyan eset, amikor felsővezetőt rövid, két hónapon belül lefolytatott eljárással eltávolítottak pozíciójából. Külön érdekes, hogy az esetről interjúalanyaim közül mindössze L. G. rendelkezett információval, aki vezető beosztásban dolgozott a Csepel Autógyárban. Azonban ő is csak hallomásból és későbbi vezetői pozíciójából adódóan szerzett erről tudomást, ami azt mutatja, hogy az ügy nem került a nyilvánosság elé. A vállalat pártbizottságának lapja, a *Fényszórá* 1959. július 1-i száma sem adott

⁵⁶ Sajnálatos módon nem állnak rendelkezésünkre olyan kutatások eredményei, amelyek lehetővé tennék más járműipari (egyéb iparágazati) vállalat legfelső szintű fegyelmi ügyeinek összehasonlító vizsgálatát.

⁵⁷ A fegyelmi bizottság tagja volt Buzgó Kálmán iparági igazgató és Mikó István minisztériumi osztályvezető.

hírt a vezérigazgató-cseréről, az üzemi lap július 8-i száma is mindössze a Nőtanács élén történt személyi változást közölte.⁵⁸

Az ügy körülményeihez tartozik, hogy Csányi Antal és Varga László, a MOGÜRT⁵⁹ vezérigazgatója 1959 márciusában külföldi kiküldetésen vettek részt Berlinben és Egyiptomban. A küldöttséget Varga vezette, az utazás célja pedig a Csepel tehergépkocsik külföldi értékesítésének növelése és a piacok feltérképezése volt. A vizsgálat folyamata részletesen dokumentált, a miniszter fegyelmi ügyeket tartalmazó iratai között megtalálhatók a vámhatósági jegyzőkönyvek, valamint egy kilencoldalas kihallgatási jegyzőkönyv árulkodik hűen a vezető meghurcoltatásáról és a hatalom fegyelmi módszereiről.⁶⁰ A fegyelmi eljárás középpontjában a kiküldetésre adott 33 fontnyi napidíj elszámolása és a vezetők egyiptomi vásárlásai álltak. Súlyosbító tényezőként vették figyelembe, hogy a közös vállalati delegáció tagjai, köztük Csányi Antal, az 1959. március 14-i Ferihegyre történő megérkezést követően a vámhatóság előtt eltitkolták az Egyiptomban vásárolt és az ajándékba kapott arany-, valamint egyéb órákat, továbbá a több ezer forintnak megfelelő használati tárgyakat.

A vámvizsgálaton történő lebukást követően az első és egyben utolsó fegyelmi bizottsági kihallgatásra 1959. április 15-én került sor. A fegyelmi bizottság tárgyalása a jegyzőkönyv tanúsága szerint szinte csakis az elszámolt összegekről folyt, a fegyelmi procedúra pedig megfelelt a bírósági kihallgatások körülményeinek. Zsofinyecz Mihály a tárgyaláson tételes elszámolást kért Csányi Antaltól, és keresztkérdéseivel a legapróbb részleteket is felszínre hozta. A kérdésekre válaszolva Csányinak pontos beszámolót kellett nyújtania étkezéseiről, különböző fogyasztásairól, amelynek során azt is közölte a miniszterhelyettessel:

„Összesen 5 fontot költöttem a 11 nap alatt étkezésre, mert vittem magammal csabai kolbászt és téliszalámit, és sok esetben azt ettem. Egy ebéd körülbelül 60–70 piaszter, természetesen van drágább is, ez azonban megfelel egy közepes árnak, az Egyiptomban élő magyarok ajánlották. Ebben van egy erőleves és egy bécsi szelet.”

Az eset komikumát adja némileg, hogy amikor Zsofinyecz aziránt érdeklődött, hogy a delegáció tagjai voltak-e mulatóban, Csányi mindössze a tiszteletükre adott vendéglátással válaszolt. A kihallgatás következő részében a vezérigazgatónak pontosan fel kellett sorolnia a külföldön, családjának és kollégáinak vásárolt használati tárgyakat, és azok összegét is meg kellett mondania. A vásárolt használati tárgyak vámhatósági vizsgálatára térve Csányi előadta, hogy kollégáival együtt döntöttek el, hogy nem vallják be az Egyiptomban ajándékba kapott aranyórát – amelyet ezer forintot meghaladó érték fölött, Magyarországra érkezésekor a vámhatóságnál kötelező lett volna bemutatni –, hanem beviszik

⁵⁸ Interjú L. G.-vel; *Fényszóró* 1959. július 1., július 8.

⁵⁹ Magyar Országos Gépjármű Üzemi Rt. vagy MOGÜRT Gépjármű Külkereskedelmi Vállalat.

⁶⁰ MNL OL XXIX-F-6-ga-71. tétel. 1959. Következő idézetek ugyanott.

a minisztériumba.⁶¹ A helyzetet bonyolította, hogy a vezérigazgató a feleségének is vett egy aranyórát. A fegyelmi tárgyalás során Zsofinyecz és a bizottság tagjai felvetették annak lehetőségét, hogy Csányi az országba behozott értékcikkekkel esetleg egyéni haszonhoz kívánt jutni, azonban a kihallgatás során nyilvánvalóvá vált, hogy a tárgyak után fizetendő vámösszeget akarták elkerülni:

„Varga elvtárssal a szállóban beszélgettünk erről az ajándékról és Varga elvtárs is azt mondta, hogy ezt még ne tekintjük a miénknek. Éreztem már a fonákságot, hogy két aranyóráam van, megbántam, miért is vettem még egyet a feleségemnek és úgy gondoltam, hogy a vám értéke miatt nem írom be a vámhatóságnál. Semmi más célom ezzel nem volt. [...] Volt, aki azt tanácsolta, hogy tegyem egy kézitáskába az egészet, mert ott senki sem keresi. A vámnál azonban zavarba jöttem, tagadni kezdtem mindent, de mikor felszólítottak, előadtam mindent.”

A jegyzőkönyv szerint ezt követően a kihallgatás a magyar és az egyiptomi fél részére kölcsönösen nyújtott szívességekre és ajándékozásokra terelődött. Csányi Antal ezzel kapcsolatos válaszát tekinthetjük védekezésnek is, ugyanis hozzátette, hogy a magyar–egyiptomi járműipari kapcsolatok keretében 1956–1958 között az egyiptomi partner hozzávetőlegesen 60 ezer forint értékben kapott vendéglátást és ajándékokat a reprezentációs keret terhére. Csányi mentségül azt is felhozta, hogy ebben a három évben közel 20 millió forint devizaforgalmat bonyolítottak le az egyiptomi üzleti partnerrel. Zsofinyecz erre azzal vádolta meg Csányit, hogy az elfogadott ajándék lekötözte a vállalatot, és személyesen a vezérigazgatót az egyiptomiak felé, amire Csányi mindössze azt válaszolta, hogy: „Mi nem vagyunk lekötözve nekik, mert idehaza mi többet költöttünk rájuk.” A jegyzőkönyv szerint a tárgyalás már-már vita jellegűvé fajult, amikor Zsofinyecz provokatív módon megkérdezte Csányi Antaltól: „Összeegyeztethetőnek tartja-e Csányi elvtárs, hogy egyik oldalról állami pénzen megvendégeljük a külföldi vendégeket, másik részről Önök, saját részükre ugyanezeketől a vendégektől ajándékot fogadnak el?” A gyanúsításra a vezérigazgató ismételt az ajándékozás gesztusát emelte ki, amire a miniszterhelyettes visszakozott: „Nem állítom, hogy Csányi elvtárs az órát seftelésre hozta, de tény, hogy az ajándékba kapott órát sem írta be.” Ezt követően a kihallgatás a megszokott mederben zajlott, és a kihallgatók továbbra is a költségek elszámolását forszírozták. A jegyzőkönyvet tanulmányozva arra a következtetésre juthatunk, hogy a tárgyaláson a hatalmat (és fegyelmi jogkört) képviselők célja nem más volt, minthogy a vádlott maga ismerje be hibáját, és a tárgyalás módszereivel nyomást gyakoroljanak személyére. Ennek nyomai a fegyelmi bizottsági jegyzőkönyvben jól tetten érhetők. A kényszerű magyarázkodás és huzavona azonban folytatódott, és újabb fordulatot vett, egyúttal jelezve a kihallgatás megalázó jellegét:

⁶¹ A ferihegyi vámhatóság a lefoglalt aranyórákat és a többi értékcikket forintosította: az összeget 7809 forintban állapította meg.

„[Csányi Antal]: »Előfordult, hogy ebédeltünk [a] pénzünkéből, de sokszor nem reggeliztünk, én idehaza sem szoktam reggelizni, legfeljebb egy teát iszom és délig nem eszem semmit. [...] A szállodai számlát egy összegben állították ki, nem részletezték, hogy az miből tevődik össze, de mi a megengedett kereten belül maradtunk.« [Zsofinyecz Mihály]: »Szégyen, hogy Csányi elvtárs, mint régi kommunista igazgató így viselkedett. Nagyon meglepett az eljárása. A magatartásuk nem alkalmas a Népköztársaság tekintélyének emelésére. Nem arra gondolunk, hogy külföldön a kiküldött embereink tobzódjanak, de szolid reprezentációt kell adni, ezért is biztosít a Népköztársaság ilyen magas rapidíjat.⁶² Egyébként fele rapidíjból normálisan élhettek volna.« [Csányi Antal]: »Vigyáztunk arra is, nehogy a téliszalámi héját eldobjuk a szobában, és ezzel ártsunk a tekintélynek. Mi egyszer sem ebédeltünk és nem vacsoráztunk a szállodában.«”

Csányi Antal az „utolsó szó jogán” hangsúlyozta, hogy a karórák és egyéb tárgyak vásárlásával nem üzletszerzés volt a céljuk, hanem azokat csupán ajándéktárgyként vásárolták:

„Nem akarom magamat menteni, elismerem a súlyos hibát. Őszintén kijelentem, hogy a Varga elvtárstól kölcsönként 9 fonton kívül senkitől nem kértem semmilyen pénzt. Lehet az ügyemet jóindulatúlag és rosszindulatúlag is elbírálni. Semmi olyan látszatot nem akartunk azonban kelteni, hogy mi üzleti okok miatt vásárolunk.”

Ezt követően Zsofinyecz Mihály a fegyelmi tárgyalást bezárta és a Külkereskedelmi Minisztériummal folytatott egyeztetést követően meghozták az elítélő határozatot.⁶³ A vezérigazgatót az 1077/1954. sz. minisztertanácsi határozat alapján vonták felelősségre, amely szabályozta a vállalatigazgatók munkája során őket megillető jogokat és kötelezettségeket, valamint a felelősségre vonásukról is rendelkezett. A fegyelmi határozatnál figyelembe vették a Munka Törvénykönyve 113. §-a (2) bekezdésének c) pontját is, amely alapján Csányit egyévi időtartamra alacsonyabb munkakörbe helyezték. Csányi Antalt 1959. július 1-jével azonnali hatállyal elbocsátották a vállalattól, és a Ganz–MÁVAG Mozdony- és Gépgyár műszaki főosztályára helyezték létesítményfelelősi beosztásba.⁶⁴ A fegyelmi büntetés kiszabásánál enyhítő körülményként vették figyelembe, hogy korábban fegyelmi büntetése nem volt, valamint munkaskáderként került a vállalat élére. Zsofinyecz azonban súlyosbító körülményként értékelte azt, hogy Csányi Antal hibáját mint nagyvállalati igazgató követte el, és példamutató magatartás helyett törvényt segett.

⁶² A kiküldetési díj összege 3 font volt naponta.

⁶³ A vizsgálati iratokban nem található utalás arra, hogy a MOGÜRT vezérigazgatóját is elítélték volna.

⁶⁴ 1077/1954. (IX.21.) M.T. sz. határozat az iparvállalatok igazgatóinak jogairól és kötelezettségeiről. Csányi Antal további sorsáról nem rendelkezünk adattal. Csányi Antalt 1959. július 1-i hatállyal Szőnyi Miklós követte a vezérigazgatói székben. Józsa 1980: 1.

A határozat meghozatala előtt Zsofinyecz Mihály kikérte Horváth Andrásnak, az MSZMP Pest Megyei Bizottsága első titkárának álláspontját. Leváltásukból kiderül, hogy a döntést megelőzően szóbeli egyeztetések folytak a vezérigazgató sorsáról. Ezek szerint felmerült, hogy Csányi Antal ellen a vámhatóságnál nem indítanak vizsgálatot, mivel fegyelmi tárgyalása és a minisztériumi szintű vizsgálat kiváltja azt. Mindazonáltal arra a megállapításra jutottak, hogy a vámhatóságnál a büntetés (kártérítés) kiszabásától nem mentesítik az igazgatót, a Külkereskedelmi Minisztérium azonban nem indít egyidejűleg vizsgálatot. Horváth András így summázta véleményét az ügyről:

„Ténylegesen, erkölcsileg tarthatatlan lenne őt a Vám, illetve más hatóságokkal szemben megvédelmezni, tisztára mosni. Ez nem indokolt és nem is célszerű, azonban egy ember munkakörének, illetve beosztásának eldöntésénél sok más szempontot is figyelembe kell venni; elsősorban képességét a munkakör ellátására, másodsorban, hogy esetleges leváltása nem idéz-e elő a szóban lévő vállalatnál olyan kiesést, amely kiesés összehasonlíthatatlanul nagyobb kárt okoz, mint esetleg az az erkölcsi hátrány, amit esetleg ott tartása eredményez.”

A megyei pártbizottság vezetője tehát csakis abban az esetben látta indokoltnak az elbocsátást, ha az nem veszélyeztette a Csepel Autógyár irányítását és termelésének csökkenését. Az eset igen kellemetlenül érintette a párt megyei vezetését és a minisztériumot egyaránt. Az ügyben illetékesek minden bizonnyal precedenst kívántak teremteni az autógyár vezérigazgatójának leváltásával. A végrehajtó hatalmat képviselő minisztérium határozatával egyúttal azt is kifejezésre juttatta, hogy az ehhez hasonló vétségeket nemcsak nem tolerálja, hanem szigorúan bünteti. Ezt támogatta a megyei bizottság is, aki rövid mérlegelés után mégis úgy fogalmazott: „az elkövetett hibákért bűnhődnie kell”.

A források szerint, vizsgált időszakunkban minden hónapban szerepeltek pártfegyelmi ügyek az autógyárban. A pártbizottsági és pártalapszervezeti jegyzőkönyvekből kiderül, hogy szinte majdnem minden ülésen tárgyaltak fegyelmi ügyeket. Az állampárt és a vállalat belső fegyelmezési rendszerére utaló esetekből egyértelműen látható, hogy a büntetés-fegyelmezés korántsem volt egységes és egyenlő mércével mérő. Egyes ügyekben a párttagok különböző elbírálás alá kerülhettek, jóllehet elméletben a párt szervezeti szabályzata és fegyelmi eljárásrendje mindenkire egyformán vonatkozott. A pártból történő kizárás ellen például akár olyan szubjektív tényezők (is) dönthettek, mint az illető szaktudása vagy munkateljesítménye. Mindez azonban korántsem jelentette azt, hogy a Csepel Autógyárnál közép- vagy felsővezetői beosztásban dolgozó vezető elkerülhette a számonkérést, annak ellenére sem, hogy pozíciójukból származó mozgásterük nagyobb volt a munkásokénál. A helyzet javítására az MSZMP Központi Bizottsága 1961. év eleji határozatában megpróbálta összefoglalni

a fegyelmi ügyek kezelését és eljárásrendjét, továbbá szélesítette a pártbizottságok fegyelmi jogkörét.⁶⁵ A hatalom ennek alapján rendelkezett a társadalmi bíróságokról szóló 1962. évi 24. sz. törvényerejű rendelet megalkotásáról is, amelynek végeredményben az volt a célja, hogy a korábbi (fegyelmi és társadalmi bírósági) eljárások spontaneitását megnyugtató módon rendezze.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3. 1. 9. V–113.448. Vizsgálati dosszié, 1951.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

M-KS 276-95. MDP KV Ipari és Közlekedési Osztálya iratai, 1952–1956.

M-KS 276-107. MDP KV Tömegszervezetek Osztálya iratai, 1948–1950.

M-KS 288-25. MSZMP KB Ipari és Közlekedési Osztálya iratai, 1957–1963.

M-KS 932. Központi Ellenőrzési Bizottság iratai, 1946–1989.

XIX-A-30-a. Állami Ellenőrző Központ Kohó- és Gépipari Főosztály iratai, 1949–1956.

XIX-F-6-ga. Kohó- és Gépipari Minisztérium, Zsofinyecz Mihály miniszter iratai, 1951–1963.

Z 53. Magyar Általános Hitelbank Rt. Személyzeti Osztály iratai, 1874–1949.

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (MNL PML)

XXIX.88. Csepel Autógyár éves mérlegbeszámolók, jelentések iratai, 1950–1955.

XXXV.1. MDP Pest Megyei Bizottsága iratai, 1948–1956.

XXXV.18. MDP Csepel Autógyári Bizottsága és alapszervezetei iratai, 1950–1956.

XXXV.79. MSZMP Csepel Autógyári Bizottsága és alapszervezetei iratai, 1957–1982.

Fényszórá [A Csepel Autógyár Pártbizottságának lapja], 1959. július 1., 1959. július 8.

Interjú B. T.-vel, 2011. Készítette Józai Attila. (A szerző tulajdonában.)

Interjú K. L. gyári munkással, 2014. Készítette Kiss András. (A szerző tulajdonában.)

Interjú L. G.-vel, 2016. Készítette Józai Attila és Kiss András. (A szerzők tulajdonában.)

Interjú M. A. gyári munkással, 2018. Készítette Józai Attila és Kiss András. (A szerzők tulajdonában.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

Belényi Gyula 1984: Önkényesen kilépett. *Kritika* (22.) 3. 14–17.

Belényi Gyula 2009: *Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon 1945–1956.* Szeged.

⁶⁵ MNL OL M-KS 288-25. 14. ő. e. (1962).

- Bezsenyi Tamás 2012: „Kisdedet álmodik a vasöntő az ércformákba”. A Kádár-korszak gyári munkásai közötti együttműködés a fuszítás révén. *Metszetek* (1.) 2–3. 39–48.
- Borbély András – Durkó Mátyás 1957: *Jutalmazás és büntetés a szocialista fegyelem megteremtésében*. Budapest.
- Gyekiczky Tamás 1986: *A munkafegyelem jogi szabályozásának társadalmi háttere az 1952-es év Magyarországon*. Budapest.
- Gyekiczky Tamás 1987a: *Interjúk az ötvenes években elítélt munkásokkal*. Budapest.
- Gyekiczky Tamás 1987b: *Munkafegyelem és társadalom. Történeti-szociológiai tanulmány a munkafegyelem társadalmi összefüggéseinek értelmezéséhez*. Budapest.
- Gyekiczky Tamás 1989: *A fegyelem csapdájában: munkafegyelmi kampányok társadalmi hatásának elemzése*. Budapest.
- Héthy Lajos – Makó Csaba 1972: *Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet*. Budapest.
- Héthy Lajos 1983: *Vállalatirányítás és demokrácia*. Budapest.
- Józsa Gábor 1980: *Gazdasági vezetők 1949–1980. A Csepel Autógyár gazdasági vezető beosztású dolgozóinak névjegyzéke 1949-től 1980-ig*. Szigetszentmiklós.
- Kiss András 2007: A Csepel Autógyár történetéről. *Múltunk* (52.) 2. 50–65.
- Kiss András 2010: A baráti, szocialista vizsgálat, kontra hűtlen kezelés alapos gyanúja. *ArchívNet* (10.) 5. http://archivnet.hu/hetkoznapok/a_barati_szocialista-vizsgalat_kontra_hutlen_kezeles_alapos_gyanuja.html – utolsó letöltés: 2018. március 20.
- Kiss András 2015a: *A Csepel Autógyár a tervgazdaság rendszerében (1949–1953)*. (PhD-disszertáció.) ELTE BTK, Budapest.
- Kiss András 2015b: „Mi mindig elfelejtjük, hogy még nem vagyunk gyár.” A Csepel Autógyár és munkásvilága az 1950-es években. *Korall* (61.) 16. 90–110.
- Koltai Gábor 2014: *Akik a „Párt” ellen vétkeztek: pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában (1948–1956)*. (PhD-disszertáció.) ELTE BTK, Budapest.
- Molnár Dániel 1977: *A társadalmi bíróságok működése*. Budapest.
- Pittaway, Mark David 1998: *Industrial Workers, Socialist Industrialisation and the State in Hungary 1948–1958*. (PhD-disszertáció.) Liverpool.
- Pittaway, Mark David 2003: Az állami ellenőrzés társadalmi korlátainak újraértékelése: az ipari dolgozók és a szocialista diktatúra Magyarországon, 1948–1953. In: Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Munkástörténet, munkás-antropológia. Tanulmányok*. Budapest, 71–82.
- Posta Gyula 1966: *Társadalmi bíróságok gyakorlata*. Budapest.
- Rácz Artila 2016: Gondolatok a pártállam bírósági és pártfegyelmi gyakorlatának összefüggéseiről a „Fradi-ügy” kapcsán. *Fons* (23.) 4. 459–484.
- Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye* 1950. Budapest.
- Valuch Tibor 2017: A jelenkori munkástörténet Kelet-Közép-Európában – historiográfiai megközelítések. *Múltunk* (28.) 2. 4–24.
- Varga László 1994: *Az elhagyott tömeg. Tanulmányok 1950–1956-ról*. Budapest.

Borbély Sándor

Fegyvelmezési technikák és adaptációs mechanizmusok Kárpátalja határvidéki régiójában*

Az elmúlt évtizedekben a 20. századi politikai diktatúrák mindennapjainak története a nemzetközi szakirodalom egyik sokat kutatott témája volt,¹ amelyre az utóbbi években a magyarországi történelmi kutatásban is egyre nagyobb figyelem irányul.² Jelen tanulmány e kutatási irányhoz kapcsolódva az 1945 utáni szovjet politikai diktatúra mikroszintű vizsgálatával foglalkozik.³ Ennek kapcsán különösen az állam mint külső hatalom és a paraszti társadalom között kialakult gazdasági, társadalmi, kulturális érdekkonfliktusok és interakciók („találkozási helyzetek”) néhány jellemző vonását kívánja részletesebben feltárni és tanulmányozni. Az elemzés célja a politikai diktatúrát övező hétköznapi ellenállás⁴ néhány jellemzőbb korabeli formájának vizsgálata, valamint azoknak a büntető-eljárásoknak az elemzése, amelyeket a kommunista rendszer kiépítése, megerősítése és konszolidációja érdekében alkalmaztak a vidéki kollektív gazdaságokban az 1960–1970-es években.

E két aspektus tanulmányozására egyetlen kárpátaljai falu vizsgálatán keresztül teszek kísérletet. Tanulmányom kizárólag a normalizáló (büntető) hatalom⁵ kérdésével foglalkozik, amit az érintett lokális társadalom belső, egyedi gazdasági, társadalmi, politikai kontextusában próbálok megragadni. Kutatásom három kérdésre keresi a választ. Milyen diszkurzív, szimbolikus és konkrét társadalmi, gazdasági cselekvéseket dolgoztak ki a vizsgált településen a helyi társadalom tagjai annak érdekében, hogy mérsékeljék az állami intézkedések, valamint a különféle szocialista ideologikus-politikai programok lokális hatásait az 1945

A kézirat megírásához szükséges levéltári anyaggyűjtést az MTA BTK Néprajztudományi Intézet és az Ukrán Tudományos Nemzeti Akadémia Művészettörténelmi, Folklorisztikai és Etnológiai Intézet konzorciális együttműködésével indított *A népi kultúra és társadalom nemzeti, regionális és lokális transzformációi Ukrajnában és Magyarországon a 20 és 21. században* című kutatási program keretében végeztem. A terepkutatásban nyújtott szakmai támogatásért Ispán Ágotának és Balogh Balázsnak mondok köszönetet.

Luthar–Pusnik 2010; Lüdtke 2015; Siegelbaum 2006.

² Néhány kiragadott példa: Bartha–Bezsenyi (szerk.) 2017; Horváth (szerk.) 2004; Horváth 2008; Ö. Kovács 2017; Tóth 2007, 2010; Valuch 2013.

³ A mikrotörténelmi szempontú megközelítés elméletéről és módszereiről összefoglalást ad: Levi 2000; Revel 1996; Szekeres 1999; Szijártó 2014.

⁴ A hétköznapi ellenállási formák (everyday forms of resistance) fogalmához lásd Scott 1985, 1989.

⁵ Foucault 1990: 424.

utáni évtizedekben? Melyek voltak a gazdasági termelés racionalizálását, fokozását, az új (szovjet) munkamentalitás meghonosítását szolgáló fegyverkezési technikák legjellemzőbb típusai? Mi a funkcionális kapcsolat az alárendelt helyzetben lévő társadalmi csoportok hétköznapi gazdasági, társadalmi, politikai magatartása és az állam politikája között?

A feltett kérdések a gyakorlatba ültetett szocializmus vizsgálatára helyezik a hangsúlyt, és lehetőséget adnak a hatalom fenntartását szolgáló produktív technikák komplex ábrázolására: a diktatórikus államhatalom intézményépítési stratégiáinak és a helyi társadalom erre adott válaszreakcióinak, valamint a kettő közötti differenciális összefüggéseknek az egyidejű értelmezésére.

Az államszocialista korszak hagyományos történeti megközelítésétől (modernizációs, totalitárius, revizionista, civilizációs paradigmáitól)⁶ eltérően tanulmányom elméleti kerete ahhoz a nemzetközi mentalitás- és társadalomtörténeti irányzathoz kapcsolódik, amelyben hangsúlyos szerepet kap a diktatúra társadalmi korlátozásának kérdésköre és a lokális társadalmi kontextusok vizsgálata.⁷

Az elemzés a tiszapéterfalvi „Határőr” kolhoz működése során keletkezett levéltári iratok (kolhoz- és pártvezetőségi jegyzőkönyvek, beszámolók, gazdasági tervek, statisztikai összeírások), valamint empirikus módszerekkel gyűjtött anyagok (élettörténeti, fókuszcsoport- és tematikus interjúk) feldolgozására épít. A „Határőr” kolhoz iratanyagai a Nagyszőlősi Járás Közigazgatási Hivatalának Levéltári Részlegében (a továbbiakban: NJKHLR) találhatóak, ahol a térség 1945 után újjászervezett igazgatási szerveinek és állami intézményeinek (iskoláinak, gazdálkodó egységeinek, hivatali testületeinek) dokumentumait őrzik. Mivel ez az állomány a tiszaháti települések hivatali dokumentumainak mindössze az 1960–1993 között keletkezett részét tartalmazza,⁸ a vizsgált régió szovjetizálásának korai (1945–1960 közötti) szakaszával – források hiányában – nem foglalkozom.

Az alábbiakban tárgyalt, az 1960-as éveket felölelő korszak a szovjet politikai diktatúra történetének egy olyan késői periódusát jelöli, amelyben a totalitárius rezsim lényegét tekintve már túljutott csúcspontján.⁹ Nyugat-Ukrajnában – ennek részeként pedig Kárpátalján is – a társadalmi, gazdasági struktúra tel-

⁶ E paradigmák átfogó kritikai értékeléséhez: Bartha 2003.

⁷ A tanulmány a diktatúrák határait, társadalmi korlátait hangsúlyozó Alltagsgeschichte szemléletmódját követi, erről lásd bővebben: Lüdtke 2003; Majtényi 2003; Bódy 2004; Ö. Kovács 2003, 2004; Horváth 2006; Apor 2008. Az irányzatot képviselő magyar kutatók közül lásd Farkas 2016; Koltai 2014; Ö. Kovács 2012; Polyák 2013, 2016; Varga 2001, 2013 és mások példaértékű vizsgálatait.

⁸ A nagyszőlősi levéltárban ezek az ukrán nyelvű iratok nem a megszokott módon (levéltári egységek szerint), hanem közigazgatási és kronologikus elvek (települések és évek) szerint vannak rendszerezve, konkrét jelzetek megjelölése nélkül. Így a tanulmányban felhasznált forrásokra – a hagyományos levéltári jelölésmódtól eltérően – a dokumentumok leőhelyének megjelölésével (NJKHLR) és keletkezési évével hivatkozom.

⁹ Ständeisky 2008: 12.

jes átalakítását célzó tömeges terror kampányai (így például a „kuláktalanítás”,¹⁰ a volt uralkodó osztályok megsemmisítése, az értelmiség felszámolása, a kollektívizálás, a tömeggyilkosságok) az ötvenes évek közepéig lezajlottak. A desztalinizáció és a hruscsovi enyhülés éveiben (1953–1964) az új, szocialista társadalmi rendet megjelenítő és kikényszerítő bürokratikus intézmények Kárpátalja különböző régióiban is felépültek, működésük pedig többé-kevésbé stabilizálódott. Az állami fegyelmezési technikákat és a helyi társadalom adaptációs mechanizmusait ezek alapján tehát egy olyan politikai-történelmi kontextusban vizsgálom, amikor a hatalomszervezés totalitárius modellje egyre inkább autoriter diktatórikus politikai rendszerré alakult át, a vidéki agrártársadalom és a hatalom közötti viszony pedig bizonyos mértékig liberalizálódott.¹¹

A VIZSGÁLT TELEPÜLÉS

A kutatás helyszíne, Tiszapéterfalva (Пийтерфолво) a Nagyszőlősi járás délalföldi részén, a Tisza és a Batár folyó által körülhatárolt területen helyezkedik el, közel azonos (10–12 km) távolságra az ukrán–magyar, valamint az ukrán–román hivatalos közúti határátkelőhelyektől. A falu 1958-tól négy másik település (Tiszabökény, Tiszafarkasfalva, Tivadarfalva, Forgolány) mikroregionális központjává vált. Az öt településen az 1944-es szovjet hatalomváltást követően, különösen az 1960-es évek második felétől, a régió egyik legnagyobb gazdasági üzeme – a „Határőr” kolhoz – működött.¹² Ezen években a gazdaság üzemegeiben összesen 2065 fő dolgozott, vagyis a kolhoz – a családtagokat is ideszámítva – mintegy négyezer személynek biztosította a mindennapi megélhetését.¹³ Az 1980-as években a település dinamikus fejlődése, az új agrártechnológiák és munkaszervezeti formák bevezetése, a lakosság átlagon felüli életszínvonala révén a kolhoz országos hírnévre tett szert. A bevételekből az öt településen infrastrukturális fejlesztéseket hajtottak végre, aminek köszönhetően a szovjet politikai propaganda a települést egyfajta „kirakatfaluként” exponálta, a modern ipari termelés, a szocialista életforma, az általános jólét, vagyis a megvalósult utópia tereként jelenítette meg.

¹⁰ A „kuláktalanítás” kifejezés – ahogy arra többek között J. Arch Getty kutatásai is rámutatnak – összefoglaló terminus, hiszen nem csupán a korábbi rendszer gazdasági elitjeinek, hanem számos más társadalmi csoport megsemmisítésének politikai programját is magába foglalja (Getty 2003: 256).

¹¹ Szizlov 2001.

¹² A kolhoz 1967-ben 3192,8 hektár mezőgazdaságilag hasznosítható területen végzett szántóföldi növénytermesztést és nagyüzemi állattartást. Az 1968. január 1-jei állapotok szerint a kolhoz összterülete 3954 hektárt tett ki, ebből szántóterület 2339,8, többéves ültetvény (gyümölcsös, szőlős, szamóca) 124,6, szénakaszáló, rét 17,6, legelő 710,8 hektár volt (NKHLR 1968a: 5). A kolhoz állatfarmjain összesen 9421 állat volt, ebből: 2048 szarvasmarha (hústermelésre), 670 tehén (tejtermelésre), 472 sertés, 2825 juh, 4076 baromfi (uo.).

¹³ NKHLR 1967a: 2; a település történetéről lásd bővebben: Borbély 2016.

1. kép. A vizsgált település földrajzi elhelyezkedése (MTA CSFK Földrajztudományi Intézet; Nemerckényi Zsombor szerkesztése)

A továbbiakban e lokális intézmény, a helyi kolhoz mint összetett társadalmi-gazdasági-hatalmi organizmus vizsgálatára koncentrálok annak érdekében, hogy az 1945 utáni hétköznapi adaptációs technikák és az azokra reflektáló fegyverkezési, ellenőrzési mechanizmusok néhány jellemző vonását megvilágítsam.

AZ ÁLLAMMAL VALÓ SZEMBENÁLLÁS POPULÁRIS KULTÚRÁJA: HÉTKÖZNAPI SZABÁLYSÉRTŐ MAGATARTÁSOK

A Vörös Hadsereg a mai Kárpátalja területét 1944. szeptember 26. és október 28. között szállta meg. Ezután gyors ütemben valósult meg a régió szovjetizálása: a korábbi közigazgatási, oktatási rendszer átszervezése,¹⁴ a vallási közösségek autonómiájának megszüntetése, a magángazdálkodás állami átszervezése és centralizálása. Az első két kollektív gazdaságot Kárpátalján 1946-ban hozták létre (a Hruscsov kolhoz Eszenyben, a Dimitrij kolhoz Munkács elővárosá-

¹⁴ Erről lásd részletesen: Fedinec 1999; Kosztyó 2014.

ban, Oroszvégen), két évvel később a régióban pedig már 191 kolhoz működött, amely összesen 10 543 paraszti gazdaságot foglalt magában.¹⁵ Az erőszakos állami beavatkozások hatására 1950-ben a kárpátaljai falvak gazdálkodási rendszere már a szovjet mintát követte, illetve azzal teljes összhangban működött.¹⁶

A vidéki lakosság, az életformája alapjait érintő radikális és átfogó változásokra – a települések „kuláktalanítására”, a paraszti háztartásgazdaságok fogyasztásának állami korlátozására, a lakosság jövedelmeinek szisztematikus elvonására, a tervutasításos gazdasági rendszer bevezetésére – a szociális struktúra több szintjén reflektált. A vezető-adminisztratív pozíciókat, testületi tagságokat elfoglaló nomenklatúra, a falusi elit¹⁷ (a „főnökök”, a „fejesek”) gazdasági stratégiáit (tőkefelhalmozás, presztízfogyasztás, az állami és lokális erőforrásokhoz való korlátlan hozzáférés) egy korábbi publikációmban már részletesen elemeztem.¹⁸ Jelen tanulmány keretei között ezért a kolhoz szervezeti hierarchiájában alacsonyabb pozíciókat betöltő, kiszolgáltatottabb társadalmi cselekvőkkel, jelesen az agár- és az ipari termelésben foglalkoztatott emberek (a „kolhozparasztok”, a „munkások”, a „nép”, az „egyszerű kolhozisták”) adaptációs technikáival foglalkozom.

Tiszapéterfalván a kolhoz vezetőségi gyűléseinek 1961–1971 között keletkezett irattermése alapján az adminisztratív-gazdasági elit a gazdaság mindennapi működésével kapcsolatos kérdések mellett, összesen 244 fegyelmi és 17 jutalmazási ügyet tárgyalt. Ennek keretében hozzávetőleg 565 kolhoz munkás megbüntetésére és legkevesebb 98 személy megjutalmazására, anyagi vagy erkölcsi jellegű elismerésére került sor.¹⁹

A kolhoz alkalmazottai által elkövetett szabálysértéseket az adminisztratív-gazdasági elit hivatalos diskurzusa öt nagyobb típusba sorolta: „lopás” (*крадіжка*), „munkafegyelem megsértése” (*порушення трудової дисципліни*), „rossz minőségű munka” (*неякісна робота*), „hanyagosság” (*халатність*), „károkozás” (*нанести шкоду*).

Az adatok azt mutatják, hogy a kolhoz alkalmazottai körében 1961–1971 között az állami vagyon eltulajdonítása, vagyis a munkahelyi lopások gyakorlata volt a legelterjedtebb gazdasági stratégia. Ez az összes szabálysértés több mint

¹⁵ Korszun 2014: 13, 18.

¹⁶ Vö. Korszun 2014: 18; Oficizkij 2010: 274–283.

¹⁷ Kiss Dénes megjegyzése szerint a teljes társadalom rétegződése szempontjából, a vidéki elitek státusza nem jelent(ett) a középrétegekénél magasabb társadalmi pozíciót. Tekintetbe kell azonban vennünk, hogy a lokális társadalom felső szintjeinek szereplői – a közigazgatásban, a gazdaság szervezésében és irányításban játszott szerepük alapján – a helyi közösség számára mégiscsak az elithez tartoznak (Kiss 2004: 9–15).

¹⁸ Borbély 2015: 221–225.

¹⁹ Az 1960-as években kiállított jegyzőkönyvekben nagyon gyakran előfordul, hogy a megbüntetett vagy megjutalmazott személy(ek) kiléte nem tisztázott, másrészt az „elkövetők” száma, adatai sok esetben nem kerültek rögzítésre, ami lehetetlenné teszi e korabeli gyakorlatok pontos kvantifikációját. A kérdéses szöveghelyeknél a megbüntetett/megjutalmazott személyek számát mindig eggyel (tehát a konkrét eset számával) növeltem. Ezáltal az elemzésben használt adatok pontatlanok. Reményeim szerint azonban – mindentől függetlenül – a vonatkozó adatok az általánosabb tendenciák ábrázolására így is alkalmasak.

felét, 55,6%-át tette ki. Ezt követte „népszerűségében” az önkéntelen vagy szándékos károkozás (legeltetéssel és egyéb módon okozott terméskárok, géptörések, eszközrongálások), ami az esetek 20%-ában fordult elő. Jóllehet az 1950-es évek végétől a termelési folyamatok és a gépi eszközök technikai modernizációja nagy ütemben haladt előre, az új eszközök többsége azonban olyan specifikus ismereteket igényelt, amiknek az alkalmazottak többsége – kezdetben legalábbis – nem volt birtokában. Ennek, valamint a kollektív tulajdonhoz való negatív viszonynak döntő szerepe volt abban, hogy a tiszapéterfalvi kolhozban nagy számban fordultak elő a munkavégzéssel kapcsolatos szabálysértések. A vizsgált időszakban a munkafegyelem megsértésével (balesetvédelmi szabályok semmibevétele, a gépek, eszközök túlterhelése és eltörése, ittas munkavégzés, a brigadéros utasításainak megszegése) kapcsolatos ügyek elérték a 13,6%-ot. A rosszul vagy hanyagul elvégzett tevékenységek (például a szakszerűtlen szántással, vetéssel, gondatlan állattartással, figyelmetlen növénygondozással összefüggésben indított eljárások) együttes aránya a szabálysértő cselekvések valamivel több, mint 10%-át tették ki (1. ábra).

A lopások legnagyobb része (32,3%) az állattartáshoz szükséges takarmányfélék, továbbá fűtő- és építőanyagok beszerzésére irányult. Jelentős (21%) ezenkívül a zöldség- és gyümölcskertészetek termékeinek megdézsmálása is. Az esetek további részében a kolhoz dolgozói kisebb élőállatokat, élelmiszer-alapanyagot (baromfi, sertés, tej, tejföl, tojás) vagy különféle tárgyi és technikai eszközöket (hordó, bicikli, villanymotor stb.) tulajdonítottak el. A takarmány- és zöldséglopások magas arányát az állattartáshoz és növénytermesztéshez szükséges földterület (legelő, szántó, kert) állami kisajátítása és a korábbi birtokhasználati stratégiák betiltása, illetve fokozatos ellehetetlenítése magyarázhatja.

A kolhoz vezetősége 1961-ben fogadta el ugyanis azt az új működési alapszabályt, amely ismételten rögzítette, hogy a „háztáji föld mérete, amely az egyes kolhozudvarok használatában áll, nem lehet nagyobb 0,25 ha-nál (leszámítva az épületek által elfoglalt földet)”.²⁰ A dokumentum azt is kinyilvánította, hogy a termelést irányító vezető testületnek „jogot kell adni arra, hogy kisebbsítsék a háztáji részlegeket, ha ezt az általános közgyűlés jóváhagyja, 0,05 ha-ra, azoknál a kolhozudvaroknál, ahol a tagok nem dolgozzák le a munkanap minimumot minden komolyabb ok nélkül vagy húzódoznak a kolhozban való munkától. Azokat a kolhozistákat, akik komoly ok nélkül nem vesznek részt a kolhozi termelésben, a kolhozgyűlés megfosztja a háztáji részlegektől, sőt ki is zárhatja a szövetkezetből.”²¹

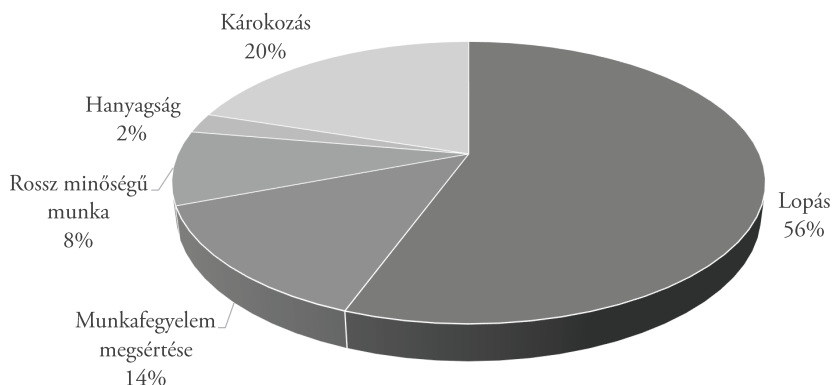
E megszorítások a paraszti gazdaságok korábbi jövedelemszerző stratégiáinak teljes ellehetetlenítéséhez vezettek, amit a lakosság egy része – kezdetben legalábbis – csak nehezen fogadott el. A levéltári forrásoknak köszönhetően több olyan esetről tudhatunk, amelyek arról tanúskodnak, hogy a helyi lakosság az

²⁰ NKHLR 1961: 4.

²¹ NKHLR 1961: 4.

1. ábra.

A hétköznapi szabálysértő cselekvések legfontosabb típusainak százalékos megoszlása a „Határőr” kolhozban (1961–1971 között)

Forrás: Hivatkozott kolhozvezetőségi jegyzőkönyvek (saját szerkesztés)

1950–1960-as években kísérletet tett saját korábbi földhasználati jogának restaurálására: a gazdálkodó családok visszafoglalták az állam által kisajátított vagy elkobzott földterületeiket, vagy – a hatósági figyelmeztetések ellenére – továbbra is a megszokott, döntően az 1948 előtti föld- és birtokhasználati szokásokat követték. Az idézhető példák közül itt csupán kettőt említek. A kolhoz vezetősége 1965. július 4-én tárgyalta két péterfalvi lakos ügyét. A jegyzőkönyv szerint:

„Csatlós Károly elvtárs önkényesen bekebelezett 0,22 hektárt és Bocskai József 0,25 ha kolhoz földjéből. A kolhoz vezetősége és az ellenőrző bizottság több ízben figyelmeztette őket, hogy adják vissza az elfoglalt földeket a kolhoznak. [...] Minden figyelmeztetés ellenére Csatlós és Bocskai nem adták vissza a földet, ezzel megsértették a mezőgazdasági szövetkezet alapszabályzatát. A pártbizottság titkára, Zseba elvtárs, a kolhozisták pártbizottsága nevében [így azt] ajánlotta, hogy zárják ki a fent említetteket a kolhoz tagságából. Elhatározták: a mezőgazdasági szövetkezet alapszabályzatának megsértése miatt kizárni Csatlós Károlyt és Bocskai Józsefet a kolhoztagok sorából.”²²

Hasonló esetről készített jelentést a kolhoz ellenőrző bizottsága is. A bizottság 1966. augusztus 30-án ismertette Siklóczy Sándor péterfalvi lakos ügyét, aki „mint a múlt évben, úgy ebben az évben is [...] önkényesen leszedte a gyümölcsöt és lekaszálta a szénát a levágott 0,17 hektár háztájijáról”,²³ ezért a vezetőségi

²² NKHLR 1965: 16.

²³ NKHLR 1966: 43.

tagok úgy döntöttek, hogy a nevezett személy megbüntetése érdekében az ügyet átadják a népbíróságnak.

Az állam és annak képviselőjében a helyi kolhoz által végrehajtott telekátvételeknek és földelkobzásoknak köszönhetően a településen 1968-ban a mezőgazdasági termelésre hasznosított összterület (3192,8 ha) csupán 8,9%-a (269 ha) volt a kolhozisták magántulajdonában, ami magába foglalta a kisegítő gazdaságok területeit is.²⁴ Így a határvidéki településeken lényegében az 1970-es évek közepéig – az erdélyi falvakhoz hasonlóan²⁵ – nem fejlődött ki az állami szférán kívüli magántermelői szektor, az úgynevezett második gazdaság. E feltételek között a falusi családok gazdasági szükségletei kielégítésének egyetlen módja a kollektív vagyon egyéni visszaszerzése, eltulajdonítása, kisajátítása (a közös tulajdon „szétlopása”) volt.²⁶

A történeti források alaposabb elemzéséből ugyanakkor az is láthatóvá válik, hogy a deviánsnak minősített esetek jelentős része mögött nem az állam ellen elkövetett tudatos cselekvések, hanem gyakran csupán tradicionális szokásgyakorlatok álltak. Így például a kolhozparasztok gazt szedtek a gazdaság kukoricájában, lekaszálták vagy begyűjtötték a fűvet a „kolhozmezőről”, vagy a betakarított területen „tallóztak”. A kolhoztagok által alkalmazott informális technikák egy része valójában tehát csupán azért vált törvénytörő cselekedetté, mert megváltoztak a helyi társadalmon belüli tulajdonjogi viszonyok: az állam újradefiniálta a lokális szintér keretei között fennálló korábbi társadalmi rendet, és ezzel együtt hatályon kívül helyezte a föld-, legelő- és birtokhasználati jog addigi normatív szabályait.²⁷

A törvénytörő cselekvések elterjedésében azonban – a birtokszerkezet, telekhasználati szabályok átalakítása mellett – az alacsony munkajövedelmek is fontos szerepet játszottak. A kolhozparasztok egy munkanapért járó bérezése a vizsgált faluban 1961-ben 1,82 rubel, 1963-ban 3,2 rubel, 1965-ben 3,24 rubel, 1967-ben 3,42 rubel, 1970-ben pedig 4,35 rubel volt.²⁸ Az alacsony bérek elleni tiltakozásnak azonban – a kolhozvagyon megdézsmálása, szétlopása mellett – számos egyéb formája is létezett. Ezek közé tartozott többek között a színlelt munkavégzés, a munkahelyről való igazolatlan hiányzás, az önkényes kilépés, továbbá a munkaerő-visszatartás olyan nyomatékosabb formája, mint a gazdasági célú elvándorlás.

A színlelt (látszólagos) munkavégzés problémáját több korabeli jelentés is említi. 1967-ben a kolhoz ellenőrző bizottságának egyik tagja például arról számolt be a vezetőségi tagok gyűlésén, hogy a mezei brigádban nem tartják be a munkafegyelmet:

²⁴ NKHLR 1968a: 5.

²⁵ Oláh 2004: 131.

²⁶ A „lopás mint bűn” megítélésével kapcsolatban lásd Szilágyi 2000: 746–750. A szövetkezetből való lopás, „szerzés” nem elítélendő a paraszti erkölcs szerint: Kocsis 2006: 101.

²⁷ Scott 1996: 113.

²⁸ NKHLR 1967b: 2; NKHLR 1970a: 23.

„[A munkások csak] néznek egyik a másikra, ha ő nem megy dolgozni a dohányba, akkor én se megyek. [...] A lánkasoknak²⁹ minden nap át kell mérni a megkapált területet, hogy ki mennyit teljesített. Egyes kolhoztagok nem mennek ki rendszeresen a munkába, csak azokban az esetekben, amikor jól lehet keresni. Felszólalt: Demeter János lánkas. Én nem akarom ismételni azt, amit a brigadéros elmondott. Az én lánkámban úgy, mint a több lánkába a munka csak 50%-ra van teljesítve.”³⁰

Egy másik szöveghelyen a kolhoz agronómusa, Molnár Kálmán szintén hasonló problémákat említett. Elmondása szerint:

„gyakran van a mezőn, a kertekben és látja, hogy a fegyelem nagyon rossz. A munkások kimennek a mezőre 9 órától fél 10-ig, meggondolják ki hol fog dolgozni, úgyhogy a munkát 10 órakor kezdik csak el. Aztán ebédszünet, amely náluk 1 órától 5 óráig tart. Mikor dolgoznak? [...] Már ültetni kell a paprikát, de a lánkasok várják, mit mond a brigadéros. A brigadérosok nem tudom mit várnak?”³¹

Az adatok azt mutatják, hogy a kolhozban elérhető mezőgazdasági munkák rossz eltartóképessége és alacsony bérszínvonala miatt a kolhozparasztok egy része nem dolgozta le a kötelező munkanapminimumot (a nők esetében általában évente 100, a férfiaknál 120 napot). 1966-ban 38, 1967-ben 62, 1968-ban pedig 194 fő³² nem teljesítette a mezei és zöldségtermesztő, valamint a traktor- és gépkocsivezető brigádokban a központilag meghatározott minimális munkanapot.

A statisztikai adatok szerint 1962-ben az aktív korú munkaképes népesség (1741 fő) 26,7%-a (465 fő) egyetlen napot sem dolgozott a kolhozban. Ez a stratégia – a foglalkozásszerkezeti adatok alapján – különösen a nőkre volt jellemző. 1962-ben a munkaképes korú nőknek még majdnem fele (48,4%-a) nem a kolhozban, hanem saját háztartás-gazdaságában vagy más munkahelyen dolgozott. Bár, a vizsgált időszak végére a kolhozi termelésen kívül maradó, munkaképes nők aránya 5,3%-ra (45 fő) csökkent, ez a szám 1973-ban még mindig erősen meghaladta a hasonló gazdasági stratégiát követő férfiakét (4 fő) (1. táblázat).

A fent ismertetett példák pragmatikus, a mindennapi túlélést elősegítő gazdasági célú szabálysértő cselekvéseket tartalmaztak. Az autoriter vagy diktatórikus politikai rendszerekben – ahogyan arra James C. Scott is rámutatott – nagy

²⁹ A „termelői lánka” (ukránul: *ланка виробнича*) a kollektív gazdálkodási rendszerben a legkisebb (általában 10-12 főből álló) egységet, munkacsoportot jelölő kifejezés. Ez szervezetenként alá volt rendelve a termelői brigádoknak (rendszerint 4-6 lánkából állt egy brigád). Fő feladata a növénytermesztési – elsősorban kertészeti és zöldségtermesztési – munkálatok megszervezése és gyakorlati kivitelezése, elvégzése volt. A lánka-tagok tevékenységét a brigádvezetők és az agrártermelést ellenőrző fontosabb szakemberek irányították (Pogrebnyak–Fedan–Kolomijec 1972: 101).

³⁰ NKHLR 1967a: 32.

³¹ NKHLR 1969: 2.

³² NKHLR 1968: 62.

a megtorlás kockázata, ezért a hatalomnak alávetett társadalmi csoportok (annak érdekében, hogy biztosítsák sértetlenségüket) általában kerülnek az explicit politikai akciókat, és nem indítanak támadást az uralkodó szimbólumrendszerek ellen.³³

A kollektív emlékezet azonban több olyan eset emlékét is megőrizte, amelyek az állam és az állampolgárok közötti érdekelletét, ellenséges magatartásokat nem elsősorban gazdasági perspektívából, hanem a szimbolikus politikai cselekvések nézőpontjából mutatja be. Ezek közül most csupán két példát emelek ki. Az első a szocialista politikai rendszer egyik kulcsszimbólumával, a faluban található Lenin-szoborral kapcsolatos. Az emlékművet eredetileg 1952-ben állították fel a tivadari kolhoziroda udvarán. A szobrot 1968-ban átköltöztették Tiszapéterfalvára, ahol a hatvanas évek elejétől a kolhoz új faluközpontot alakított ki és – az időközben összevont települések számára – a kollektív gazdaság modern irodaházát építette fel. A szobor áthelyezésével megbízott építész az adott eseményére a következőképpen emlékezett vissza:

„Akkor még nem volt daruja a kolhozoknak. Hát csináltunk háromszögből egy csigát és avval engedték le [a szobrot]. Én mentem fel, mint lankás, mert mind félt menni, nem tudtuk hova tenni a kötelet. Én meg rátettem a nyakára, mert a szobor három darabbal vót, másfele lecsúszott vón a kötel, akárhogy teszed. Erre mi történik? Rátesszük a kötelet, mondom a fiúknak, hogy húzzátok a csigát. A fiúk mutatták nekem, hogy Üveges [párttitkár] ott áll az ablakba: hát álljon, nézze ott! Kiugrik... az álláson igazgatom a kötelet, hogy jó legyen... Kijön, kifulladásra, kövér ember vót nagyon: Maga, maga fasiszta! Hogy merte Leninnek a nyakába akasztani a kötelet? Mondom, nézzen ide, jöjjön fel maga ide és mutassa meg nekem más módszerrel. Én mindig gyűlöltem és akkor is gyűlöltem a rendszert. Már ideges lettem. És ahogy forgattam, a kötéllal, ahogy megemelték, forgattam és megfogtam az állát, leszakadt, a kezembe maradt az álla. Újból kiugrott: Nem elég, hogy a nyakába akasztotta a kötelet még az állát is letörte. Megint elkezdett engem fasisztáztatni. Az emberek a hasukat fogják, röhögnek.”³⁴

A történet egy kezdetben látszólag ideológiailag semleges cselekvést – egy tereptárgy fizikai áthelyezését – mesél el, amely a hegemon hatalom reakciói révén fokozatosan politikai tartalmakkal telítődik. A jelenet komikus felhangja abból adódik, hogy a szobor mint a hatalom számára fontos szimbólum mozgatására javasolt megoldás (Lenin „felakasztása”) aláássa a hatalom autoritását, és egyben vállalhatatlan szimbolikus üzenetet (a „rendszer kivégzését”) is közvetíthet. A feladattal megbízott munkások tudatában vannak ennek az ambivalenciának és a párttitkár ettől való félelmének, ami elégségesnek bizonyul ahhoz, hogy az uralkodó hatalom szimbóluma a gúny (a „nevetés”) tárgyává váljon, és a hét-

³³ Scott 1996: 128.

³⁴ 74 éves magyar férfi, Tivadarfalva (interjú időpontja: 2014. augusztus 19.).

1. táblázat

A munkaképes korú népesség gazdasági aktivitása a „Hattárör” kolhozban (1962–1973)

	1962		1963		1964		1965		1967		1968		1969		1970		1971		1972		1973	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
a) Férfiak 16-tól 60 éves korig	943	54,2	779	50,6	809	48,1	895	49,2	858	54,7	971	53,7	948	54,2	901	50,2	964	56,1	900	52,5	904	52
b) Nők 16-tól 55 éves korig	798	45,8	760	49,4	872	51,9	925	50,8	711	45,3	836	46,3	801	45,8	893	49,8	754	43,9	815	47,5	837	48
Összesen	1741	100	1539	100	1681	100	1820	100	1569	100	1807	100	1749	100	1794	100	1718	100	1715	100	1741	100

Munkaképes korú népesség

Azon kolhozisták száma, akik egyetlen munkanapot sem dolgoztak le a kolhozban

a) Férfiak 16-tól 60 éves korig	78	4,4	14	0,9	6	0,3	30	1,6	0	0	16	0,9	30	1,7	15	0,8	4	0,2	2	0,1	4	0,2
b) Nők 16-tól 55 éves korig	387	22,2	209	13,6	124	7,4	75	4,1	220	14	17	0,9	57	3,3	32	1,8	115	6,7	30	1,7	45	2,6
Összesen	465	26,7	223	14,5	130	7,7	105	5,7	220	14	33	1,8	87	5	47	2,6	119	6,9	32	1,8	49	2,8

Forrás: „Hattárör” kolhoz számvetélei jelentései (NIKHLR 1962: 2; 1963a: 3; 1964a: 3; 1965: 3; 1967c: 2; 1968b: 3; 1969a: 3; 1970b: 21.; 1971:4; 1972: 4, 1973: 3). (Saját szerkesztés)

2. kép. *Fiatal pár esküvői fotója Tiszapéterfálván V. I. Lenin szobránál (1980) (A Tiszaháti Tájélmúzeum tulajdona)*

köznapi ellenállás szerepét töltse be. Mindazonáltal néhány év alatt a falu főterére áthelyezett Lenin-szobor, a kötelezővé tett politikai rendezvények hatására fokozatosan épült be a település tradicionális térstruktúrájába. Az 1970-es évek második felére a kommunista emlékmű már a kollektív és személyes emlékezet fontos színterévé változott.

A másik eset – az előzőtől eltérően – az állam és a helyi társadalom közötti értékellentétet, vagyis egy eleve ideológiai síkon zajló konfliktust mutat be. Ennek középpontjában nem a hatalom szimbóluma, hanem éppen fordítva: a lokális közösség egyik fontos identitás-alkotó jelképe áll. 1977-ben a „Határőr” kolhoz vezetősége úgy döntött, hogy megpróbálja eltávolítani a két szomszédos település, Tiszabökény és Tiszafarkasfalva határában felállított kőkeresztet, amit az érintett települések katolikus felekezetű lakossága sikeresen megakadályozott:

„A régi világba is úgy vót, hogy minden faluba a végén vót egy kereszt... és akkor Farkasfalva és Bökény külön vót, csak egy ház vót ott, egy zsidóé. A zsidó embert nem bántotta a kereszt soha, megengedte, hogy a kereszt ott maradjon, mert már ott vót. Behív engem Bíró, meg Üveges, hogy a keresztet és a rajta lévő szobrot el kell onnan tüntetni. De ez már a negyedik vagy ötödik kísérlet vót. Mondom, nézzenek ide, az a zsidó ember, aki gyűlöli a kereszténységet, ha az megtúrte, én személyesen nem veszem le. Nem mondja azt neked senki - mondja Bíró –, hogy te vedd

le, öntsd meg Farkasfalván a régi temetőbe a helyit, válaszd ki, rendezd oda darut. Te esetleg embereket állíts oda, mennyi ember kell neked oda felakasztani a kötelet, meg így meg úgy? Hát mondom kell oda...oda tettem 6 embert, de én szóltam hamar a bökényi presbitereknek, mondom hónap reggel ez fog történni. Jó, Csaba ne törődje vele. Mondom én személyesen távol fogok állni, én hozzá nem nyúlok. Erre Üveges kirendelt 6 milicistát, a helybeliek is itt vótak. A milicisták leállították a forgalmat innen-onnen, nem lehetett elmenni sehova. Na, rá kell tenni a kötelet. Erre négy vagy öt ember baltával... Hát mit csináljunk? Üveges oda ugrik: Leninnek rátudta tenni a kötelet a nyakára azt mondja, a keresztre meg nem akassa rá a kötelet? Mondom nem fogom rá akasztani. A lényeg, nem vettük le, széjjel széledtek. Mondta ű a milicistáknak is, hogy menjen fel valaki, senki, egy ember se. Mondta, hogy nálatok itt pisztoly van, a hat embert fogjátok meg, vigyétek el onnan. De nem csináltak semmit. Elvonultak. Azóta is ott van a kereszt.”³⁵

Az út mentén található kegyhely és fészület mint a faluközösség szakrális identitását kifejező jelkép védelmezése egyfelől a helyi lakosság ellen irányuló szimbolikus erőszak megfékezését, másfelől a hivatalos ateista világnézet és állami identitáspolitiká nyilvános tagadását juttatta érvényre.

A lokális társadalomban az államhatalommal, illetve az azt képviselő hivatalos személyekkel szemben tanúsított ellenséges magatartásnak azonban nem csupán – a fentiekhez hasonló – absztrakt formái léteztek. Arra is több esetben volt példa, hogy a szűk vezetőségi elit (a kolhozelnök, elnökhelyettes, párttitkár) hatalmi túlkapásait a lakosság a verbális vagy akár a fizikai erőszak eszközeivel fékezte meg:

„Vót olyan parasztember, aki azt mondta az elnöknek, hogy a beledet villával hányjuk át... és akkor abba hagyta az uralkodást.”³⁶

„Paládrul számúzték László Sanyit, mert megfenyegette Ambrust [a kolhoz elnökhelyettesét]. A silógödron taposták a láncossal a silót, ezek meg valamin összevesztek, László Sanyi meg beugrott a traktorba, hogy beletapossa a silóba Ambrust és emiatt el kellett neki két évre távozni a falubul.”³⁷

„Vót olyan, hogy a pártsekretárt még meg is verték Forgolányba. Karácsony este megverték. Elment a bobikkal,³⁸ és amiért elkezdett ott hóbörögni, hogy mit járnak kántálni, meg a mittudom én és akkor útjukat állta Vaszil Ivánovics és akkor megcimbálták, megverték, meghápták a vénembert.”³⁹

³⁵ 74 éves magyar férfi, Tivadarfalva (interjú időpontja: 2014. augusztus 19.).

³⁶ 67 éves magyar férfi, Tiszapéterfalva (interjú időpontja: 2014. július 12.).

³⁷ 75 éves magyar férfi, Tiszapéterfalva (interjú időpontja: 2015. március 4.).

³⁸ Eredetileg katonai célokra kifejlesztett, de a polgári piacon is széleskörűen elterjedt szovjet terepjáró gépkocsi (UAZ-469) közbeszédben használt neve.

³⁹ 70 éves magyar nő, Tiszapéterfalva (interjú időpontja: 2015. március 10.).

A hatalom képviselőire irányuló erőszakcselekményeket (nyelvi, illetve fizikai bántalmazás, megfélemlítés) a társadalmi dominancia kifejezésének alkalmi eszközeiként értelmezhetjük, amelyek mögött – ahogy az a fenti idézetekből is kiderül – eltérő motivációk (egyéni gazdasági, társadalmi sérelmek, a rituális és vallási élet túlkorlátozásával kapcsolatos ellenérzések) álltak. A törvényeket megsértő cselekvésformák – alkalmoszerűségük és kifejezetten kockázatos jellegük ellenére – lehetővé tették, hogy a lokális társadalom tagjai a jogfosztottság éveiben a hatalommal való visszaélésnek és az elnyomás szélsőséges formáinak bizonyos esetekben határokat szabjanak. A nyomásgyakorlásnak ezek a durvább eszközei nem ritkán magát a hatalmi elit tagjait készítették a falu lakosaihoz való alkalmazkodásra, illetve különféle védekezési stratégiák kidolgozására:

„Bíró Andor sehova se járt egyedül. Akkor nagyon sok mulatás vót, de ilyenkor, hogy onnan elment vón hazáig, haza gyalog – olyan soha nem vót. Mindig ott kellett lenni a sofőrnek, mert félt magába haza menni.”⁴⁰

„Paládon mondjuk szembe szállottak az elnökhelyettessel is, magába ű se mert sohse Paládra menni, mindig vitt magával két-három embert. Itt, Péterfalván nem mertek, de ott vakmerők vótak. Amikor összecsatolták a kolhozot, Almáson szintén így vót, arról nem is kell beszélni. Mert ott, amikor a tehén ólba bevitték a korpát, az egyik végén bement, a másik végén meg már ment befele a faluba. Ambrus, az elnökhelyettes ugri ezt megakarta szüntetni, de nem ment. Nem is ment egyedül oda, mindig vitt két-három embert, hogy legyen tanú. Ott nem tudta megszüntetni. Péterfalván meglehetett. Ez a nép másabb. Finomabb, nem olyan durvák, mint ott, finomabb. Ez a valóság.”⁴¹

BÜNTETÉSI STRATÉGIÁK

A kolhoz munkások szabálysértő magatartásaira a hatalom különféle fegyelmezési technikák alkalmazásával válaszolt. A legitim módon alkalmazható gazdasági szankciók és büntetési módszerek körét a vidéki településeken rendszerint a kollektív gazdaságok alapszabályzatában rögzítették. Az államszocialista időszakból három ilyen különböző (1948, 1960, 1971-ben) elfogadott működési szabályzat ismert. Ezek szerint a kolhozban alkalmazott hivatalos büntető intézkedéseket – a részletek figyelembevétele nélkül – alapvetően három nagyobb csoportba sorolhatjuk:

⁴⁰ 67 éves magyar férfi, Tiszapéterfalva (interjú időpontja: 2014. július 12.).

⁴¹ 75 éves magyar férfi, Tiszapéterfalva (interjú időpontja: 2015. március 4.).

1. olyan szankciók, amelyek elsődleges célja az erkölcsi lefokozás, azaz a nyilvános vagy privát megszégyenítés (megrovás, fekete táblán való feltüntetés, figyelmeztetés) gyakorlata volt;

2. a kolhoz munkások fizikai (testi) erejének kizsákmányolására és társadalmi mobilitásának korlátozására szolgáló eljárások (ideiglenes eltávolítás a munkából, rossz minőségű munka ismételt elvégzése a munkanapok felszámolása nélkül, alacsonyabb munkakörökbe történő beosztás);

3. a gazdasági javak termelésének és elosztásának állami monopóliumán alapuló rendszerből történő teljes kizárás, valamint a társadalmi kirekesztés stratégiai (ideszorolható a kolhozból való kizárás, valamint a börtönbüntetés ritkábban alkalmazott technikája).

A korabeli kolhozvezetőségi jegyzőkönyvekből a fegyelmezési eljárásoknak azonban e formális megoldásoknál jóval összetettebb képe rajzolódik ki. Az 1961–1971 közötti években a kolhozvezetők által alkalmazott szankciók háromnegyedét (79,8%-át) egymástól jól elkülöníthető, homogén büntetési formák alkották. Ebbe a kategóriába tartozott a figyelmeztetés, a pénzbüntetés, a munkanap- és pótdíj- vagy százaléklevonás, az alacsonyabb státuszú vagy bérezésű munkára történő áthelyezés; súlyosabbnak minősített szabály- és törvénysértések esetén pedig a rendőrségi, népbírósi eljárás, valamint a kolhozból való kizárás gyakorlata (2. ábra).

A hatalom a kolhoz munkások által elkövetett szabálysértéseket leggyakrabban a dolgozók anyagi, valamint fizikai (testi) erejének elvonásával – vagyis a pénztöke és „munkaerő-tartalék” állami kisajátításával – próbálta megtorolni. A jegyzőkönyvek adatai alapján 1961–1971 között a fegyelmi ügyek 32,3%-a pénzbüntetéssel, 18,4%-a pedig a ledolgozott munkanapok csökkentésével zárult. Ezekben az években a munkásoktól összesen 5615,23 rubelt és 616,24 munkanapot vontak le különféle kihágások vagy törvénysértések miatt. A legkisebb összeg, 0,50 kopek megfizetésére (és kiegészítő büntetésként 5 munkanap levonására) Kerecsány József állatgondozót kötelezték, aki 20 kg takarmányrét-pát lopott az állatfarmról.⁴² A legnagyobb pénzbüntetést, 722 rubel 50 kopeket pedig Demjén József mezei örre szabták ki, aki a kolhoz területén kivágott és ellopott 317 akácfa kapcsán – másik két munkatársával, Jakab Sándor és Balogh István örökkel együtt – „nem tudott rámutatni a bűnösökre”.⁴³

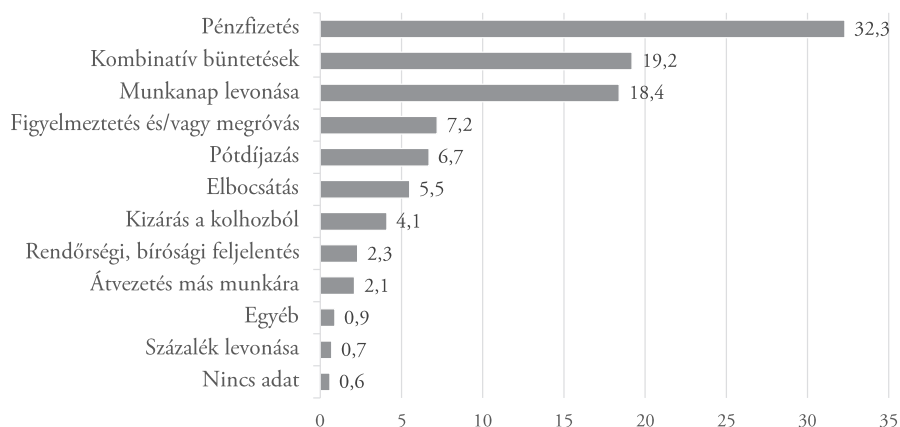
A harmadik leggyakoribb – az eljárások csaknem egyötödét (19,2%-át) kitevő – fegyelmezési stratégia az egyes büntetési processzusokat egyesítő, illetve azokat kombinatív módon alkalmazó normalizáló technika volt. Ide mintegy húsz különböző, jól elkülöníthető variáns (pénzbüntetés és munkanaplevonás; pénzbüntetés és elbocsátás; pénz-, pótdíj- és munkanaplevonás; százalék-, munkanap- és pótdíjazás levonása stb.) tartozott. Az 1961. december 2-án kelt jegyzőkönyv szerint ilyen típusú büntetést szabtak ki például a tiszabökényi

⁴² NKHLR 1961: 7.

⁴³ NKHLR 1962: 13.

2. ábra

A „Határőr” kolhozban alkalmazott fegyelmezési technikák legjellemzőbb típusainak százalékos megoszlása (1961–1971)

Forrás: Hivatkozott kolhozvezetőségi jegyzőkönyvek (saját szerkesztés)

állatfarmon, ahol az egyik fejőnő, Mondics Rózsika elloptott 8 liter tejet. A vezetőség határozata alapján a fejőnőt öt rubel megfizetésére kötelezték, ezenkívül levontak tőle öt munkanapot, továbbá elbocsátották munkahelyéről. Kiegészítő büntetésként pedig férjétől, Mondics Páltól is levontak további három munkanapot.⁴⁴ A kiragadott példa jól illusztrálja, hogy milyen mértékű aránytalanságok voltak az elkövetett szabálysértések és az azokra kiszabott, összetett szerkezeti felépítésű kombinatív büntetések között. A vizsgált forrásokból rekonstruálható ugyanis, hogy 1961-ben 8 liter tej ára – a néhány évvel későbbi, 1964-es rendelkezésünkre álló adatok alapján – legfeljebb 1,60 rubel lehetett (0,20 kopek/liter).⁴⁵ Ezzel szemben 1961-ben egy átlagos napszám értéke mindössze 1 rubel 82 kopeket tett ki. Vagyis az elloptott tejért – a fejőnőtől és családjától levont pénz- és munkanap együttes értékével számolva – összesen 19,56 rubel büntetést szabtak ki, amely 97,8 liter tej árának felelt meg, és mintegy tizenkétszer haladta meg az okozott kár valódi értékét. E kombinatív büntetési stratégiák szekvenciális felépítése megsokszorozta a kolhoz munkásokkal szemben törvényesen kiszabható büntetések lehetőségeit, azaz növelte a megtorló intézkedések produktivitását és elretentő erejét.

Mindettől eltekintve azonban a vizsgált korszakban tárgyalt 243 fegyelmi ügynek hozzávetőleg kétharmadára (69,9%) a fent bemutatott három stratégia, tehát a pénzbüntetés, a munkanapok levonása vagy a különféle büntető intézkedések variánsaiból képzett technikák együttes alkalmazása volt a jellemző. Ezek-

⁴⁴ NKHLR 1961: 44.

⁴⁵ NKHLR 1964b: 29.

kel a módszerekkel összesen 395 főt büntettek meg: 229 főt lopás, 46-45 főt munkafegyelem megsértése, illetve rossz minőségű munka miatt, további 8 személyt hanyagság, 59 főt pedig károkozás következtében.

Az eddig ismertetett szankciókon kívül – főleg a kisebb léptékű gazdasági törvényszegések esetén – szintén kedvelt büntetési eljárásnak számított a megtermelt zöldség, gyümölcs, gabona stb. után járó pótdíjak és termésszázalékok (összesen 7,4%) visszatartása, továbbá a szóbeli vagy írásbeli figyelmeztetés módszere. Ez utóbbi az esetek 7,2%-ában fordult elő és – a visszaemlékezések szerint – a legenyhébb büntető intézkedések közé tartozott:

„Végovor⁴⁶... megrovásba részesíteni... megrótták itt még akkor is... a pártembert minden megbotlásért megrótták. Még a családi ügybe is beleszólt. Ha megívott, meg rosszul csinálta, a tervet nem hajtotta végre, megtárgyalták, hoztak egy határozatot, hogy megrovásba részesíteni.”⁴⁷

„Hát azt azér’ nem vette olyan komolyan... Megróttak, hogy na, legyen valami, de az ember legfeljebb köpött egyet, oszt ment tovább, nem számított.”⁴⁸

Az utóbb említett két eljárásnál jóval súlyosabb büntetésnek számított az átmeneti (1 héttől akár 12 hónapig terjedő időszakra terjedő) vagy végleges elbocsátás, valamint az alacsony presztízsű és bérű munkakörökbe történő áthelyezés, lefokozás módszere. E két fegyelmezési eljárás együttes aránya elérte a 7,6%-ot. Mindkettő azonban csupán az 1960-as évek második felétől vált igazán népszerűvé, amikor – a gazdálkodás autonómiájának elvesztésével és a továbbtanulási lehetőségek kiszélesedésével – a paraszti munka vesztett korábbi presztízséből, és a tradicionális gazdasági tevékenység nagy része a szakképzetlen fizikai munka státusába került.⁴⁹ A hatvanas évek elejétől a kollektív termelésben munkát vállaló fiatalok között folyamatosan nőtt azok száma, akik az agrárszektor elhagyására törekedtek, és a technológiaiilag fejlődő, illetve gazdasági előnyökkel járó munkakörökben próbáltak elhelyezkedni. A településen készített interjúk szerint ezekben az években vonzóbb szektornak – „jó helynek”, „könnyebb munkának” – számított: a gyári (üzemi) munka, az ipari segédmunka (építőbrigád), a műszaki (traktorista, gépjárművezető) vagy adminisztratív (irodai) munkakörök, míg ezzel szemben „rossz helynek” tartották a hagyományos agrártermelői (például a kapásbrigád, a kertészeti brigád, az állatgondozó és a növényvédő brigádokban található) tevékenységek többségét. A folyamat részeként a korábbi, tradicionális munkamentalitás jelentős változáson ment keresztül, amit jól illusztrál az alábbi idézet is.

⁴⁶ Szláv jövevényszó (oroszul: *выговор*) – jelentése: megrovás, figyelmeztetés, megintés, dorgálás.

⁴⁷ 75 éves magyar férfi, Tiszapéterfalva (interjú időpontja: 2015. március 4.).

⁴⁸ 60 éves magyar férfi, Tiszapéterfalva (interjú időpontja: 2015. április 4.).

⁴⁹ Asztalos 1997: 33.

„Az idősebb Csatlós Daniné, Juci néni, mindég morgolódott, hogy hát Margit miért nem jössz már be könnyebb munkára, hát a gyárba jönnél már be, hát ez [a mezei munka] csak fizikai munka. A gyárba csak könnyebben megkeresed. Na hát tudod, az olyan tiszta munka vót, olyan fehér köpenyesen dógoztunk. Olyan, na... Na most kint a napon vagy egy-egy hűvös helyen bent dógozni, már a gép azt megadja azt a kényelmet.”⁵⁰

A termelési folyamatok modernizálása, gépesítése, valamint az ipari bér-munka jelentőségének növekedése következtében – ahogyan azt a fenti idézet is mutatja – egy a korábbinál differenciáltabb munka- és pénzfogalom alakult ki. A kollektív termelési rendszerben egyre élesebben elkülönült egymástól a *nehéz* versus *könnyű* munka, a *tiszta* versus *koszos* munka, a *benti* versus *kinti* munka fogalma, mint ahogy mindinkább határozottabbá vált a *jó* versus *rossz* pénz vagy *kevés* versus *sok* pénz közötti distinkció is:

„Megkerestük a jó pénzt bent, ott meg löktek nekünk. Hát ott, kint, ki hogy bírt, úgy labécolt. Ott nem ölt el bennünket a munka. Nem ölt el bennünket. Na viszont azután fizettek, hogy hány láda almát szedtünk. Azért csak szedegettünk, megvót ott a norma is. Vigyáztunk mi azért arra, hogy annyi, amennyi kell, meglegyen. Ha nem tudtuk szedni, akkor levertük. Ha nem vót ott a brigadéros, vagy nem vót közel. Azt mondják segíts magadon az isten is megsegít, igaz?”⁵¹

A kolhoz alapítását követő második generáció tagjai számára a szakma- és munkahelyválasztás stratégiája a fizikai munka elkerülésére és a jövedelem maximalizálására irányult. A gazdaság dolgozóinak mindennapi tevékenységében egyre hangsúlyosabb szerepet kaptak a kényelmi szempontok: a kulturált munkakörülményeknek, a munkával töltött idő lerövidítésének, a pihenőidő meghosszabbításának, a hatalmi ellenőrzés „kicszelezésének” a lehetősége. Ennek részeként például a földhöz való korábbi emocionális viszony – amit Tóth Zoltán földfétisnek nevezett⁵² – megszűnt, illetve sokkal pragmatikusabb, racionálisabb kapcsolattá alakult át. Másként fogalmazva az 1945-ös politikai fordulat első három évtizedében bekövetkező változások hatására fokozatosan alakult át a tradicionális gazdasági termelés korábbi etikája is: a kézi vagy állati erővel végzett tevékenységek, valamint a gazdaságilag fejletlen ipari területek, egyszóval a paraszti (fizikai) munka a fiatalabb generáció tagjai számára egyre inkább maga is büntetéssé változott. A hatalmi elit így mind gyakrabban alkalmazta azt a fegyelmezési eszközt, hogy a rosszul dolgozó, engedetlen vagy valamilyen vétiséget elkövető szakmunkásokat (gépkocsivezetőket, traktoristákat, az iparban dolgozókat) megfosztotta munkaeszközeiktől, és rövidebb vagy hosszabb ideig nehezebb fizikai munkára osztotta be őket.

⁵⁰ 63 éves magyar nő, Tiszapéterfalva (interjú időpontja: 2015. április 5.).

⁵¹ 76 éves magyar nő, Tiszapéterfalva (interjú időpontja: 2015. március 20.).

⁵² Idézi: Gagyí 2005: 80.

1969-ban például Görbe András és Kölcsi Elek traktoristák „önkényesen, részeg állapotban jártak szántani a kolhozisták háztájiját”, ezért Kölcst egy hónapra, Görbét hat hónapra a mezei brigádba vezették át,⁵³ ahol kézi földmunkát (kapálást, gyomlálást) kellett végezniük. Ugyanebben az évben Veres Zsigmond, a fűrészüzem egyik dolgozója többször is megsértette a balesetvédelmi szabályzatot („a teherautóról le akart venni egy berendezést a farm számára, ami összetört”, másodszer pedig a fafeldolgozó üzemben „rá ült a fára, amelyet szétvágott a fűrész”). A kolhoz vezetősége úgy határozott, hogy leváltják korábbi posztjáról, és egy hónapra átvezetik a mezei brigádba.⁵⁴

A vizsgált településen az első jelentősebb ipari egységet, a téglagyárat – ahová kezdetben csupán protekcióval vagy pénzért lehetett bejutni – a helyi társadalom tagjai az 1970-as évek közepétől már a fegyelmezés színhelyének (a lokális szóhasználat szerint „büntetőlágernek”) tekintették, ahová többnyire csupán a faluközösség perifériáján elhelyezkedő családok (a „cigányok” vagy a „nincstelenek”, a „szerencsétlenek”) jártak dolgozni:

„Hogyha vót egy traktorista és azt megfogva [az elnök vagy a vezetőség] valamivel... hogy elvitt egy pricep⁵⁵ porondot vagy valamit... levette a munkából és betette a téglagyárba – a vót a büntetőláger. Betette oda dógózni egy hónapra. Vagy kiküldte a brigádba kapálni. Tudod az nagyon nehéz munka vót, a megbüntetetteket inkább ide tették. 69-be indult meg a gyár, akkor született meg a jányom, 71-be már keresni kellett a munkásokat, mert nem vót, aki dógózzon. Pláne a férfi erő hiányzott. Akkor oszt küldte [a vezetőség] a büntető lágerbe fele a munkásokat.”⁵⁶

A levéltári iratok szerint 1961 és 1971 között fő- és/vagy mellékbüntetésként összesen 63 személyt bocsátottak el vagy fokoztak le, ami a kolhozban megbüntetett alkalmazottak 11,9%-át tette ki. Ebből 37 főt lopásért, 22-t a munkafegyelem megsértéséért, további 2-2 személyt pedig hanyagságért és károkozásért büntettek meg.

A mindennapi törvényszegések másik csoportjába a kolhozisták különféle munkaerő-elvonási technikái (színlelt munkavégzés, igazolatlan hiányzás, önkényes kilépés körébe sorolható hétköznapi eljárások) tartoztak. Ezek visszaszorítására – a gyakori pénzbüntetés vagy munkanaplevonás mellett – a helyi gazdasági-adminisztratív elit számos egyéb, meglehetősen produktív eljárást dolgozott ki. A különféle jutalmakból, a pótfizetésből való kizárás közismert gyakorlatán kívül ilyen fegyelmezési stratégia volt többek között a kolhozmunkások háztelkei, földterületei méretének erőszakos csökkentése, vagy éppen az új telekhelyek

⁵³ NKHLR 1969b: 42.

⁵⁴ NKHLR 1969b: 20.

⁵⁵ Szláv jövevényszó (oroszul: *нружен*) – jelentése: utánfutó.

⁵⁶ 75 éves magyar férfi, Tiszapéterfalva (interjú időpontja: 2015. március 4.).

kimérésének megtagadása, a lakosság fizikai mozgásának korlátozása, végső esetben pedig a törvényszegő személyek kizárása a kolhozból.

A tiszaháti települések mikroregionális központjává váló Tiszapéterfalván a hatvanas évek közepétől tömegesen alapítottak új gyárakat és ipari üzemeket, amelyek kiszolgálásához a kolhoz vezetőségének a korábbiaknál jóval nagyobb munkaerőre volt szüksége. Ennek érdekében számos olyan intézkedést hoztak, amelynek a népesség mesterséges felduzzasztása – Foucault szavai szerint a lakosság „eredeti térbeli beágyazottságának megszüntetése és funkcionális áthelyezése”⁵⁷ – volt az elsődleges célja. Ezek közé tartozott például az a meglehetősen korán, 1962-től kialakult hatalmi gyakorlat, hogy a környező falvakban (Forgólán, Nagypalád, Fertősalmás, Bökény) a családot alapítani szándékozó fiatalok számára saját származási településükön nem adtak telekhelyet; a kolhoz kizárólag a településcsoport központjában, Tiszapéterfalván engedélyezte új házak építését és földterületek kimérését. A beköltöző népesség elhelyezésére a kolhoz 1961 és 1975 között a meglévő lakásállományhoz (429 ház) további 552 házat épített hozzá, amelynek mintegy 8 új településrészt (Gorkij utca, Majakovszkij utca, Ifjúsági utca, Petőfi utca, Paládi út, Gagarin utca, Kossuth L. utca, Móricz Zs. utca) alakított ki – mindez jól érzékelteti a településfejlesztési politika által indított népesedési folyamatok (a települések közötti lakosságcsere, az egyoldalú népességkoncentráció, a mesterséges belső migráció stb.) mértékét.

A fegyelmezési gyakorlatok szempontjából tanulságosaknak tűnnek a megbüntetett személyek foglalkozásszerkezeti adatai is. A vizsgált tízéves periódusban a szűk értelemben vett politikai-gazdasági elit (kolhozelnök, elnökhelyettes, párttitkár) egyetlen tagja ellen sem indult szabálysértési eljárás. A megbüntetett személyek között a relatíve jobb gazdasági és munkafeltételek között dolgozó szakértelmiségi és parasztkáderek száma szintén elenyésző volt; a két foglalkozási csoport együttes aránya nem haladta meg a 8,4%-ot. A büntető intézkedések 37,8%-a a kollektív vagyonhoz és erőforrásokhoz (mezőgazdasági gépek, eszközök) hozzáférést biztosító örök, raktárnokok, anyagfelelősök, garázsfőnökök, beszerzők szabálysértő tevékenységének megfékezésére irányult. Sokatmondó tény, hogy az összes megtorló eljárás több mint felét (53,2%) ugyanakkor a gazdasági, társadalmi értelemben legrosszabb helyzetben lévő agrárnépességgel (az állatfarmokon, kertészeti és mezei brigádokban dolgozó kolhozparasztokkal) szemben indították. Ez utóbbiak, vagyis a munkaszervezeti hierarchiában alacsonyabb szinten elhelyezkedő, gyengébb érdekérvényesítő képességű társadalmi csoportok esetében a kolhoz vezetősége a relatíve kisléptékű törvényszétséket is nagyon gyakran aránytalanul súlyos büntetésekkel torolta meg. Az egyik vezetőségi ülés jegyzőkönyve szerint például Bíró Andor, a péterfalvi kolhoz elnöke, 1963-ban tetten érte Ary Károly brigádvezető feleségét, aki 10 kg karalábét lopott a gazdaság kertészetéből. Ezért a cselekedetért a karalábé árának

⁵⁷ A térbeli (újra)felosztást és funkcionális elrendezést mint fegyelmezési technikát részletes elemzi: Foucault 1990: 193–202.

(10 rubel) megfizetésén kívül Ary Vilmától levonták az egész évi pótdíjazását, megbüntették férjét 5 munkanapra, valamint levonták pótfizetésének 50%-át. A büntetés részeként – a férj kivételével – elbocsátották a kolhozból az egész családot. Ezenkívül elmozdították posztjáról Nagy Lajos őrt is, mivel nem óvta meg a kolhozvagyon, és nem látta el megfelelően feladatát. Egy másik alkalommal ugyancsak a kolhozelnök a vezetőségi tagoknak jelezte, hogy 1967. október 11-én elfogta Tóth Imrét, a 2. állatfarm műszaki dolgozóját, aki munkahelyéről táskájában tápot lopott. Az elnök javaslatára az elkövetőt elbocsátották állásából, és megfosztották az 1967. évi pótdíjazásától. Ezenkívül megbüntették „a felelőtlen hozzáállásért Homoky elvtársat farmvezetőt, az őrt, Szabó Bélát és a malom munkásait: Tárkányi Tibort és Vince Jenőt 5-5 rubelre”.⁵⁸

Az idézett példa plasztikusan szemlélteti, hogy a hatalmi elit nem csupán a szabálysértéseket közvetlenül elkövető egyéneket, hanem általában azok tágabb környezetét is megbüntette; a bürokratikus-hatalmi elit a kolhoz munkások lojalitását az új (szocialista) államhoz a faluközösség hagyományos társadalmi tőkéjének⁵⁹ – családi, rokonsági, baráti kapcsolatainak és belső társadalmi kohéziójának – gyengítésével próbálta megerősíteni.

* * *

A bemutatott források és empirikus példák alapján az államszocialista rendszer mikroszintű működésének olyan modellje rajzolódik ki, amelyben a kolhoz munkások túlélési stratégiái és az azokkal szemben álló fegyelmezési mechanizmusok a mindennapi élet különféle (gazdasági, társadalmi, politikai) szférájában egymás hatásait kölcsönösen korlátozó rendszert alkotnak:

a) A kolhozparasztok által alkalmazott olyan stratégiák, mint a lopás vagy a szándékos károkozás gyakorlata – a lokális társadalom nézőpontjából – lehetővé tette a gazdasági javak informális redistribúcióját és a magántulajdonhoz való jog kifejezését. Mindez ugyanakkor – a hatalom nézőpontjából – egyet jelentett a termelés és elosztás állami monopóliumán alapuló új (szocialista) rendszer megkérdőjelezésével is. Az államhatalom, illetve az azt képviselő helyi bürokratikus-gazdasági elit e stratégiákat a kolhoz munkások egyéni anyagi és humán erőforrásainak csökkentésével (a dolgozók pénztőkéjének, munkaerejének kisajátításával) próbálta megtorolni. Ennek érdekében különféle szankciókkal időről időre szimbolikusan „megvédte”, restaurálta az új tulajdonjogi és birtokviszonyokat.

b) Ezzel szemben az olyan szabálysértő cselekvések, mint például a munkafegyelem megsértése, a színlelt munkavégzés, a rossz minőségben, hanyagul elvégzett munka vagy akár a termeléstől való önkényes távolmaradás gyakorlata – a hétköznapi emberek perspektívájából – funkcióját tekintve inkább az új termelési rendszer, ezen belül is különösen a mezőgazdasági és ipari bérmunka

⁵⁸ NKHLR 1963b: 15.

⁵⁹ Bourdieu 1998; Coleman 1998.

kezdeti elutasítását jelentette. Ezek megfékezése érdekében a hatalom számos olyan intézkedéseket foganatosított, amelyek segítségével a magángazdálkodás teljes felszámolására, ellehetlenítésére tett kísérletet, miközben megpróbálta fokozni és racionalizálni a nagyüzemi termelést.

c) Az uralkodó hatalom jelképeinek megkérdőjelezése, átértelmezése (például a településen felállított szovjet emlékművek, szobrok és múzeumok negligálása⁶⁰) segítségével a lakosság alkalmanként hangot adhatott annak, hogy az új világnézetnek, a kötelezővé tett kommunista ideológia kizárólagos terminológiájának, politikai mítoszainak és értelmezéseinek hol vannak a társadalmi határai és viszont.

d) A lokális társadalomban az államhatalommal, illetve az azt képviselő hivatalos személyekkel szemben tanúsított ellenséges magatartásnak – a faluközösség perspektívájából – a totális társadalmi kontroll megfékezése volt az elsődleges célja. A szovjet termelési rendszer feltételeinek kialakítása (az erőszakos kollektivizálás, a bebörtönzés, a megfélemlítés, a bántalmazás akár több generáción is átívelő tapasztalata) bizonyos helyzetekben alapot adhatott a hatalmi hierarchia szimbolikus megfordítására, azaz az elnyomók által használt fegyvelmezési technikák reaktív („népi”) formáinak kidolgozására és érvényesítésére.

Az 1960–1970-es években – nagyon sematikusán személve a folyamatokat – a hétköznapi informális technikák ellensúlyozták a totális hatalmi kontrollt, és létrehozták azokat az alternatív helyeket, szituációkat, tereket, amelyekben a politikai diktatúra keretei között, illetve azok ellenére a magánszféra és a túléléshez szükséges minimális szabadságjogok érvényesülhettek. A vidéki lakosság az általa alkalmazott informális módszerek segítségével érvényesíthette és artikulálhatta egyéni érdekeit, kifejezhette viszonyát az új tulajdonjogi, gazdasági, ideológiai viszonyokhoz, ezáltal pedig az elnyomás éveiben bizonyos értelemben demokratizálta, illetve – Sheila Fitzpatrick szavaival élve – domesztikálta a totitárius államot.⁶¹ Ebben az értelemben a vizsgált településen látható szabálysértő gyakorlatok hozzájárultak az expanzív (túlműködő) hatalom megfékezéséhez, társadalmi korlátainak kijelöléséhez.

Az államhatalom és annak képviseletében a helyi gazdasági, politikai elit mindezt természetesen nem hagyta szó nélkül. A bemutatott fegyvelmezési technikákkal konceptualizálta a kolhoz munkások által legitim módon alkalmazható gazdasági, társadalmi, politikai cselekvések körét; analitikus hatalomként⁶² osztályozta, értékelt az egyéni magatartásformákat: bizonyos viselkedéseket felmagasztalt, míg másokat leértékelte vagy elnyomott. A büntetőeljárások ezáltal hozzájárultak a hétköznapi praktikák elterjedésének korlátozásához, mérsékeltek a kollektív termelés produktivitása ellen ható tényezőket, miközben – ezzel párhuzamosan – szimbolikus restaurálták a fennálló hatalmi viszonyokat, megerősítették az állampolgárok fölött gyakorolt kontrollt.

⁶⁰ Ezzel kapcsolatban részletesen lásd Borbély 2016.

⁶¹ Fitzpatrick 1996: 831–866.

⁶² Vö. Foucault 1997.

FORRÁSOK

NKHLR (Nagyszőlősi járás Közigazgatási Hivatalának Levéltári részlege)

1960 A „Határőr” kolhoz elnökének beszámolója a kolhoz 1960. évi pénzügyi-gazdasági tevékenységéről.

1961 A mezőgazdasági artel alapszabályzata.

1962 A „Határőr” kolhoz éves számviteli jelentése az 1962. évről.

1963a A „Határőr” kolhoz 1963. évi számviteli jelentése.

1963b Beszámoló jelentés a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1963. évi munkájáról.

1964a A „Határőr” kolhoz 1964. évi számviteli jelentése.

1964b Beszámoló jelentés a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1964. évi munkájáról.

1965 A „Határőr” kolhoz 1965. évi számviteli jelentése.

1966 Beszámoló jelentés a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1966. évi munkájáról.

1967a Beszámoló jelentés a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1967. évi munkájáról.

1967b A „Határőr” kolhoz gazdasági adatai az 1961–1967. évre.

1967c A „Határőr” kolhoz 1967. évi számviteli jelentése.

1968a Beszámoló jelentés a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1968. évi munkájáról.

1968b A „Határőr” kolhoz 1968. évi számviteli jelentése.

1969a A „Határőr” kolhoz 1969. évi számviteli jelentése.

1969b Beszámoló jelentés a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1969. évi munkájáról.

1970a Beszámoló jelentés a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1970. évi munkájáról.

1970b A „Határőr” kolhoz 1970. évi számviteli jelentése.

1971 A „Határőr” kolhoz 1971. évi számviteli jelentése.

1972 A „Határőr” kolhoz 1972. évi számviteli jelentése.

1973 A „Határőr” kolhoz 1973. évi számviteli jelentése.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Apor Balázs 2008: Hagiográfia és kommunista vezérkultusz: Rákosi Mátyás életrajzai.

In: Horváth Sándor (szerk.) 2008: *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Budapest, 132–153.

Asztalos Morell Ildikó 1997: A nemek közötti egyenlőtlenségek az államszocializmus korszakában. Tézisek a feminista megközelítéshez. *Szociológiai Szemle* (3.) 33–67.

Bartha Eszter 2003: A sztálinizmus a régi és az új historiográfiában: a jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái. In: Krausz Tamás (szerk.): *A sztálinizmus hétköznapijai*. Budapest, 15–39.

Bartha Eszter – Bezsenyi Tamás (szerk.) 2017: *Egy másik Kelet-Európa: Munkás- és társadalomtörténeti tanulmányok Mark Pittaway emlékére*. Budapest.

Biró A. Zoltán 1994: Szocialista urbanizáció a hatvanas-hetvenes években. Az átmeneti életformákban működő stabilizációs stratégiák vizsgálata a Csíki-medencében. *Antropológiai Műhely* (5.) 95–135.

Bódy Zsombor 2004: Struktúrák és tapasztalatok. Politikai hatalom és társadalom az NDK társadalomtörténet-írásában. *Századvég* (9.) 32. 3–36.

- Borbély Sándor 2015: Informális gazdasági stratégiák az ukrán-magyar határvidéken. In: Turai Tünde (szerk.): *Hármas határok néprajzi értelmezésben*. Budapest, 217–245.
- Borbély Sándor 2016: A szovjet politikai diktatúra által konstituált történeti múlt – a lokális időtapasztalat intézményes átalakítása Kárpátalján, az 1960–1980-as években. *Múltunk* (61.) 2. 187–224.
- Bourdieu, Pierre 1998: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest, 155–176.
- Boym, Svetlana 1994: *Common Places: Mythologies of Everyday Life in Russia*. Cambridge.
- Coleman, James S. 1998: A társadalmi tőke az emberi tőke termelésében. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest, 11–44.
- Eaton, Katherine B. 2004: *Daily Life in the Soviet Union*. New York.
- Farkas Gyöngyi 2016: *Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon, 1951–1961*. Budapest.
- Fedinec Csilla 1999: *Fejezetek a kárpátaljai közoktatás történetéből (1938–1991)*. Budapest.
- Field, Deborah A. 2007: *Private Life and Communist Morality in Khrushchev's Russia*. New York.
- Fitzpatrick, Sheila 1996: Signals from Below: Soviet Letters of Denunciation of the 1930s. *The Journal of Modern History* (68.) 4. 831–866.
- Fitzpatrick, Sheila – Gellately, Robert (eds) 1997: *Accusatory Practices: Denunciation in Modern European History, 1789–1989*. Chicago.
- Fitzpatrick, Sheila 1999: *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford.
- Foucault, Michel 1990: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest.
- Foucault Michel 1997: A szubjektum és a hatalom. In: Kiss Attila – Kovács Sándor – Odorics Ferenc (szerk.): *Testes könyv II*. Szeged, 267–292.
- Frommer, Benjamin 2005: *National Cleansing: Retribution against Nazi Collaborators in Postwar Czechoslovakia*. New York.
- Gagyí József 2005: Kötelesség és igazság – a mai vidéki élet kulturális, erkölcsi dimenzióiról. *Magyar Kisebbség* (9.) 3–4. 78–93.
- Getty, J. Arch 2003: A magasztos eszme és a bolsevik gyakorlat: nagy remények és megcsúfolt lojalitás a háború előtti Szovjetunióban. In: Krausz Tamás (szerk.): *A sztálinizmus hétköznapjai. Tanulmányok és dokumentumok a Sztálin-korszak történetéből*. Budapest, 233–265.
- Gyarmati György – Palasik Mária (szerk.) 2012: *A Nagy Testvér szatócsboltja. Tanulmányok a magyar titkosszolgálatok 1945 utáni történetéből*. Budapest.
- Hann, Chris (ed.) 1993: *Socialism. Ideals, ideologies, and local practice*. London.
- Horváth Sándor 2004: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. Budapest.
- Horváth Sándor 2006: A mindennapi szocializmus és a jelenkortörténet. Nézőpontok a szocialista korszak kutatásához. *Századvég* (11.) 40. 3–30.
- Horváth Sándor (szerk.) 2008: *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Budapest.
- Kiss Dénes István 2004: A falusi elit átalakulása Erdélyben. *WEB* (12.) 9–15.

- Kocsis Aranka 2006: *A gazda, a családja, a munka és a hatalom. Értékváltozások egy kisalföldi faluban*. Pozsony.
- Koltai Gábor 2014: *Akik a „Párt” ellen vétkeztek: Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában (1948–1956)*. (PhD-disszertáció.) ELTE BTK, Budapest.
- Korszun, Olekszij M. 2014: Kolektivizacija v Zakarpattyi: politichnyi ta administrativnyi zahodi primusovogo vplivu na seljan. 1944–1955. Zbirnyik arhivnyih dokumentyiv i materialiv. Uzhgorod.
- Kosztó Gyula 2014: *Iskolán kívüli népművelés Kárpátalján 1940–1944 között*. Ungvár.
- Levi, Giovanni 2000: A mikrotörténelemről. In: Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Budapest, 127–146.
- Luthar, Breda – Pusnik, Marusa (eds) 2010: *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*. Washington.
- Lüdtke, Alf 2003: Anyagiség, hatalom-vágy és a felszín varázsa. Az „Alltagsgeschichte”-perspektíváról. *Aetas* (18.) 1. 147–156.
- Lüdtke, Alf (ed.) 2015: *Collusion and Evasion: Mass Dictatorship and Everyday Life*. New York.
- Majtényi György 2003: Ön-fejűség. A másik Németország történelme. *Aetas* (18.) 1. 142–148.
- Oficiszki, Román 2010: Mezőgazdaság. In: Fedinec Csilla – Vehes Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*. Budapest, 247–286.
- Oláh Sándor 2001: *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962)*. Csíkszereda.
- Ö. Kovács József 2003: A társadalomtörténet németországi útjai. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest, 167–186.
- Ö. Kovács József 2004: Egy politikai diktatúra társadalmi korlátai. Jelenkor-történeti kutatások az NDK-ról. *Korall* (5.) 15–16. 179–204.
- Ö. Kovács József 2012: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Budapest.
- Ö. Kovács József 2017: *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. Budapest.
- Pogrebnyak Petro L. – Fedan Vszevolod I. – Kolomijec Jurij P. (eds) 1972: *Primirne položennja pro osnovni funkciji kerivnih pracivnikiv i specialistiv kolgospu*. Kijev.
- Polyák Petra 2013: „Közösítsék ki, pellengérezzék ki!”: Egyetemi-főiskolai hallgatók fegyelmi ügyei az ötvenes évek elején. In: Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József (szerk.): *Bűnbak minden időben: Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Pécs–Budapest, 481–490.
- Polyák Petra 2016: „Osztályidegenek” az egyetemen. *Korall* (17.) 64. 5–25.
- Revel, Jacques 1996: A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. *Aetas* (11.) 4. 217–237.
- Scott, James C. 1985: *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. Yale University Press.
- Scott, James C. 1989: Everyday Forms of Resistance. *Copenhagen Papers* (4.) 33–62.
- Scott, James C. 1996: Az ellenállás hétköznapi formái. *Replika* (23–24.) 109–130.

- Siegelbaum, Lewis H. (ed.) 2006: *Borders of Socialism. Private Spheres of Soviet Russia*. London–New York.
- Standeisky Éva 2008: Újabb történeti irodalom a Szovjetunió 1950–1970-es évekbeli történetéről. In: Germuska Pál – Rainer M. János (szerk.): *Közelítések a kádárizmus-hoz*. Budapest, 11–40.
- Szekeres András 1999: Mikrotörténet és általános történeti tudás. *Századvég* (15.) 3–16.
- Szijártó M. István 2014: *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*. Budapest.
- Szilágyi Miklós 2000: Törvények, szokásjog, jogszokás. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, 693–759.
- Szizlov Sz. G. 2001: *Intelligencija i vlaszty v szovetszkom obscsesztve v 1946–1964 gg. (Na materialah Zapadnoj Szibiri)*. V 2-h č. Č. 2. «Ottyepelj» (mart 1953–1964 gg.). Omszk.
- Tóth Eszter Zsófia 2007: „Puszi Kádár Jánosnak”. *Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben*. Budapest.
- Tóth Eszter Zsófia 2010: *Kádár leányai. Nők a szocialista időszakban*. Budapest.
- Valuch Tibor 2013: *Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Budapest.
- Varga Zsuzsanna 2001: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon, 1956–1967*. Budapest.
- Varga Zsuzsanna 2013: *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában*. Budapest.

Polyák Petra

Egyetem és fegyelem*

Szemponatok a hallgatók 1956 előtti magatartásának megítéléséhez

„Biztos vagyok benne, hogy ezúttal ellenségesnek minősített »túlkapásaim« *indítóokait* is megkeresik.”¹

1955-ben D. Istvánt a szegedi bölcsészkar harmadéves orosz szakos hallgatóját az ország összes felsőoktatási intézményéből kizárták, mert „egy éven keresztül élén állt annak a csoportnak, amely a kritika szabadságának ürügyével szervezett formában igyekezett lejáratni az oktatókat és az aktív párt- és DISZ-funkcionáriusokat. Kulák származását eltagadta. Egész tevékenysége félreérthetetlenül a párt és népi demokratikus államrendünk lejáratására irányult.”² A csoport tagjai – a huszonhét harmadéves orosz szakos hallgató közül heten – enyhébb fegyelmi büntetésben részesültek, de így is hosszabb-rövidebb időre el lettek tiltva tanulmányaik folytatásától.

A pártállam egyes esetekben paranoiás, más esetekben kifejezetten kiszámított ellenségkeresési gyakorlatából kiindulva a fenti egyetemi fegyelmi határozat alapján meglehetősen kockázatos lenne következtetéseket levonni a hallgatók tényleges tevékenységéről. Egy kellően részletes fegyelmi dokumentáció – a tárgyalás jegyzőkönyve, feljegyzések és fellebbezések – alapján felvázolható az eljáráshoz vezető események legvalószínűbb olvasata, amelyek a hatalom és a hallgatók mindennapi – ha előbb nem is, de az eljárás időpontjában már biztosan fennálló – konfliktusairól tudósítanak.³ Felmerül azonban a kérdés: kiolvasható-e ezekből a hallgatók rendszerhez fűződő politikai viszonya? Megállapítható-e, hogy egy-egy kijelentés, cselekvés mögött a rendszer elutasítása húzódik meg?

Az egyetemi-főiskolai hallgatók nagyarányú forradalmi aktivitását sokrétű kutatási eredmények dokumentálják, a hatalom és a hallgatók 1956 előtti konfliktusairól ugyanakkor mindezidáig csak néhány feldolgozás született.⁴ Ezzel szemben a keletnémet hallgatók rendszerellenes magatartásformáinak vizsgálata

* A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-3-IV. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

1 MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855-D11/1956. D. István fellebbezése, 1956. május 14. Kiemelés az eredetiben.

2 MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 847/855-D15/1955. Határozat D. István fegyelmi ügyében, 1955. augusztus 5.

3 A Rákosi-korszakban lefolytatott különféle fegyelmi eljárások közül eddig mindössze a párt-fegyelmiokról készült szisztematikus elemzés: Koltai 2014.

4 Lásd például: Micheller 1992; Paczolay 2002; Filep 2004: 179–187; Fazekas 2006; Keresztes 2013; Lakatos 2014; Pajkossy 2014; Polyák 2016a; Polyák 2016b.

az 1990 utáni német (felsőoktatás-)történeti irodalom kiemelt, mára szinte feldolgozhatatlan mennyiségben és részletességgel tárgyalt problémaköre. E kutatások elméleti, módszertani megközelítéseit felhasználva vállalkozom „hazai terepen” – a szegedi hallgatók ügyének vizsgálata alapján – a fenti kérdések megválaszolására.

A keletnémet hallgatókkal foglalkozó kutatások megközelítésmódjainak figyelembevételét az alapozza meg, hogy a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) és a Német Szocialista Egységpárt (SED) célkitűzései – ti. a társadalom totális átformálásának, ezen belül a kommunista értelmiség lehető legrövidebb időn belül való kinevelésének szándéka – azonosak voltak, és a pártok a felsőoktatás átalakítása során a közös példakép, a Szovjetunió másolásából fakadóan azonos forgatókönyvet követtek. A magyar és a keletnémet felsőoktatás szovjetizálásának egyaránt alapvető összetevőjét jelentette a felsőoktatás-irányítás centralizációja; egyes intézmények bezárása mellett újak létrehozása (a kádereképzés felgyorsítása érdekében párhuzamos oktatási rendszer kiépítése); az oktatás-nevelés minden területére befolyást gyakorolni kívánó pártszervezetek működése; a hallgatók és oktatók felvétele során politikai szempontok érvényesítése; valamint a kötelező orosz-, ideológiai és honvédelmi órák bevezetése. Átalakult a hallgatóság szociális összetétele: az új kommunista értelmiséget főként munkás- és parasztszármazásúak közül igyekeztek rekrutálni, akiktől „származási alapon” reméltek támogatást.⁵ A szovjet minta alapján elkészített tanulmányi és fegyelmi szabályzatok is nagyfokú hasonlóságot mutatnak.⁶

ELLENÁLLÁS ÉS/VAGY „ÖN-FEJŰSÉG”

A keletnémet felsőoktatás-történet legrészletesebben kutatott periódusa a második világháborútól a berlini fal felépítéséig tartó időszak,⁷ ezen belül pedig a hallgatók rendszerellenes megnyilvánulásainak, valamint az őket érő represszióknak a vizsgálata. Az SED-nek ugyanis minden próbálkozása ellenére sem sikerült a hallgatók között rövid idő alatt lojális bázist teremtenie. A mindennapi életbe durván beavatkozó, látványos indoktrinációs stratégiák sok esetben ellenszenvet váltottak ki, és a hallgatók között kezdettől fogva, „származástól” függetlenül jelentkeztek a párt elképzeléseivel szembeni tartózkodás és elutasítás jelei.⁸ Szá-

⁵ A szovjet megszállási övezet és az NDK 1945 és 1961 közötti felsőoktatás-politikájáról átfogóan lásd Kowalcuk 2003. A keletnémet és a magyar felsőoktatási rendszer működési mechanizmusainak részletes összevetésére jelen tanulmány keretei között nem vállalkozhatom, már csak azért sem, mert a magyar felsőoktatás szovjetizálásával kapcsolatban mindössze egyetlen, következtetéseiben elavult, kisebb monografikus feldolgozásra támaszkodhatnék (Ladányi 1986).

⁶ Vö. Wildner 2012: 249–252.

⁷ 1989 és 2007 között mintegy 1500 önálló munka vagy tanulmánykötet jelent meg, mennyiségüket a témakör bibliográfiájának készítője már ekkor feldolgozhatatlannak ítélte (Pasternack 2007: 2257–2258).

⁸ Kowalcuk 2003: 347–442; Staadt 2011: 1–6.

mukra bizonyos mozgásteret jelentett azonban, hogy eleinte a pártszervezetek és az állambiztonság együttesen sem volt képes az egyetemi-akadémiai szféra totális ellenőrzésére.⁹ Ebből adódik, hogy a hallgatók ötvenes évekbeli aktivitásáról szóló dokumentáció sokrétűen feldolgozható, gazdag alanyanyagot biztosít a keletnémet társadalmi ellenállás kutatói számára.¹⁰

Míg a keletnémet ellenállás az NSZK enyhülési politikája miatt a hetvenes-nyolcvanas években némiképp elhanyagolt kutatási terület volt, 1990 után a témakör iránt – nem kis mértékben néhány, az ellenállás létét eleve megkérdőjelező nyugatnémet történelmi álláspontra reagálva – nagy érdeklődést támadt.¹¹ A kutatás elméleti, módszertani háttere a totalitarizmuselméletek kritikája, a nemzetiszocializmus-kutatások során született megállapítások felhasználhatósága, illetve a két német diktatúra strukturális összehasonlíthatósága körüli vita mentén formálódott, és elsősorban az ellenállás (*Widerstand*) és az ellenzékiesség (*Opposition*) fogalmi meghatározására és formáinak tipizálására koncentrált.¹²

A definíciós igény – többek között – abból a felismerésből származott, hogy az *ellenállás* és az *ellenzékiesség* nyugati parlamentáris demokráciákra érvényes meghatározásai autoriter és diktatórikus rezsimekre nem alkalmazhatók. A nyugati demokráciákban ugyanis az *ellenzék* rendszerint olyan erőket jelöl, amelyek legális keretek között a politikai hatalom aktuális birtokosait támadják abból a célból, hogy őket érdekeik figyelembevételére kényszerítsék, vagy a hatalmat megszerezzék. Az ellenzékiesség, amennyiben a legális érdekérvényesítés lehetőségeit megvonják tőle, vagy azokról illegális eszközök alkalmazásával maga mond le, *ellenállássá* válhat.¹³ A totális hatalomigénnyel fellépő diktatúrákban azonban a politikai hatalomtól eltérő egyéni vagy csoportos érdekek érvényesítésére nincs (vagy alig van) lehetőség.¹⁴ Mivel a korlátozás céljai, mértéke és eszközei eltérőek, s időben is változhatnak, az ellenállás kutatásának minden esetben az adott politikai rendszer hatalomgyakorlásának módjaiból, illetve ezen belül a hatalommal szembehelyezkedőket érő üldözés és diszkrimináció kontextusából kell kiindulnia.¹⁵ Ez azonban nem jelenti azt, hogy az *ellenállók* és az *üldözöttek* köre azonos.

⁹ Ammer 1995: 144–145; Triebel 2001: 159–163; Lenski 2007: 552–554.

¹⁰ Kutatástörténeti áttekintést nyújt: Ammer 1995: 159–161; Kowalczyk 2003: 13–18; Pasterneck 2007; Eckert 2012.

¹¹ Poppe–Eckert–Kowalczyk 1995: 9–12.

¹² Az ellenállás-kutatás megközelítésmódjainak felvázolását a kilencvenes évek közepétől viszonylag gyorsan (egyesek szerint az alap kutatások kezdetlegessége miatt egyenesen túl hamar) követte a modellalkotás igénye. Az elméleti megközelítés természetesen nem jellemző a témakör valamennyi kutatójára, de az ezredfordulóig zajló definíciós viták során többen is megkísérelték tipizálni az SED-diktatúra elutasítását kifejező magatartásformákat. Mára világos, hogy az ellenállás fogalmának és típusainak konszenzusképes leírása elképzelhetetlen. Jelen tanulmány kereteit meghaladná – s úgy vélem, témámhoz sem vinne közelebb – az NDK négy évtizedes történetét alapul vevő kategorizálás részletes tárgyalása, ezért a továbbiakban e csoportosítások alapjául szolgáló szempontokkal foglalkozom.

¹³ Kowalczyk 1995: 86–87.

¹⁴ Poppe–Eckert–Kowalczyk 1995: 9; Eckert 1996: 50.

¹⁵ Eckert 1996: 68; Neubert 1999: 28.

Az üldözöttek között nagy számban található olyanok, akiket a hatalom valamely konkrét, rendszerellenes megnyilvánulás nélkül is potenciális ellenségnek tekintett, s az ellenük lefolytatott eljárások során jelentéktelen, hétköznapi konfliktusokat kriminalizált.¹⁶ Az eljárások gyakran előzetes intenciót követtek, és nem a felderítés, hanem egy koncepció bizonyítása érdekében indultak el. Számos esetben lefolytatásukat nem tényleges esetek inspirálták, hanem a megtorlás vagy a prevenció. Az állambiztonság, a büntetőbíráskodás és a (párt-)fegyelmi eljárások dokumentumaiból a diszkrimináció és az üldözés igen nagyfokú önkénye és véletlenszerűsége olvasható ki, így ezek elsődlegesen *repressziótörténeti* források. Az uralmi gyakorlat története – ahogy erre többen is figyelmeztetnek – nem azonos az ellenállás történetével.¹⁷

Noha a vizsgálatok kezdetben a hetvenes-nyolcvanas évek könnyen azonosítható ellenzéki mozgalmaira, prominens szereplőire koncentráltak, a nemzeti-szocializmus-kutatások korábbi eredményei alapján kezdettől egyértelmű volt, hogy a rendszer elutasításának *formáit* nemcsak a látványos vagy illegális, konspiratív szervezkedésekben kell keresni, hanem a társadalom és a hatalom mindennapi érintkezési felületein is. A nyugatnémet történészek körében a hetvenes évek közepétől jelentkezett igény a náci diktatúrával szembeni ellenállás tágabb társadalomtörténeti kontextusba helyezésére, ti. az egyén, a „kisemberek” („kleine Leute”) és a hatalom mindennapi viszonyának vizsgálatára.¹⁸ A perspektíva-váltás igénye az ellenállás hagyományos fogalmának elégtelenségéből következett, és a fogalom kiszélesítésével járt, abból kiindulva, hogy egy diktatúrában a szembenállást olyan hétköznapi magatartásformák is kifejezhetik, amelyek egy demokratikus rendszerben semmilyen politikai jelentőséggel sem bírnának.¹⁹ Sőt, a keletnémet ellenállást kutató Ilko-Sascha Kowalczuk szerint, mivel az SED nem elégedett meg az ellenvélemények kinyilvánításáról való lemondással, hanem aktív közreműködést követelt a szocializmus építésében, ennek megtagadása, tehát akár a passzivitás is az elutasítás aktív formájaként értelmezhető.²⁰ Azaz, nemcsak a propaganda és a „valóság” ellentmondásaira rámutató kijelentéseket, a szovjetek kivonulását követelő röplapok készítését vagy konspiratív csoportok tevékenységét és hasonlókat szükséges számításba venni. A rendszer elutasítását az is kifejezhette, ha valaki nem vett részt egy felvonuláson, nem lépett be valamely párt- vagy tömegszervezetbe (vagy épp kilépett belőle), nem szavazott a választásokon, vagy szándékosan került a propagandisztikus nyelvi fordulatok használatát.²¹ Így például – a keletnémet hallgatók körében tapasztalható rendszerellenes magatartásformákat szisztematikusan elemző Kowalczuk szerint – az NDK fennállásának tizedik jubileumát kísérő egyetemi ünnepegekről

¹⁶ Az 1945 és 1956 közötti magyar ellenségkategóriák „lajstromát” lásd például: Gyarmati 2012.

¹⁷ Eisenfeld–Neubert 2001: 19; Florath 2007: 301–302.

¹⁸ Hüttenberger 1977: 123–126.

¹⁹ Kowalczuk 1995: 96–97.

²⁰ Kowalczuk 2003: 445.

²¹ Vö. Eckert 1996: 52–53; Kowalczuk 1995: 96–97; Knabe 1996: 195–198; Neubert 1999: 43.

való tömeges hiányzás, a Walter Ulbricht lipcsei egyetemen tartott 1956. áprilisi beszédét kísérő moraj és bekiabálások, a szocializmus felépítésében való aktív közreműködést fogadó kötelezettségvállalási nyilatkozatok szövegének átfogalmazása különböző eszközökkel ugyanúgy a rendszer elutasítását fejezte ki, mint a lipcsei Herbert Belter által szervezett, nyugati röplapokat és betiltott könyveket terjesztő csoport tevékenysége, a hadorvosi kar létrehozása ellen tiltakozó greifswaldi orvostanhallgatók 1955-ös tömegtüntetése vagy a kétezer hallgató részvételével zajló, nyugati utazások betiltása ellen tiltakozó 1956-os drezdai tüntetés.²²

A belső emigrációtól a tömegmozgalmakig terjedő, rendkívül sokrétű magatartásformák természetesen különböző intenzitást fejeztek ki, és eltérő *hatással* is jártak. Ezek megítélése döntően Martin Broszat Bajorország-projektjének, illetve az azt követő vitáknak a meglátásaiból indul ki.²³ Broszat úgy vélte, hogy a náci rezsim és a hétköznapi emberek viszonya a rendszerrel való kollaboráció, az alkalmazkodás, a közömbösség, az elégedetlenség széles skáláján mozgott, utóbbi azonban e magatartásformák egyéni belüli összjátéka miatt az ellenállás hagyományos értelemben vett és morális jelentéstartalma is hordozó fogalmával nem írható le. Helyette a *rezisztencia* (*Resistenz*) fogalmát használta, s azon olyan hétköznapi magatartásformákat értett, amelyek okuktól, motivációjuktól függetlenül valamilyen módon korlátozták a náci hatalomgyakorlást a mindennapokban. Azáltal, hogy a cselekvés legfőbb kritériuma a konkrét szituációban megmutató *hatékonyság* lett, a rendszerellenes magatartásformák köre leszűkült, mivel kizárta a csak az egyéni tudat szintjén, látenszen meglévő, de tényleges cselekvést nem eredményező rendszerellenes beállítottságot, ugyanakkor ki is bővült, mivel nem volt tekintettel a cselekvő motivációjára.²⁴ Broszat mikrotörténeti kutatásai a gyakorlatban is megerősítették a perspektívaváltás létjogosultságát, ugyanakkor a rezisztenciafogalmat számos kritika érte. Egyrészt azáltal, hogy Broszat a hatalom korlátozásának hatékonyságát kizárólag a konkrét szituáció kontextusában értelmezte – mutatott rá Klaus-Michael Mallmann és Gerhard Paul –, a belső emigráció, ti. a hatalom céljaival való nyilvános azonosulás megtagadása a *rezisztencia* eredményesebb formájának tekinthető (miközben a konfliktusminimalizálás e formája sok esetben épp a rendszer stabilitását erősítette) például a Hitler megbuktatását célzó, sikertelen puccskísérlethez képest. Másrészt, mivel a *rezisztencia* meghatározása az egyéni motivációt teljesen figyelmen kívül hagyta, tulajdonképpen a totális hatalomigény érvényesítésének bármiféle kudarcát avatta ellenállássá.²⁵

²² Müller 2001: 40–57; Kowalczyk 2003: 449–453, 461, 479–480. Az ötvenes évek elején a magyar felsőoktatási intézményekben lebonyolított társadalmi bírósági tárgyalások vizsgálata is azt mutatja, hogy a hallgatók több esetben is úgy fejezték ki az eljárással szembeni különvéleményüket, hogy az elvben kötelező nyilvános tárgyaláson (mint kirendelt nézőközönség) nem jelentek meg, illetve nem szavaztak megvádolt hallgatótársuk „bűnösségéről”. Polyák 2017: 88–93.

²³ Broszat Bajorország-projektjének eredményeiről magyarul lásd Pócza 2004: 161–166.

²⁴ Broszat 1981: 693–698.

²⁵ Mallmann-Paul 1993: 102–114.

A *rezisztencia* körül kibontakozó viták jelentős hatást gyakoroltak a kelet-német ellenállás kutatására is, mivel világossá tették, hogy egy túlságosan tágan értelmezett fogalom akár olyan dichotomikus társadalomkép felvázolását is lehetővé teszi, amelyben a hatalmat gyakorlók rendkívül szűk körével a „kis ellenállók” tömegei állnak szemben. Ez pedig nemcsak hamis képet festett a társadalom többségének mindennapjairól, hanem ebben a megközelítésben a rendszer elutasításának esetleges politikai vagy morális indokai is elmosódtak.²⁶ Konszenzus mutatkozik ugyanakkor a tekintetben, hogy a rendszer elutasítását kifejező magatartásformákat nem lehet leszűkíteni pusztán azokra az esetekre, amelyek során az egyén vagy egy csoport – ismerve és vállalva az ezzel járó kockázatokat – demokratikus politikai célok (például a szabadságjogok helyreállítása vagy a többpártrendszer) megvalósításáért száll síkra, mint például a demokratikus hallgatói ellenállás szimbólumának tekintett Arno Esch vagy az NDK történetének egyik legnagyobb ellenálló csoportja, a döntő részben hallgatókból szerveződő jénai Eisenbergi Kör tagjai.²⁷ Egy ilyen megközelítés szintén leegyszerűsítő képet eredményez, amelyben a társadalom nagy része elégedett és engedelmes tömegként jelenik meg, ez pedig szintén ellentmond az NDK hétköznapjainak.²⁸ A magatartás megítélésének – véli Peter Steinbach – nem lehet kizárólagos kritériuma valamilyen kimunkált politikai alternatíva felkínálása (ilyennel azok a jénai hallgatók sem rendelkeztek, akik 1956 novemberében a fizikusból mintegy ezer résztvevője előtt a *Faust* átköltésével áthallásos kabarét adtak elő, kifigurázva a magyar forradalom leveréséről szóló ulbrichti propagandát²⁹), ugyanis a rendszerrel való szembehelyezkedést nemcsak távoli célok legitimálhatják, hanem akut hétköznapi szituációkban keletkező konfliktusokra adott spon-tán, egyedi reakciók is,³⁰ amennyiben azok – hangzik egy konszenzusra törekvő definíció – valamilyen módon megkérdőjelezzik vagy korlátozzák a párt totális hatalomigényét.³¹ Mint például egy oktató politikai okokból történő elbocsátása elleni petíciók készítése.³²

Ugyanakkor a kutatók mindegyike egyetért abban, hogy a *motiváció* és a *célok* vizsgálatától nem lehet eltekinteni, mert ezek feltárása teszi lehetővé például a párton belüli hatalmi harcok, valamint a szociáldemokrata és reformszo-cialista irányzatok elkülönítését, de döntő lehet a hatékonyság felől többféle-képpen értelmezhető *Republikflucht*nak (ti. az NDK törvénytelen elhagyásának) a megítélésében is.³³ A motiváció meghatározása azonban olykor meglehetősen problematikus: a hatalomgyakorlást valamilyen módon (főként kisebb mértékben) korlátozó magatartás nem mindig vezethető le szilárd világnézeti alapokból

²⁶ Eckert 2013: 8.

²⁷ Mühlen 2002; Kowalczuk 2003: 460–464.

²⁸ Kowalczuk 1995: 89; Neubert 1999: 27–28.

²⁹ Cseh 2005: 93.

³⁰ Steinbach 1995: 44.

³¹ Kowalczuk 1995: 90; Eckert 2013: 1.

³² Kowalczuk 2003: 451–453.

³³ Eckert 1996: 55–59.

vagy világos politikai orientációból, s nem minden esetben jelenti azt, hogy az egyén az *egész* rendszert elutasítaná. Az egyén a társadalom különböző alrendszereibe való sokrétű beágyazottsága miatt gyakran ellentmondásosan viselkedik, bizonyos területeken jelentkező rendszerellenes megnyilvánulásai mellett más (például világnézetileg semlegesnek tekintett) szférákban együttműködést tanúsíthat. Az egyéni érdekérvényesítés igénye egyaránt vezethet a rendszer elutasítását kifejező, illetve az ahhoz való alkalmazkodást jelentő magatartáshoz.³⁴ A keletnémet ellenállás kutatói ezt az ambivalenciát – az ellenálló és alkalmazkodó magatartás *dialektikáját*³⁵ vagy *integrációját*³⁶ – figyelembe veszik, és többféleképpen hívják fel a figyelmet arra, hogy az ellenállás különböző formáit csak az NDK – látens és akut erőszak árnyékában létrejövő – relatív stabilitásának, sokak aktív közreműködésének és a többség passzív lojalitásának kontextusában lehet értelmezni.³⁷ Miközben ugyanis az SED az ötvenes években komoly nehézségekkel küzdött ad hoc elitképzési koncepciójának megvalósításával, a jutalmazást és a büntetést kimérten adagoló stratégiák – az osztálytársadalmi összehasonlításban relatíve magas fizetések és ösztöndíjak az egyik oldalon, elbocsátások, kizárások, letartóztatott és szovjet kényszermunkatáborokba hurcolt hallgatók a másikon – hosszú távon az egyetemeken és a főiskolákon is beváltották a hozzájuk fűzött reményeket.³⁸ Az *ellenállás* és az *ellenzékiesség* a keletnémet egyetemeken nem volt izolált jelenség, de olyan tömegmozgalommá sem vált, amely komolyan veszélyeztethette volna a pártállam stabilitását.³⁹

Az ellenállás-kutatás azonban alapvetően konfrontatív érintkezési formákat keres, így a hatalom és a hallgatók sokrétű viszonyrendszerének feltárására önmagában nem alkalmas. Mivel a fegyelmi eljárások vizsgálatakor nem a hallgatói *ellenállás* nyomait keresem, célszerűnek tűnik azt a megközelítést választani, amely figyelembe veszi a fentieket, ugyanakkor megkísérli azt összhangba hozni a hatalom és az egyén viszonyára nézve erősebb magyarázó erővel bíró „ön-fejűség” (*Eigen-Sinn*) koncepciójával.⁴⁰ Ennek kiindulópontja az uralom társadalmi gyakorlatként való értelmezése, amit a hatalmat birtoklók és az alávetettek kölcsönös függőségéből eredően nemcsak (az ideológiai meghatározottságból is következő) formális struktúrák határoznak meg, hanem az azon belül

³⁴ Eckert 1996: 51.

³⁵ Poppe–Eckert–Kowalczuk 1995: 15.

³⁶ Neubert 1999: 17.

³⁷ Neubert 1999: 17–18; Grix 2001: 157–159.

³⁸ Kowalczuk 2003: 557–560.

³⁹ Ammer 1995: 158.

⁴⁰ Florath 2007: 303–304. Részben ezt teszi a keletnémet felsőoktatás 1945 és 1961 közti szovjetizálását bemutató, a témakörben alapmunkának tekinthető monográfiájában Ilko-Sascha Kowalczuk is. Elemzésében a hallgatók és oktatók körében jelentkező ellenálló magatartásformákat saját kategóriarendszere szerint csoportosítja, s bár a hatalomgyakorlás interakciós természetéből indul ki, az „ön-fejűség” fogalmát elvétve használja (Kowalczuk 2003). Mivel az *Alltagsgeschichte* „ön-fejűség” fogalmáról az utóbbi években magyarul is több elemzés született (lásd például: Majtényi 2001; Bódy 2004: 34), a továbbiakban a koncepciónak csak a jelen kutatás számára elsődlegesen fontos elemeit ismertetem.

kialakuló informális kapcsolatok és gyakorlatok is alakítják. Az „ön-fejűség” fogalma az uralmi viszonyok saját tapasztalati horizonton való értelmezését és azok elképzelésekre, cselekedetekre való lefordítását fejezi ki. Az egyén által az uralmi viszonyoknak tulajdonított jelentés minden esetben eltér a politikai hatalom által kierőszakolni kívánt értelmezéstől, és még ha e kettő kívülről szemlélve egybe is esik, akkor sem azonos egymással. Legyen azonban köztük bármilyen nagy a különbség, a jelentéstulajdonítás folyamata során az egyén nem *ellene áll* az uralmi viszonyoknak, hanem *elsajátítja* őket. Az „ön-fejűség” – ellentétben az *ellenállás* és *oppozíció* fogalmával – önmagában nem a mindenkorai hatalommal szembeni negatív viszonyt fejezi ki, ugyanis éppúgy elvezethet a politikai hatalom együttműködésre kényszerítő próbálkozásaival szembeni tartózkodáshoz és elutasításhoz, azaz megkérdőjelezheti és korlátozhatja a totális hatalmi igényt, mint ahogy eredményezheti rendszerkonform magatartásformák célzott alkalmazását és reprodukálását is.⁴¹ Ebből adódóan az „ön-fejűség” – hangsúlyozza számos alkalommal a fogalmat az NDK kontextusára alkalmazó Thomas Lindenberger – nem azonos sem az elutasítással, sem az alkalmazkodással vagy az opportunizmussal, de a fenntartás nélküli támogatás és a kompromisszummentes ellenállás közti „arany középpáttal” sem, hanem az elképzelések és cselekvések potenciális többértelműségét fejezi ki.⁴²

FEGYELMI ELJÁRÁSOK A RÁKOSI-KORSZAKBAN

Arról, hogy mi minősült ellenséges megnyilvánulásnak a magyar egyetemeken és főiskolákon, a pártszervezetek hangulatjelentései és a különféle fegyelmi eljárások dokumentációi is részletes képet adnak.⁴³ Egy hallgató leggyakrabban a politikai-társadalmi berendezkedés alapjait megkérdőjelező kijelentésekkel, a honvédelmi, az orosz- és a marxizmusoktatás elleni „hangulatkeltéssel” (például „provokatív” kérdésekkel), illetve „osztályidegen” származása eltitkolásával „bizonyíthatta”, hogy „szemben áll a népi demokrácia állami és társadalmi rendjével”. Az „ellenséges” minősítéshez azonban nem volt szükséges a tényleges aktivitás. Ez egyenesen következhetett a hallgató „osztályidegen” származásából, vallásosságából vagy egyszerűen abból, hogy más, „ellenségesnek” bélyegzett személyekkel tartott fenn kapcsolatot. Amikor 1951 nyarán a MDP KV Titkársága listát kért az eltávolítandó hallgatókról, a műegyetemi pártszervezet által kizárásra javasolt 211 diák többsége „pusztán” „osztályidegen” származása miatt került a listára (ráadásul közülük többen párt- vagy DISZ-funkcionáriusok voltak), de a debreceni egyetemről készített összesítés is főként az „osztályidegen” hallgatók név-

⁴¹ Lindenberger 1999: 21–26.

⁴² Lindenberger 2017: 31.

⁴³ A következőkben, amennyiben külön nem jelzem, megállapításaim az egyetemeken és főiskolákon lebonyolított, intézményi fegyelmi eljárásokra vonatkoznak.

sorát tartalmazta.⁴⁴ Az „ellenségességet” a felsőoktatási intézmények meglehetősen eltérő szempontok alapján ítélték meg. A Közgazdaságtudományi Egyetem pártszervezete például úgy nyilatkozott, hogy az intézményben egyáltalán nincs eltávolítandó hallgató, míg a budapesti Orosz Intézetből kizárásra javasolt 20 hallgatóból 11 lány erkölcsi okokból szerepelt a listán. A névjegyzékek szerint az „ellenséges” beállítottság jele lehetett az is, ha valaki például „[p]olitikai vonalon igen nagyokat hallgat”.⁴⁵ A megítélés nagyfokú önkényességére utal, hogy amikor az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztálya munkatársa 1951-ben helyszíni látogatással ellenőrizte a soproni Erdőmérnöki Kar pártszervezeteit, azok semmilyen konkrétumot sem tudtak mondani az általuk „ellenségesnek” minősített hallgatók tevékenységéről, mert elmondásuk szerint „a proletár ösztön az, amelyik alapján úgy érzik, hogy az általuk felvetett elemek ellenségek”.⁴⁶

A fegyelmi eljárásokat először 1951-ben szabályozták. Hivatalosan és egységesen csak ekkor kerültek hatályon kívül a két világháború között életbe léptetett fegyelmi szabályzatok. Mivel a Horthy-korszakbeli szabályzatok alapján összeállított bizottságokban a pártszempontok képviselője – érthető módon – meglehetősen esetleges volt, 1951 előtt a nemkívánatos hallgatókat gyakran adminisztratív úton, magyarán eljárás nélkül, szóbeli közléssel a tanulmányi osztály vezetője „zárta ki”, vagy tagadta meg diplomájuk kiadását – gyakran indoklás nélkül vagy mondvacsinált okokra hivatkozva. 1951-től az eltávolítás a leggyakrabban fegyelmi úton történt, de ez nem jelenti azt, hogy a hallgatókat valóban politikai okokra hivatkozva zárták volna ki. Ha az ÁVH kezdeményezte egy hallgató eltávolítását, az eljárást általában különféle kitalált okokra hivatkozva folytatták le, de a kizárásnak a kitelepítés sem lehetett „hivatalos” indoka.⁴⁷

A fegyelmi szabályzat tanulmányi, politikai és „szocialista erkölccsel ellentétes” vétségeket különböztetett meg, de egy-egy eset politikai (át)értelmezése gyakorlatilag csak megfelelő indoklás kérdése volt.⁴⁸ Így például az a hallgató, aki engedély nélkül abbahagyta tanulmányait, vétett tanulmányi kötelezettségei ellen, amit azonban a fegyelmi bizottság úgy is megítélhetett, hogy vétett a felsőoktatási intézményekre vonatkozó tervezési előírások ellen is. Az orosz-

⁴⁴ MNL OL M-KS 276-89/326. Feljegyzés az ellenséges elemeknek egyetemekről és főiskolákról való eltávolításáról, 1951. október 18.

⁴⁵ MNL OL M-KS 276-89/326. [Összeállítás a Műegyetem Vegyészkaráról], d. n.

⁴⁶ MNL OL M-KS 276-89/326. Feljegyzés a folyó hó 21-én tartott vizsgálatról a soproni Műszaki Egyetemen, 1951. november 22.

⁴⁷ Lásd például: MNL OL XIX-I-2-f. 123. d. 847/855–D20/1954. Feljegyzés [D. László fegyelmi ügyében], 1954. november 11.

⁴⁸ Az „ellenséges” megnyilvánulások a fegyelmi szabályzat szerint olyan magatartásnak minősültek, melyből „kitűnik, hogy [a hallgató] szemben áll a népi demokrácia állami és társadalmi rendjével”. (A felsőoktatási miniszter 85–1/1953. FOM. számú utasítása az egyetemi és főiskolai hallgatók szabályzatáról. *Közoktatásügyi Közöny*, Budapest, 1953. 163.) Az egyetemi-főiskolai gyakorlatban a fegyelmi szabályzat ezen pontjába sorolt vétségek köre nagy átfedést mutat a Koltai Gábor által, pártfegyelmi eljárások alapján azonosított „politikai jellegű” vétség típusalkategóriáival, s hasonlóképp követik a párthatározatok által kijelölt „aktuális ellenség”-csoportok változásait is (Koltai 2014: 161–167).

tanulás elhanyagolása a Szovjetunióval kapcsolatos állásfoglalásnak is minősülhetett. Az egyes esetek (át)értelmezései rendkívül kiszámíthatatlan logikát követtek: egy közgazdász hallgatónál súlyosbító tényező volt, hogy nézeteit néhány hallgatótársával beszélte meg, mondván politikai kérdéseit „tájékozottabb elvtársak”-nak kellett volna feltennie.⁴⁹ Egy bölcsészhallgató viszont kérdéseit marxizmusórán tette fel – tehát destruált.⁵⁰ A politikai ügyvé váló felnagyításnak praktikus oka is lehetett, ez alapján ugyanis a hallgatót nemcsak az adott intézményből, hanem akár az összes egyetemről és főiskoláról is kizárhatták.

Az „ellenséges elemek” leleplezése érdekében a pártszervezetek rendkívül sok információt szerettek volna begyűjteni a hallgatókról, ezért marxizmusórákon, politikai körökön igyekeztek folyamatos állásfoglalásra kényszeríteni őket, de maguk is erősen kételkedtek abban, vajon mennyire mélyen ismerik a diákok politikai nézeteit. Az MDP Agitációs és Propaganda Bizottságának egy 1951-es jelentése nem is titkolta, hogy ebben az „éberség hiánya” mellett a „túlreagálásnak” is komoly szerepe van:

„Pártszervezeteink igen sok esetben a kritikai megjegyzéseket, esetleg téves nézeteiket, öntudatlanságot azonosítják az ellenséggel és imperialista bérencnek, ellenségnek minősítik, aki elégedetlenségének, vagy öntudatlanságának ad kifejezést. Ezért a hallgatók többsége nem nyilatkozik meg, viszont nem is szabadul meg politikailag helytelen nézeteitől. A hallgatók jó része megtanul marxista módon beszélni.”⁵¹

A „KULÁK”, A „DEZERTŐR” ÉS A „SZEKÉRTOLÓK” – A SZEGEDI HARMADÉVES OROSZ SZAKOSOK FEGYELMI ÜGYE

A „helytelen politikai nézetek” kitérgyalásának hiánya 1954 őszén már nem állt fenn. Nagy Imre 1953-as kormányprogramja politikai enyhülést, a represszió mérséklését, józan gazdaságpolitikát, életszínvonal-növekedést, az értelmiséggel szembeni bizalmatlanság feloldását ígérte, jelentősen javítva az országban, s így az egyetemeken uralkodó közhangulatot.⁵² Az „új szakasz” hatásait felmérő jelentések rendre az oktatók és hallgatók fokozott aktivitásáról számoltak be: „Általános jelenség a múlttól eltérően, hogy az emberek nem rejtik véka alá véleményüket országos, vagy az egyetemeket érintő gazdasági, politikai kérdésekről.”⁵³

1954 őszén a harmadéves szegedi orosz szakosok DISZ-titkára, V. János úgy döntött, hogy a hallgatókat érdeklő és nyugtalanító kérdéseket a csoport-

⁴⁹ MNL OL XIX-I-2-f. 343. d. 847/855-V34/1955. V. Árpád fellebbezése, 1954. június 9.

⁵⁰ MNL OL XIX-I-2-f. 351. d. 847/855-45/1954. L. Ferenc fellebbezése, 1953. október 26.

⁵¹ MNL OL M-KS 276-86/78. Jelentés az egyetemi pártszervezetek munkájáról, 1951. május 31.

⁵² Gyarmati 2011: 329–333.

⁵³ MNL OL M-KS 276-91/25. Feljegyzés az egyetemeken tapasztalható politikai problémákról, 1954. szeptember 29.

gyűlésen is meg kell tárgyalni. Míg ugyanis 1953 őszén a hallgatók meglehetősen lelkesedéssel fogadták a kormányprogramot, annak felsőoktatást érintő konkrét intézkedései csalódást keltettek. Az orosz szakosokat nemcsak az ösztöndíjak csökkentése érintette, de jelentősen romlottak munkavállalási kilátásaik is. 1954 tavaszára nyilvánvalóvá vált, hogy a pedagógusképzés túltervezése miatt a középiskolai tanárként végzetek egy részét csak általános iskolákban tudják elhelyezni. A hallgatókat azonban nemcsak a saját helyzetükből eredő elégedetlenség foglalkoztatta, többen kritikusan szemlélték a kormányprogram végrehajtásában mutatkozó ellentmondásokat is, és hitetlenkedve fogadták az életszínvonal-emelkedésről szóló propagandanyilatkozatokat.⁵⁴ Nem sajátos szegedi helyzetről volt szó, az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztálya szinte valamennyi felsőoktatási intézményből hasonló hangulatjelentéseket kapott.

A problémák kibeszélése érdekében a DISZ kultúrfelelőse, D. István olykor naponta többször is napilapokból kivágott, megvitatásra érdemes cikkeket és saját írásokat helyezett el a harmadévesek faliújságján, amelyeket gyakran párttag hallgatótársainak címzett. D. aktivitása megosztotta társait, s a DISZ-gyűlések rendszeresen politikai, majd egyre inkább személyeskedő vitákba torkolltak, amelyek során D. harcias, de érvekkel felszerelt vitatkozóknak bizonyult. Mivel a párttagok közül is többen vele értettek egyet, a szóváltás a harmadévesek pártcsoport-értekezletein is folytatódott. Amikor a bölcsészkar vezetése decemberben elhatározta, hogy a helyzetet fegyelmiel kezelje, a két csoportra szakadt harmadéves orosz szakos párttagok már ott tartottak, hogy vagy egyik, vagy másik társaságnak vissza kell adnia a párttagkönyvét, mert mindegyiküknek nem lehet „igaza”.⁵⁵

Az 1955 januárjában zajló intézményi fegyelmi eljárás során D. fenntartotta, hogy tartalmilag továbbra is egyetért korábbi írásaival, de elismerte, hogy „azok hangja nem volt megfelelő”.⁵⁶ Ekkor szigorú dékáni megrovásban részesült. A „pesszimista hangokat” bátorító DISZ-titkárral, V. Jánossal szemben pártfegyelmi eljárás indult. Végző figyelmeztetéssel szigorú megrovásban részesítették, ezt azonban V. nem volt hajlandó elfogadni, és visszaadta párttagkönyvét, mire kizárták.

A fegyelmielket a szaktársak elégedetlenséggel fogadták, a feszült hangulatot pedig az MDP resztalinizációs fordulatát jelentő 1955. márciusi határozata is fokozta: „»Ugy látszik, most már *évenként* rájövünk arra, hogy *mindent* rosszul csinálunk«” – idézte a határozattal kapcsolatban jelentkező „ellenséges” hangokat az egyetemi lap.⁵⁷ A határozatot ismertető DISZ-titkárt, H. Györgyöt szaktársai „vonalfífi”-nek, „politikai szélkakas”-nak nevezték, mire H. lemondott, arra

⁵⁴ MNL OL M-KS 276-91/133. A Szegedi Tudományegyetem és Pedagógiai Főiskola hallgatóinak helyzete, nevelésük fő problémái, 1954. július 26.

⁵⁵ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Jegyzőkönyv, 1955. május 11.

⁵⁶ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Jegyzőkönyv, 1955. január 13.

⁵⁷ Jobboldali hibák a szegedi egyetemek és főiskola munkájában. *Szegedi Egyetem*, 1955. március 29. 2. (Kiemelés az eredetiben.) Vö. Gyarmati 2011: 356–360.

hivatkozva, hogy a „márciusi határozatokkal kapcsolatban nem lát tisztán, s ez nehezíti agitációs tevékenységét”, a D. Istvánra és V. Jánosra kiszabott büntetés pedig őt is érthette volna.⁵⁸ Áprilisa újabb hallgató fontolgatta párttagkönyve visszaadását.

A párthatározat után a kritikus hallgatókat leváltották DISZ-ben betöltött funkcióikról. A helyzet kezelésére azonban kapóra jött, hogy kitudódott, miszerint D. nagyapjának 150 hold úri birtoka volt, amit nem tüntetett fel életrajzában. Így májusban a fél évvel korábbi esetet újratárgyalták. Nem új vizsgálatról volt szó, hanem átértelmezésről: a bölcsészkar fegyelmi bizottsága az elmúlt években már „bejártott” panelhez nyúlt, és osztályharcként értelmezte az eseményeket. D. István a „kulák”, a parasztszármazású V. János egy „kulák csatlósaként” „osztályáruló” és „dezertőr”, míg a többi hat eljárás alá vont hallgató – szaktársak, barátok, köztük H. György és kollégiumi szobatársai – az „ellenség szekértolói” lettek. Gábris József, a tanulmányi osztály káderese a *Szegedi Egyetem* hasábjain már a fegyelmi határozat megszületése előtt igyekezett megfelelő kontextusba helyezni az eseményeket:

„Kiderült, hogy [D. István] *nem is olyan szürke valaki, hanem »csupán« 150 holdas kulák sarja, magyarul osztályidegen.* [...] Most már a külső szemlélő, vagy sajnálkozó, avagy megbékélni akaró barátaink és elvtársaink is világosan láthatják az összefüggést D. származása és ténykedése között. Nem véletlen, hogy olyan nagy hangja volt. Nyíljék ki végre azoknak a szeme is, akik csak a meg nem értettet látták benne. Nem meg nem értésről, hanem osztályharcról van szó.”⁵⁹

A Mérei Gyula vezette fegyelmi bizottság tudatosan törekedett arra, hogy a megvádolt hallgatóktól egymásra és főként D. Istvánra nézve terhelő vallomásokat szerezzen, és szándékosan felnagyította a hallgatók közötti konfliktusokat: ha abban egy párttag érintett volt, a bizottság értelmezésében minden személyi ellentét politikai színezetet nyert. A tudatos „ügygenerálás” a hallgatók számára is nyilvánvaló volt: „Az évfolyamon azt mondták, hogy a fegyelmi bizottság azt hiszi, hogy itt valami összeesküvés folyt. Azok lehetnek a bizottság véleménye szerint az összeesküvés tagjai, akik jóban voltak D.-vel” – jelentette ki egyikük, és hozzátette, „[h]a mindazoknak fegyelmit akarunk adni, akik D.-vel jóba voltak, akkor csaknem az egész évfolyamot lehetne fegyelmi elé állítani”.⁶⁰

A bizottság arra is törekedett, hogy a hallgatókkal „felmondassa” saját értelmezését, így mindenkinek feltették a kérdést, hogyan látja az eseményeket annak fényében, hogy kiderült: D. István „kulák származású”. A hallgatók általában egyetértettek azzal, hogy D. véleményét nem minden esetben közölte megfelelő stílusban, de mindannyian úgy vélték, hogy kritikájának voltak valós alapjai.

⁵⁸ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Jegyzőkönyv, 1955. május 4.

⁵⁹ Gábris József: Még egyszer a D.-ügyről. *Szegedi Egyetem*, 1955. június 21. 4. (Kiemelés az eredetiben.)

⁶⁰ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Jegyzőkönyv, 1955. május 17.

A rituális önkritika lehetőségének felajánlása „menekülőutat” kínált, ezzel azonban egyetlen hallgató sem élt – senki sem volt hajlandó az új információ, a „kulák származás” ismeretében átértékelni az eseményeket:

„Szimpatikus volt nekem D., s nem tudom megváltoztatni a véleményemet róla azután sem, hogy kiderült a nagyapja kulák volta. Ő végeredményben nem tehet arról, hogy a nagyapjának földje volt. [...] D. azzal nem változott meg, hogy kiderült róla, hogy kulák fiú. [...] Az, hogy valaki kulák, az nem sokat jelent.”⁶¹

Az eljárás dokumentációja nem utal kollégiumi szobákban és óráközi szünetekben zajló beszélgetéseknél nagyobb szervezetségre, a bizottság vonatkozó megállapítása a megvádoltak magas számából egyenesen következett. D. István „kulák származásának” és vehemensebb hangnemének köszönhetően úgynevezett vezető szerepét. D. ezt már januárban is tagadta, hangsúlyozva, hogy az általa felvetett kérdések „önmagukban is elég fontosak és izgatóak voltak ahhoz, hogy az egyetemi ifjúság figyelmét magukra vonják”.⁶² A január utáni eseményekben pedig vélhetően már nem sok szerepe lehetett, tekintve, hogy – saját és hallgatótársai bevallása szerint is – az első fegyelmi után már csak tanulmányaival foglalkozott, a kollégiumba is alig járt be.

D. István a faliújságra kitett cikkekkel nagyobb nyilvánosságot célzott, „keze alatt” az addigi propagandaeszköz a hallgatókat foglalkoztató kérdések kibeszélésének, valamint a párttagok és a pártpolitika kritikájának fórumává vált. 1954 őszén úgy tűnt, hogy mindezzel nem vállalt nagy kockázatot, sőt, éppen „az alul jövő bíráló [sic!]” fontosságát hangsúlyozó pártnyilatkozatok szellemében járt el. Saját értelmezésében nem utasította el a pártpolitikát, hanem alkalmazta azt – egyes esetekben meglehetősen kreatívan. Darvas József *Szabad Népb*ben megjelent, „kispolgári túllicítálásról” szóló hosszú cikkéből, amely a „torzító”, „hamis”, „pesszimista”, csupán a hibákat hangsúlyozó kritika helytelenségére hívta fel a figyelmet, azokat a mondatokat húzta alá a faliújságon elhelyezett cikkben, amelyek a „szektás nézetek elleni harc” további időszerűségéről és az „egészséges” kritika szükségességéről szóltak.⁶³

D. István politikai nézeteiről a fegyelmi dokumentáció alapján kevés következtetést lehet levonni. A tárgyaláson elhangzott kérdések és D. fellebbezése sem az egyes ügyekben kinyilvánított véleménye feltárására irányult, azt ugyanis „kulák származása” eleve diszkreditálta. A jegyzőkönyvhöz fűzött, érzelmek-től fűtött, de korántsem átgondolatlan megjegyzésében D. is elsősorban erre reflektált:

„Papiroson »kulákszámazék« vagyok, másodfokon, mert anyai nagyapám kulák volt. [...] Öntudatraébredésem óta küzd bennem a józanész és a szerzett műveltség

⁶¹ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Jegyzőkönyv, 1955. május 17.

⁶² MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Jegyzőkönyv, 1955. január 13.

⁶³ Darvas József: A túllicítálásról. *Szabad Nép*, 1954. november 21. 3.

a velük szinte párhuzamosan kifejlődött »osztály-komplexussal«: származásom bélyegét mindenhova magammal cipelem: »Ahá, értelmiségi!« vagy: »Ja, kulák!« [...] Tőkés rendszerben kis polgár volnék, istenes helyen istentelen [...], feketén – fehér, bárányok között farkas, farkasok között bárány: pedig csak mélyebben élem az életet. Én is dicsőíthetném frázisokkal a szocializmust és kételkedhetnék belül. Miért kiabálom én ki a gondolataimat? Hogy kirugassam magam? Azért, mert választ várok, kiegészítést, javítást, könyvektől és emberektől, azért, mert tömérdek tisztázatlan kérdés feszít állandóan s mert nem orvos, mérnök, vagy kémikus vagyok, hanem bölcsész. Az élet minden kérdésének velejéig kell hatolnom, mindent végiggondolnom – másképp nem tudok élni. Az egyetemen, úgy gondolom, teret kell adni az elmének, hogy kifuthassa magát természetes korlátok között. Könnyebb egy harmadévest kizárni (félrecsúsztatni, megtörni, elkeseíteni), mint jó tanárt nevelni? [...] Biztos, hogy mindig minden párttag helyesen képviseli a Pártot, csak azért mert tagja? [...] Állítom, hogy az évfolyam párttagjainak jórészevel szemben sokkal tisztább, napjainknak, a marxizmus–leninizmus szellemének megfelelőbb gondolkodásmódot képviselek: a (lehetőleg) mindent látás, mindent figyelembevévés, megfontolás és – a maga helyén – a kíméletlen kérdésselvetés álláspontját. [...] Miért nem akarják engedni, hogy bennem a káoszról rend alakuljon? [sic!]⁶⁴

A hallgatók fellebbezéseiket a továbbtanulás biztosításának szándékával írták, ezért szövegeikben olyan érvelési stratégiát választottak, amely véleményük szerint ezt segítette elő. Az, hogy D. a jegyzőkönyvhöz fűzött megjegyzésében és későbbi fellebbezéseiben is fenntartotta a kételyek megfogalmazásának szükségességéről alkotott elképzeléseit, ti. a kritikus gondolkodás jogát, arra utal, hogy úgy vélte, az összeegyeztethető azzal a hatalmi elvárással, amely „megnyilatkozást” vár tőle annak érdekében, hogy „megszabaduljon” „politikailag helytelen” nézeteitől. Ebből kiindulva úgy gondolhatta, ügyét csak a fegyelmi bizottság ítéli meg rosszul.

Más megközelítésben, de szintén a kritikus gondolkodás megőrzéséről volt szó a DISZ-funkcióról lemondó H. György és a párttagkönyvét visszatadó V. János ügyében is. D. István aktivitásával minden bizonnyal hozzájárult a párttag hallgatók közti nézeteltérések elmélyüléséhez, de nem ő okozta azokat: azok, akik nem voltak képesek zökkenőmentesen hozzáigazítani véleményüket az aktuális, hivatalos pártnyilatkozatokhoz, legkésőbb 1955 márciusától szükségszerűen szembekerültek a kincstári érvekkel felszerelt párttagokkal. A pártpropaganda és az egyéni tapasztalatok összeegyeztethetlenségét H. György és V. János is „saját bőrükön” tapasztalták: „én is parasztember fia vagyok. Nem tudok nem tudomást venni [...] a paraszti problémákról” – jelentette ki V. János.⁶⁵ H. György kijelentései ugyanakkor a párttal való „együtt ingadozás”

⁶⁴ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. D. István megjegyzése a jegyzőkönyvhöz, 1955. május 25.

⁶⁵ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Jegyzőkönyv, 1955. május 11.

nehézségeire és a kommunista értelmiség kinevelése érdekében bevetett indoktrinációs stratégiák kudarcára is utaltak:

„53. júniusa előtt elég régóta Disz. munkát végeztem az iskolában, mint Disz. titkár. Megismerkedtem a marxizmussal, amennyire ott szükséges volt. 53. júniusáig meg voltam győződve, hogy mindaz helyes, és pontosan úgy helyes, ahogy szemináriumon tanultam, vagy a Szabad Népből olvastam. [...] 53. júniusában kiderült, hogy mindaz, amiben addig hittem, nem úgy helyes és nem úgy igaz, ahogy én azt láttam, s éppen azok a források bizonyították ellenkezőjét, mint a Szabad Nép, vagy a Társadalmi Szemle statisztikai számai, amelyeknek addig betűről-betűre mindig hittem. Azóta kiderült, hogy ezek a források nem mindig adtak helyes képet. [...] Ha valaki június előtt mondta volna, hogy a nehézipart lassabban kell fejleszteni, a fejére koppintanak. Nem láttam tisztán több kérdésben, s amit pillanatnyilag gondoltam, kimondtam [...]. Ebből azt a következtetést vonták le egyesek, hogy kétszínű vagyok. [...] Én sem tartom alaptalannak a magatartásommal kapcsolatos vádakat. [sic!]⁶⁶

V. János 1954 decemberéig – az azt bátorító pártnyilatkozatokból következően – úgy vélte, a kritikus gondolkodás összeegyeztethető párttagságával, ennek ellenkezőjéről a pártbüntetés győzte meg. A kételyeinek szintén hangot adó H. Györgyöt a sokadik irányváltás után érte hallgatótársai részéről általa megalapozottnak vélt kritika. Mindketten hasonlóan reagáltak saját értelmezésük kudarcára: lemondtak politikai funkcióikról. Ennek demonstratív jellege azonban tovább rombolta a párt és a DISZ – harmadévesek körében amúgy sem túl nagy – tekintélyét. D. Istvánnal ellentétben azonban V. János és H. György más tanulságot vontak le az eljárásból: fellebbezéseikben mindketten elismerték, hogy „súlyos hibákat” követtek el.⁶⁷

D. István arra vonatkozó meglátásai, hogy a bizottság rosszul ítéli meg az esetet, részben találóak voltak. A bizottság a hallgatók tagadásával is bizonyítottan látta prekoncepcióit, így három hallgató – köztük D. István és H. György – összes egyetemről és főiskoláról való kizárását, V. János és egy másik megvádolt hallgató kizárását, valamint két hallgató négy féléves kitiltását kezdeményezte.⁶⁸ Ezzel azonban a bizottság javaslatát felterjesztő dékán és az elsőfokú határozatot meghozó rektor sem értett teljes mértékben egyet, így négy hallgató is enyhébb büntetést kapott. Sőt, az eljárással az Oktatásügyi Minisztérium (OM) sem volt

⁶⁶ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Jegyzőkönyv, 1955. május 4.

⁶⁷ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. V. János fellebbezése, 1955. július 20.; uo. H. György fellebbezése, 1955. július 21.

⁶⁸ A tanulmányban részletesen nem tárgyalt négy hallgató elleni vádak hasonlóak voltak: a tanulmányi fegyelem elhanyagolása, valamint a pártfunkcionáriusok becsmérése és rágalmozása.

megelégedve. A határozatok ellen öten fellebbeztek,⁶⁹ kérelmeiket a minisztérium együttesen vizsgálta ki, és megállapította:

„Nyilvánvaló, hogy az ügyet példa statuálási jelleggel tűzték ismét napirendre. [...] Az egyetem a fegyelmi eljárások során komoly eljárási szabálytalanságot követett el, elsősorban azért, hogy ugyanazon cselekményért egy alkalommal vizsgálatot, két alkalommal fegyelmi eljárást indított, másodsorban azzal, hogy az eljárások mind-egyiknél különböző módon értékelve az elkövetett cselekményeket sok tekintetben nem megalapozott vádak alapján a hallgatók minél szélesebb körét vonta be az eljárásba. [sic!]”⁷⁰

Az eljárásbeli szabálytalanságok ellenére az OM a fellebbezéseknek csak részben adott helyt, úgy ítélte meg ugyanis, hogy a felülvizsgálat „csorbítaná” az egyetem állami és pártvezetőinek tekintélyét.⁷¹

A szegedi hallgatók nem „szervezkedtek”, nem készültek semmiféle nagyobb vagy látványosabb akcióra – „mindössze” véleményt nyilvánítottak. Aktivitásukkal hallgatótársaik körében és a hallgatói pártcsoportban is intenzív eszmecsere-t generáltak, ami elsősorban politikai nézetek ütköztetését jelentette (de nem volt mentes személyes ellentétektől sem). Esetük a német ellenállás-kutatás fogalmi megközelítései alapján a rendszerrel való szembehelyezkedés egyik leggyakrabban és legszélesebb körben jelentkező, mindennapi formájának minősíthető. A különféle csoportosítások alapján nevezhető a részleges kritika (*partielle Kritik*),⁷² a társadalmi elutasítás (*gesellschaftliche Verweigerung*),⁷³ az ellentmondás (*Widerspruch*)⁷⁴ vagy a rezisztencia (*Resistenz*)⁷⁵ megnyilvánulási formájának. Az e forgalomkörbe sorolt esetek egyik történész kategóriarendszerében sem érik el az *ellenállásra* és *oppozícióra* jellemző tudatosságot, szervezettséget, nyilvánosságot vagy konfliktuspotenciált. A hallgatók véleménynyilvánítása ugyanis csak intézményi keretek között értelmezhetően célzott relatíve nagy nyilvánosságot és – kezdetben legalábbis – úgy tűnt, hogy nem jár különösebb kockázattal. A hallgatók kritikája részjelenségekkel szembeni elégedetlenségüket fejezte ki, ugyanakkor mindannyian úgy vélték: az, hogy bizonyos kérdésekben nem értenek

⁶⁹ A 2–4 féléves kitiltás, illetve az adott intézményből való kizárás elleni fellebbezéseket a felügyeletet gyakorló miniszter bírálta el. Az ország összes egyeteméről és főiskolájáról való kizárásról szóló határozatot csak az oktatásügyi miniszter hozhatta meg (az intézmény csak javaslatot tett), így a fellebbezést is a minisztériumnak kellett benyújtani. A felsőoktatási miniszter 85–1/1953. FOM. számú utasítása az egyetemi és főiskolai hallgatók szabályzatáról. *Közoktatásügyi Közlöny*, Budapest, 1953. 164. Egy diáklány már tárgyalásán úgy nyilatkozott, hogy politikai álláspontját nem tudja összeegyeztetni a tanári hivatással, és nem is adott be fellebbezést. MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Jegyzőkönyv, 1955. május. 17.

⁷⁰ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Feljegyzés, 1955. november 2.

⁷¹ MNL OL XIX-I-2-f. 635. d. 847/855-D11/1956. Feljegyzés, 1956. szeptember 1.

⁷² Knabe 1996: 197–198.

⁷³ Kowalczyk 1995: 99–103.

⁷⁴ Neubert 1999: 41–42.

⁷⁵ Eckert 1996: 52–53.

egyet a párt politikájával, még nem jelenti részükről az egész rendszer elutasítását. Az ellenállás-kutatás kritériumrendszerének alkalmazása és az események – lássuk el bármilyen névvel – *elutasításként* való azonosítása azonban önmagában leegyszerűsítő értelmezést ad a hallgatók 1954 őszen, a fegyelmi eljárás során és azt követően tanúsított magatartásáról és motivációról.

Számukra ugyanis jó ideig úgy tűnhetett, hogy az általuk megfogalmazott bírálat nemcsak hogy nem tilos, hanem egyenesen kívánatos. A „helytelen nézetek” levetkőzéséhez szükséges véleménynyilvánítást számos pártfórum bátorította, 1954 novemberében a *Szabad Ifjúság* egy sor „kényes kérdés” (az ösztöndíjak, az elhelyezkedési problémák, a kollégiumok állapota) konkrét felvetésével így követelt több „őszinte szót” az egyetemeken:

„Semmi nincs most nagyobb szükség egyetemünkben, mint a nyílt, őszinte hangra. [...] A fiatalok vonzódnak a teljes, a homály nélkül való igazsághoz, mint a napfényhez, érte cserében kitarják és nekünk adják szívüket, nélküle magukba zárkóznak. [...] [A] mi népi demokráciánkban nincsenek és nem lehetnek ilyen »tabuk«. [...] Az őszinte szónak hatalmas az ereje. Nincs olyan kapocs a párt és a nép között, amely erősebb, szorosabb, szívesebb volna nála. Tanuljunk meg bátrabban élni vele!”⁷⁶

1954 őszen a szegedi hallgatók pontosan azt tették, amit – úgy tűnt – elvártak tőlük, pontosan azokon a fórumokon (faliújság, DISZ-szervezet, hallgatói pártcsoport), ahol ennek – elvileg – helye volt. Amíg a Darvas-féle túllicitálásról szóló újságcikk, majd az 1955. márciusi határozat újabb „érveket” nem adott a bírálatukat elutasítók kezébe, a kritika hatásosnak is bizonyult: a D. Istvánékkal szembehelyezkedő hallgatói pártcsoportvezetőt leváltották, és hiába egyesítették a harmad- és negyedéves DISZ-alapszervezeteket és a pártcsoportokat, hogy háttérbe szorítsák a kritizálókat, a harmadévesek az önállóság mellett szavaztak.⁷⁷

A hallgatók 1954 őszen azonban még nem ismerték fel, hogy mindezzel a politikai rendszer egyik alapját – a párt és tagjainak tévedhetetlenségét – kérdőjelezzik meg. A fegyelmiket és az 1955. márciusi határozatot követő felismerés visszahúzódáshoz vezetett: D. István január után politikai kérdésekben már nem nyilvánult meg, V. János és H. György pedig lemondott a rendszer *képviselétéről*. Az erre érkező hatalmi reakciók következtében sem vetették el a kritikus gondolkodás jogát, de azt a következtetést vonták le, hogy nézeteiknek nyilvánosan inkább nem adnak hangot, és ahogy fogalmaztak, ezt követően inkább a tanulásra koncentráltak.⁷⁸ A pártnyilatkozatok hittételként való követését és a szocializmus építésében való aktív közreműködést követelő hatalom számára azonban ez is elfogadhatatlan volt.

⁷⁶ Csató István: *Őszinte szót egyetemünkben!* *Szabad Ifjúság*, 1954. november 13. 3.

⁷⁷ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Jegyzőkönyv, 1955. május 4.

⁷⁸ MNL OL XIX-I-2-f. 341. d. 547/855-D15/1955. Jegyzőkönyv, 1955. május 4.

Mivel tanulmányaikat (egyikőjük kivételével) a rendszer egyik stratégiai fontosságú szakán (!) folytatni kívánták, a fegyelmi büntetés egzisztenciális következményei ismételten állásfoglalásra kényszerítették őket: még ha többféleképpen utaltak is az eljárás koncepciózus jellegére, továbbtanulásuk biztosítása érdekében együtműködést kellett tanúsítaniuk.

* * *

Pajkossy Gábor, az ELTE bölcsészkarán 1951 és 1956 között zajló hallgatói fegyelmi ügyeket a rendszerváltás után vizsgáló bizottság tagja – a döntően politikai tisztogatás motivációjával indított, úgynevezett adatelhallgatásos ügyekkel kapcsolatban – megjegyezte:

„Utólag nehéz immár megállapítani, de [...] számunkra közömbös is, hogy pontosan mi történt: valóban elhallgattak-e valamit – egyszerűen annak érdekében, hogy tanulhassanak – a szóban forgó hallgatók, vagy hogy a besorolást végző hatóságok nem tartották be saját rendelkezéseiket sem.”⁷⁹

Az egyes ügyek konkrét körülményeinek vizsgálata egy rehabilitációs bizottságnak természetesen nem lehet feladata. A probléma azonban a történeti kutatás számára nem lehet közömbös. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a fegyelmi ügyek dokumentációja alapján megállapítható lenne, hogy a hallgatók valóban elkövették-e a nekik tulajdonított cselekményeket, s hogy vajon ezek hatályos szabályzatokba ütköztek-e vagy sem. Egy ilyen megközelítés elsősorban a fegyelmi bizottság ténykedésének igazolására lenne alkalmas.⁸⁰

Ha a fegyelmi eljárások során keletkezett iratokat a hatalomgyakorlás módjai felől vizsgáljuk, azok döntő része az elnyomó gépezet működéséről, az ellenségkonstruálás folyamatáról, a leleplezésre irányuló buzgalomról, a hatalom leegyszerűsítő értelmezési sémáiról és olykor a fegyelmezők nézeteltéréseiről árulkodik. A tárgyalás jegyzőkönyvében a hallgatók – az elhangzottak olykor párbeszédszerű részletességgel történő rögzítése ellenére is – csak közvetetten szólalnak meg, álláspontjuk és motivációik feltárására a jegyzőkönyv csak megfelelő dekódolással alkalmas. Ebben segítséget nyújthatnak a hallgatók jegyzőkönyvhöz fűzött írásos megjegyzései, illetve fellebbezéseik. A fegyelmi hatóság dokumentumaiból kiolvasható hatalmi, valamint a fellebbezésekből feltároló egyéni értelmezések szembeállítását természetesen nem a „pontosan mi történt?” és „kinek van igaza?” kérdések eldöntésében segít, de lehetőséget biztosít reális következtetésekre a fegyelmi eljárások során alkalmazott hatalmi manipuláció mértékéről és technikáiról, valamint a vétségek mozgatórugóiról is.

Ehhez a német ellenállás-kutatás és az Alltagsgeschichte megközelítéseinek figyelembevétele is hozzájárulhat, az ugyanakkor kérdéses, hogy az NDK

⁷⁹ Pajkossy 2014.

⁸⁰ Vö. Gyarmati 2011: 272.

négy évtizedes történetét alapul vevő különféle kategóriarendszerek közül valamelyik önmagában is alkalmazható lehet-e. A szegedi hallgatók ügye – és az 1955–1956-ban zajló számos nagyon hasonló fegyelmi eljárás – arra utal, hogy a rendszerrel szembeni elégedetlenség kifejezésének enyhébb, mindennapi formái a magyar felsőoktatási intézményekben is felfedezhetőek. A keletnémet hallgatók ötvenes évekbeli aktivitását vizsgáló Kowalczuk utal rá, hogy amennyiben ezek hosszabb időn keresztül, rendszerszerűen jelentkeztek, elvezethettek az elutasítás politikailag tudatos formáihoz⁸¹ – Magyarországon például egy forradalomhoz.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

M-KS 276-86. A Magyar Dolgozók Pártja Agitációs és Propaganda Bizottság (Kollégium) iratai, 1948–1953.

M-KS 276-89. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Agitációs és Propaganda Osztályának iratai, 1950–1956.

M-KS 276-91. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Tudományos és Kulturális Osztályának iratai, 1953–1956.

XIX-I-2-f. Az Oktatásügyi Minisztérium általános iratai, 1954–1957.

XIX-I-5-a. A Közoktatásügyi Minisztérium általános iratai, 1952–1953.

A felsőoktatási miniszter 85–1/1953. FOM. számú utasítása az egyetemi és főiskolai hallgatók szabályzatáról. *Közoktatásügyi Közlöny*, Budapest, 1953. 163–165.

Szabad Ifjúság, 1954.

Szabad Nép, 1954.

Szegedi Egyetem, 1955.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ammer, Thomas 1995: Die Gedanken sind frei. Widerstand an den Universitäten 1945 bis 1961. In: Poppe, Ulrike – Eckert, Rainer – Kowalczuk, Ilko-Sascha (Hgg.): *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung. Formen des Widerstandes und der Opposition in der DDR*. Berlin, 142–161.

Bódy Zsombor 2004: Struktúrák és tapasztalatok. Politikai hatalom és társadalom az NDK társadalomtörténet-írásában 1990 után. *Századvég* (9.) 32. 3–36.

Broszat, Martin 1981: Resistenz und Widerstand. Eine Zwischenbilanz des Forschungsprojekts. In: Broszat, Martin – Fröhlich, Elke – Grossmann, Anton (Hgg.): *Bayern in der NS-Zeit. IV. Herrschaft und Gesellschaft im Konflikt*. München–Wien, 691–709.

⁸¹ Kowalczuk 2003: 455.

- Cseh Géza 2005: Szolidaritás és furkósbot-politika. Az 1956-os magyar forradalom hatása az NDK diák- és értelmiségi mozgalmaira. *Múltunk* (50.) 2. 74–114.
- Eckert, Rainer 1996: Widerstand und Opposition in der DDR. Siebzehn Thesen. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* (44.) 49–67.
- Eckert, Rainer 2012: Politische Repression, Opposition und Widerstand an ostdeutschen Universitäten unter der kommunistischen Diktatur. Erfolge und Defizite ihrer Erforschung und Darstellung. In: Kaiser, Tobias – Mestrup, Heinz (Hgg.): *Politische Verfolgung an der Friedrich-Schiller-Universität Jena von 1945 bis 1989. Wissenschaftliche Studien und persönliche Reflexionen zur Vergangenheitsklärung*. Berlin, 63–85.
- Eckert, Rainer 2013: Widerstand und Opposition in der DDR. Von den Forschungen zur Geschichte des Nationalsozialismus zur Auseinandersetzung mit der SED Diktatur. *Docupedia-Zeitgeschichte*, 2.12.2013 (http://docupedia.de/images/717e/Widerstand_und_Opposition.pdf – utolsó letöltés: 2018. január 24.)
- Eisenfeld, Bernd – Neubert, Ehrhart 2001: Einführung. In: Eisenfeld, Bernd – Neubert, Ehrhart (Hgg.): *Macht, Ohnmacht, Gegenmacht. Grundfragen zur politischen Gegnerschaft in der DDR*. Bremen, 9–24.
- Fazekas Csaba 2006: Orosz könyveket égető miskolci egyetemisták 1955-ben. *ArchívNet* (6.) 6. (http://www.archivnet.hu/hetkoznapok/orosz_konyveket_egeto_miskolci_egyetemistak_1955ben.html – utolsó letöltés: 2018. január 5.)
- Filep Tibor 2004: Egyetemi diákmozgalmak Debrecenben (1954–1957). Útkeresés, reformtörekvések. In: Némethné Dikán Nóra – Szabó Róbert – Vida István (szerk.): *Vidéki diákmozgalmak 1956-ban*. Budapest, 179–209.
- Florath, Bernd 2007: Perspektiven künftiger Oppositionsforschung – ein Beitrag zur Diskussion. *Deutschland Archiv* (40.) 2. 301–306.
- Grix, Jonathan 2001: Erscheinungsformen widerständigen Verhaltens im Alltag der DDR. In: Timmermann, Heiner (Hg.): *Die DDR: Analyse eines aufgegebenen Staates*. Berlin, 157–163.
- Gyarmati György 2011: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1949–1956*. Budapest.
- Gyarmati György 2012: Ellenségek és bűnbakok kavalkádja Magyarországon (1945–1956). *2000* (24.) 7–8. 12–33.
- Hüttenberger, Peter 1977: Vorüberlegungen zum „Widerstandsbegriff“. *Geschichte und Gesellschaft* (2.) 3. 117–139.
- Keresztes Csaba 2013: Krassó György kizárása a Közgazdaságtudományi Egyetemről 1955-ben. *Betekintő* (7.) 1. (http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2013_1_keresztes.pdf – utolsó letöltés: 2017. december 7.)
- Knabe, Hubertus 1996: Was war die „DDR-Opposition“? Zur Typologie des politischen Widerspruchs in Ostdeutschland. *Deutschland Archiv* (29.) 2. 184–198.
- Koltai Gábor 2014: *Akik a „Párt” ellen vétkeztek: pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában (1948–1956)*. (PhD-disszertáció.) ELTE BTK, Budapest.
- Kowalczyk, Ilko-Sascha 1995: Von der Freiheit, Ich zu sagen. Widerständiges Verhalten in der DDR. In: Poppe, Ulrike – Eckert, Rainer – Kowalczyk, Ilko-Sascha (Hgg.): *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung. Formen des Widerstandes und der Opposition in der DDR*. Berlin, 85–115.

- Kowalczuk, Ilko-Sascha 2003: *Geist im Dienste der Macht. Hochschulpolitik in der SBZ/DDR 1945 bis 1961*. Berlin.
- Ladányi Andor 1986: *Felsőoktatási politika, 1949–1958*. Budapest.
- Lakatos Artur 2014: Jelentés az ELTE Történettudományi Karán a „jobboldali elhajlásról”, az 1956-os magyar forradalom előestéjén. *Valóság* (57.) 5. 48–57.
- Lenski, Katharina 2007: Durchherrschter Raum? Staatssicherheit und Friedrich-Schiller-Universität: Strukturen, Handlungsfelder, Akteure. In: Hoßfeld, Uwe – Kaiser, Tobias – Mestrup, Heinz (Hgg.): *Hochschule im Sozialismus. Studien zur Geschichte der Friedrich-Schiller-Universität Jena (1945–1990)*. Band 1. Köln–Weimar, 526–572.
- Lindenberger, Thomas 1999: Die Diktatur der Grenzen. Zur Einleitung. In: Lindenberger, Thomas (Hg.): *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*. Köln–Weimar–Wien, 13–44.
- Lindenberger, Thomas 2017: Eigen-Sinn, Herrschaft und kein Widerstand. In: Oliver Musenberg (Hg.): *Kultur – Geschichte – Behinderung*. Band 2. *Die eigensinnige Aneignung von Geschichte*. [E-Book] Athena, 21–40.
- Majtényi György 2001: „Uraltak” vagy „önfejűek”: diktatúrák mindennapjai a német társadalomtörténet-írásban. *Korall* (2.) 5–6. 242–252.
- Mallmann, Klaus-Michael – Paul, Gerhard 1993: Resistenz oder loyale Widerwilligkeit? Anmerkungen zu einem umstrittenen Begriff. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* (41.) 99–116.
- Micheller Magdolna 1992: *Egyetemisták és a hatalom. A magyar egyetemi hallgatók és a hatalom viszonya 1945–1957*. Szeged.
- Mühlen, Patrick von zur 2002: Der „Eisenberger Kreis”. Opposition und Protest gegen das SED-Regime in den frühen 50er Jahren. In: Herrmann, Ulrich (Hg.): *Protestierende Jugend. Jugendopposition und politischer Protest in der deutschen Nachkriegsgeschichte*. München, 107–134.
- Müller, Klaus-Dieter 2001: Opposition und Widerstand an den Hochschulen der SBZ/DDR bis zum Mauerbau: Das Beispiel Greifswald. In: Schmiedebach, Peter (Hg.): *Studentisches Aufbegehren in der frühen DDR. Der Widerstand gegen die Umwandlung der Greifswalder medizinischen Fakultät in eine militärmedizinische Ausbildungsstätte im Jahr 1955*. Stuttgart, 31–58.
- Neubert, Ehrhart 1999: Was waren Opposition, Widerstand und Dissidenz in der DDR? Zur Kategorisierung politischer Gegnerschaft In: Kuhrt, Eberhard (Hg.): *Opposition in der DDR von den 70er Jahren bis zum Zusammenbruch der SED-Herrschaft*. Opladen, 17–46.
- Paczolay Gyula 2002: Politikai indítékú diszkriminációk, az 1956-os forradalom eseményei az egyetemen, rehabilitáció. In: Albert József (szerk.): *A Veszprémi Egyetem története, 1949–1999*. Veszprém, 223–278.
- Pajkossy Gábor 2014: Dicstelen lapok karunk történetéből. *2000* (25.) 2. (<http://ketezer.hu/2014/02/dicstelen-lapok-karunk-tortenetebol/> – utolsó letöltés: 2016. április 16.)
- Pasternack, Peer 2007: Hochschule in der DDR als Gegenstand von Forschung und Erinnerung. Die DDR-hochschulgeschichtliche Literatur seit 1989. In: Hoßfeld, Uwe – Kaiser, Tobias – Mestrup, Heinz (Hgg.): *Hochschule im Sozialismus. Studien*

- zur *Geschichte der Friedrich-Schiller-Universität Jena (1945–1990)*. Band 2. Köln–Weimar–Wien, 2257–2267.
- Polyák Petra 2016a: A „szegeedi 9-ek”, avagy fegyelmi eljárás megrendelésre. In: Slachta Krisztina – Bánkuti Gábor – Vonyó József (szerk.): *Sed intelligere: Tanulmányok a hatvanöt éves Gyarmati György tiszteletére*. Pécs, 341–354.
- Polyák Petra 2016b: „Osztályidegenek” az egyetemen. *Korall* (17.) 54. 5–25.
- Polyák Petra 2017: Társadalmi bíróságok a felsőoktatásban az ötvenes évek elején. In: Kovács Janka – Kökényessy Zsófia – Lászlófi Viola (szerk.): *A normán innen és túl*. Budapest, 79–94.
- Poppe, Ulrike – Eckert, Rainer – Kowalczuk, Ilko-Sascha 1995: Opposition, Widerstand und widerständiges Verhalten in der DDR. Forschungsstand – Grundlinien – Probleme. In: Poppe, Ulrike – Eckert, Rainer – Kowalczuk, Ilko-Sascha (Hgg.): *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung. Formen des Widerstandes und der Opposition in der DDR*. Berlin, 9–26.
- Pócza Kálmán 2004: Politika, morál és történetírás a háború utáni Németországban. *Korall* (5.) 15–16. 145–178.
- Staat, Jochen 2011: Einleitung. In: Schröder, Benjamin – Staat, Jochen (Hgg.): *Unter Hammer und Zirkel. Repression, Opposition und Widerstand an den Hochschulen der SBZ/DDR*. Frankfurt am Main, 1–8.
- Steinbach, Peter 1995: Widerstand – aus sozialphilosophischer und historisch-politologische Perspektive. In: Poppe, Ulrike – Eckert, Rainer – Kowalczuk, Ilko-Sascha (Hgg.): *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung. Formen des Widerstandes und der Opposition in der DDR*. Berlin, 27–67.
- Triebel, Bertram 2001: Hatte die Partei immer Recht? Die SED an der Bergakademie Freiberg. In: Schröder, Benjamin – Staat, Jochen (Hgg.): *Unter Hammer und Zirkel. Repression, Opposition und Widerstand an den Hochschulen der SBZ/DDR*. Frankfurt am Main, 157–163.
- Wildner, Susanne 2012: Disziplinarverfahren der Universität Jena gegen Studierende in den 1950-er Jahren. In: Tobias Kaiser – Heinz Meistrup (Hgg.): *Politische Verfolgung an der Friedrich-Schiller-Universität Jena von 1945 bis 1989*. Berlin, 247–260.

Az ördögűzéstől a Prozacig

Andrew Scull: Az örület kultúrtörténete. A Bibliától Freudig, a bolondokházától a modern orvostudományig.

Corvina, Budapest, 2017. 518 oldal.

Andrew Scull skót származású amerikai történész-szociológus 2017-ben magyarul *Az örület kultúrtörténete* címmel megjelent könyve igen nagy ívű vállalkozás,¹ a bolondság történetének rendkívül széles látószögű áttekintése. Ahogyan alcímében megadja, a Bibliától egészen a modern orvostudományig vizsgálja témáját, a szigorúan vett orvosi értelmezések mellett figyelembe véve az irodalomba, a képző- és a filmművészetbe beszűrődő percepciókat és reprezentációikat. Scull kötetében – átfogó tézis hiányában – a kételkedést és a bizonytalanságot teszi meg korszakokon átívelő problémává, *longue durée* vizsgálata alapkérdésévé: „Az örület nyugtalanító kérdés, rejtélye a mai napig zavarba hoz bennünket” (17).

Ez az alapgondolat (amely önmagában igaz, ám tézisnek talán mégiscsak kevés) végigvonul a teljes kötetben, s bár a legkülönbélebb történeti periódusokban és földrajzi terekben jelenik meg, Scull figyelmét elkerüli, hogy az örület/elmebetegség mint (részben) társadalmi konstrukció, mindig saját térbeli és időbeli kontextusában kell(ene), hogy értelmeződjön. Az örületet csupán az „ész, az intellektus és az érzelmek súlyos és tartós zavarára”-ként értelmezi, és biológiailag determinálnak tekinti, míg társadalmi konstrukcióként való megközelítését „romantikus nonszensz”-nek és „felesleges tautológia”-nak tartja (18), ez azonban hibás értelmezéseknek adhat táptalajt. Ennek megfelelően az örület – mint egy állandónak, a biológiai adottságok által meghatározottnak tekintett fogalom – rejtélye olyan hátterek előtt jelenik meg, mint a magát évszázadokon keresztül, sokszor az orvosi magyarázatok mellett makacsul tartó démoni megszállottság elképzelése, a 19. században létrejövő tudományos pszichiátria, a pszichoanalízis, a pszichofarmakológia és a „nagy elzárást” követő, a 20. század közepén végbemenő „nagy nyitás”, azaz a gyógyszerek (antidepresszánsok, antipszichotikumok) bevezetésével „feleslegessé” váló elmeorvosi ellátás. Scull azonban maga is bevallja, hogy az örület egy lehetséges értelmezési keretének (azaz hogy az örület biológiailag determinált vagy társadalmilag konstruált-e) megválasztásán túl közelebbi magyarázattal nem tud szolgálni az elmebetegségek kialakulásának megértéséhez, így az örület *állapotát* rejtélyként kezeli. Erre a tézisére, az örület definiálhatatlanságára fűzi fel azt a grandiózus (kultúr)történeti áttekintést, amely során több évszázad történeti, orvostörténeti, irodalmi és képzőművészeti forrásai között navigálja az olvasót.

¹ Hasonlóra vállalkozott – bár fókuszáltabban, elsősorban az orvostudományra koncentrálnak – Roy Porter angol orvostörténész, magyarul is megjelent könyvében (Porter 2002).

A kötet tizenkét fejezetre tagolódik, a szerző kronologikus sorrendben veszi végig azokat a kultúrtörténeti korszakokat, amelyekben az örület valamilyen módon értelmezést nyert. Ez természetesen (szükségszerűen) lehetetlen vállalkozás, hiszen a sokszor a civilizáció antitéziseként vagy éppen szerves részeként értelmezett örület egyidős az emberiséggel. A bevezető fejezetet követően egymás mellett vizsgálja az izraeliták, a kínaiak, a görögök és a rómaiak percepcióit, egyéb források hiányában elsősorban a rendelkezésre álló irodalmi szövegek alapján. Bár jelen írásban nincs módom az általa felhozott példák részletes ismertetésére, az ókori kultúrák tekintetében – figyelembe véve mind az irodalmi megközelítéseket, mind pedig a hippokratészi–galénoszi medicina és a hagyományos kínai orvoslás eredményeit – meglehetősen egyszerű következtetésre jut: a „természetfeletti” és a „tudományos” magyarázatok kettőse jellemezte az adott korszakot, területtől és kultúrától függetlenül (47–57). Bár Scull igyekszik árnyalni a képet az ismertetett társadalmak politikai, demográfiai és kulturális különbözőségeinek vázlatos bemutatásával, ez a felismerés leegyszerűsítő következtetéseit korántsem befolyásolja. Így a magyarázat, amelyet nyújt – részben kiinduló pozíciójából, részben az áttekintett időszak átfoghatatlanságából eredően – meglehetősen leegyszerűsítő és felszínes.

A középkor századait áttekintő *A sötétség és a hajnal* című fejezetben az arab orvoslás dominanciája és a görög–római orvoslás szellemi örökségének átmenetére tett törekvések tükrében mutatja be az elmebetegség kérdését. Itt elsősorban Galénosz munkásságára fókuszálva jelennek meg a melankóliával, mániával, epilepsziával és hisztériával kapcsolatos, az arab orvoslás által továbbörökített ismeretek. A kezelési gyakorlatok tekintetében továbbra is – a még évszázadokig megmaradó –, különböző démon-/ördögűző gyakorlatok jelentették az egyik lehetséges megoldást. Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra is, hogy ekkor jelentek meg először a nyilvánvalóan kezdetleges, ám valamiféle „speciális” ellátást nyújtó, arab minta alapján felállított „bolondkórházak” is például az Ibériai-félszigeten (73–75). Mivel azonban a kötet sokkal inkább dokumentarista, sőt több helyen hatásvadász, semmint elemző jellegű, ezért a szerző figyelmét gyakran elkerülik az olyan összefüggések, mint amilyeneket például a mai Belgium területén fekvő Gheel esete vethetne fel. A szerző Szent Dymphna legendáján keresztül tér ki egy rövid, leíró ismertetésre, a települést kissé dehonesztáló módon „furcsa holdkóros kolónia székhelyé”-nek (86) titulálva (az eredeti szövegben: „a curious sort of lunatic colony”²), ám arra nem hívja fel a figyelmet, hogy Gheel az úgynevezett családi ápolás egy korai, középkori modelltelepe, egy terápiás formáé, amelyet csak a 20. század fedez majd fel újra magának. Bár az itt megvalósult ellátás nyilvánvalóan nem felel meg minden tekintetben modern utódjai módszereinek, a pszichiátriatörténet-írásban a település gyakran felmerül hivatkozási pontként.³

² Scull 2015: 77.

³ Lásd például: Parry-Jones 1981.

Scull a kötet kora újkort tárgyaló fejezeteiben (3–6.) valósítja meg igazán azt, amire bevezetőjében vállalkozott: egy kultúrtörténeti tabló bemutatását. Csakhogy a 15–18. század között eltelt 300 évben az őrület megközelítései, értelmezései és kezelési gyakorlatai jelentős transzformáción mentek keresztül, és az egymás mellett élő, sokszor egymással versengő magyarázatok meglehetősen bonyolult rendszert alkotnak, amely elutasítja a leegyszerűsítést. A vállalkozás lehetetlensége megmutatkozik *Az őrület kultúrtörténete*ben is. Ennek egyik oka a konstrukcionista megközelítés elvetésében keresendő: a századok, szerzők és területek közötti gyors témaváltások, az időbeli és térbeli kontextusok figyelmen kívül hagyása komoly problémát jelent. Egy gondolatmenetre fűzi fel például Voltaire, Hobbes vagy Luther magyarázatait a boszorkánysággal kapcsolatban, ráadásul folyamatosan ugrál a századok között, a különböző szövegekből a saját narratívájába illő elemeket emel ki (98–102). Az egyes tünetegyüttesek rövid ismertetésénél azonban – ellentmondva saját korábbi állításának – felhívja a figyelmet azokra a társadalmi-kulturális kontextusokra, amelyek bizonyos tünetegyüttesek értelmezési lehetőségeit meghatározták, például Robert Burton 1621-ben, *A melankólia anatómiája* (*The Anatomy of Melancholy*) címmel megjelent tudományfilozófiai szintézise vagy Mary Glover⁴ híres esete kapcsán a kaméleon-betegségként kezelt hisztéria esetében. A végeredmény tehát, bár a szerző által kínált szintézis tagadhatatlanul érdekfeszítő olvasmány, meglehetősen fragmentált és ennek megfelelően kevésbé informatív, sőt, esetenként félrevezető. A térbeli vizsgálódásai igencsak szűkek, és ez nem csupán ezeket a fejezeteket, hanem a kötet egészét jellemzi: a legtöbbet tárgyalt terület a kora újkor tekintetében Anglia, a modern kor vonatkozásában pedig az Egyesült Államok, ez pedig aligha ad lehetőséget egy valódi körkép bemutatására.

Irodalmi forrásainak megválasztása szintén meglehetősen önkényes és szelektív. Elsősorban az angol irodalom kánonjából válogat olyan, a nem szakmabeliek által is feltehetően ismert alapszövegeket, amelyeken keresztül – véleménye szerint – reprezentatív kép alakítható ki a kora újkori őrültségtelmezések ábrázolásmódjaival kapcsolatban. Ez a gyakorlat végigkíséri a későbbi fejezeteket is, a szelekció azonban sok esetben nem vagy csak részben állja meg a helyét. A negyedik fejezet *Drámai lehetőségek* című alfejezetében például, bár felhívja a figyelmet az őrület műfaji háttértől függő „használataira” (például a komédiákban megjelenő úgynevezett Bedlam-őrültek által teremtett jellem- és helyzetkomikum lehetőségeire), meglehetősen hosszú – és véleményem szerint nem feltétlenül helytálló – magyarázatokat szentel a bosszúdrámákban (Thomas Kyd *Spanyol tragédiája*, 1587; Shakespeare *Titus Andronicusa*, 1594) megjelenő erőszak és az őrület kapcsolatának, az erőszak jelenségét az ebben a kontextusban anakronisztikusnak ható szadizmushoz kötve. Ám ugyanígy kevésbé alaposak az egyes – egyébként irodalomtörténeti szempontból meghatározó – szövegek

⁴ Az esetről maga Scull is részletesen beszámolt a 2013-ban magyarul is megjelent kötetének első fejezetében (Scull 2013: 5–21).

elemzései is: bár Shakespeare *Hamletjének* Opheliája „kötelező elemként” megjelenik Scullnál is, nem tér ki a dráma különböző szövegváltozatainak eltéréseire, amelyek pont az örület reprezentációinak tekintetében nagyon árulkodók.⁵ A képmellékletbe Scull szintén egy kulcsdarabot, John Everett Millais *Opheliáját* (1851–1852) válogatta be, figyelmen kívül hagyva, hogy Ophelia alakja a pre-raphaeliták és követőik festményeinek egyik népszerű témája volt, és meglehetősen sokféle értelmezési lehetőséget kínáltak örületéhez, így több más példa mellett ezzel is egy olyan elvarratlan szálát hagy a kötetben, ami további elemzésre adhatna lehetőséget.

Ugyanígy hiányérzetünk támadhat az *Idegek és idegesség* című fejezettel kapcsolatban, amelyben Scull a neurológia diszciplínájának történeti gyökereit igyekszik feltárni. A szépirodalmi műveknél gyakori tartalomismertetések helyett pont itt viszonylag kevés teret szentel a háttér bemutatásának, pedig René Descartes, Thomas Willis, Thomas Sydenham vagy George Cheyne munkássága és elméleteik helye a lélektudománnyal kapcsolatos ismeretek korabeli térképén feltehetően nem ismertek széles körben.

Elméleti-szakmai szempontból hasonlóan jelentős hiányosság Michel Foucault téziseinek figyelmen kívül hagyása. Az örület történeti értelmezései megkerülhetetlenek Foucault munkássága, elsősorban az 1961-ben megjelent *A bolondság története (Histoire de la folie)* nélkül, amelyben az abszolutista államok felügyeleti-fegyelmezési technikájának kontextusában értelmezte a társadalom marginális elemeinek „nagy elzárását”.⁶ Bár az elmélet több szempontból vitatható, és ahogyan Scull kötete is rámutat, az elzárás inkább tartozott az elmeegógyintézetek virágzó korszakának tekintett 19. század fegyelmezési-kezelési technikái közé, a foucault-i elmélet ignorálása komoly probléma. Még akkor is, ha saját pozícióját e kérdésben már egy 1990-es cikkében meghatározta, határvonalat húzva a „hagyományos történészek” (*conventional historians*) és a „Foucault-kultusz követői” (*members of the Foucauldian cult*) között.⁷

A „nagy elzárás” kezdetét a 18–19. század fordulójához kötve tér ki olyan emblemikus elmeegógyintézet-alapításokra, mint az angliai York Retreat vagy a döblingi magán-elmeegógyintézet felállítása, illetve az ebben a néhány évtizedben eluralkodó „terápiás optimizmusra”, párhuzamosan – a területektől függően eltérő módon kibontakozó – morális terápia szemléletének meghonosodásával és Philippe Pinel párizsi, William és Samuel Tuke yorki vagy Vincenzo Chiarugi firenzei tevékenységével. A fejezet erénye, hogy bár röviden, de kitekint a gyarmati pszichiátria korai korszakára is: az angliai modell, azaz az intézeti pszichiátria meghonosítására a telepes gyarmatokon (Kanada, Ausztrália, Új-Zéland), szemben például a dél-afrikai „általános lerakatok” létrehozásával, ahol a betegek és a társadalom marginális, deviáns „elemei” (csavargók, bűnözők) közös intézményekben kerültek elzárásra. Az a kép azonban, amit a morális terápiáról

⁵ Vö. például: MacDonald 1986: 309–317.

⁶ Foucault 2004.

⁷ Scull 1990: 58.

és alapvetéséről, az emberi bánásmódról, illetve a reformerek (Pinel, a Tuke-dinasztia tagjai, Chiarugi, Esquirol, Conolly) tevékenységéről kialakít, választott forrásbázisából eredően meglehetősen idealizált. Az olyan utópisztikusnak ható, optimizmussal átítatott munkák, mint például Samuel Tuke beszámolója a York Retreat működéséről, semmiképpen sem tükrözik a valós képet, különösen Anglia esetében nem, ahol – ez más intézmény- és pszichiátriatörténeti kutatásokból ismert⁸ – az elmeegógyintézetek működésének anomáliáit feltáró bizottságok tevékenységének nyomán az 1810-es évektől kezdődően komoly visszaélésekre derült fény a modellértékűnek tekintett intézmények esetében is; minderről azonban Scull mintha elfeledkezne.

A 19. századi pszichológia-pszichiátria tárgyalásának nagy részét azonban mégsem az intézménytörténet, hanem az elméletek új alapokra helyezése, a tudományos pszichiátria megszületése teszi ki. Ennek gyökereit Scull a „terápiás optimizmusból” való kiábrándulás, illetve Charles Darwin és Jean-Baptiste Lamarck alternatív degenerációelmélete nyomán tárgyalja, amely nem csupán az elmebaj, hanem a modern élet minden problémájának magyarázatául is szolgált, a pauperizációtól a prostitúción át a bűnözésig. A degenerációelmélet nyomán Scull sötét képet fest az elmebetegek és marginálisok társadalmi helyzetéről a 19. századi irodalmi reprezentációk, mindenekelőtt Émile Zola regényei, Anglia vonatkozásában pedig Thomas Hardy *Egy tiszta nő* (1891) című regénye alapján. Ez utóbbi példa önmagában azonban kevésbé bizonyító erejű annak tükrében, hogy a viktoriánus korszakban megjelenő, a társadalmi regény egy Anglia-specifikus válfaja, az úgynevezett *condition of England novel* rengeteg más példával is szolgálna. A degenerációelmélet eluralkodását Scull visszalépésként érzékelteti a korábban elkezdődött átalakuláshoz képest, például annak ismertetésével, hogy a századfordulón felmerült az elmebetegek és fogyatékossgal élők szavazati jogának elvétele vagy sterilizálásuk kérdése, amely nem sokkal később, például a náci Németországban vagy az Egyesült Államok egyes államaiban gyakorlattá is vált. Ezt a kifejezetten sötét képet némiképp árnyalja annak az alternatív útvalnak a kidolgozása a 19. században, amelyet a német egyetemi pszichiátria létrejötté jelentett, egyetemi háttérű klinikák létrehozásával, illetve bonyolult nozológiai kidolgozásával Wilhelm Griesinger és Emil Kraepelin vezetése alatt.

A kötet utolsó három fejezete a 19–20. század fordulójától egészen napjainkig követi végig a pszichiátria fejlődésének folyamatát, és bár valójában éppen ez a korszak számít a tudományos pszichiátria valódi forradalmának, a szerző által kínált értelmezési lehetőségek meglehetősen sematikusak, a hangsúlyok pedig sokszor az érdekesnek, eladhatónak bizonyuló érdekességekre és „rémtörténetekre” kerülnek az érdemi információk helyett. Ezekből a fejezetekből, szemben például a középkor és a kora újkor példákkal viszonylag gazdagon illusztrált tárgyalásával, sok helyen hiányoznak a kultúrtörténeti adalékok: Scull csupán néhány, egymáshoz lazán kapcsolódó képet villant fel az irodalom, a film- és

⁸ Lásd például: Digby 1983: 218–239.

a képzőművészet örület-értelmezéseiről. Természetesen a legkézenfekvőbb példaként itt is megjelenik Virginia Woolf, Ernest Hemingway vagy Sylvia Plath alakja, Otto Dix német festő traumatikus élményeket ábrázoló festményei vagy a pszichoanalízis erőteljes hatása a hollywoodi filmiparra, a széles körben ismert példák egymás mellé állításánál azonban Scull e korszak tekintetében sem törekszik mélyebb összefüggések feltárására.

A pszichiátria utolsó nagyjából 120 évének tárgyalását a szerző – némiképpen leegyszerűsítve – a pszichoanalízis és a kizárólagosnak tekintett biológiai magyarázatok vetélkedésére építi fel, elsősorban az amerikai példát alapul véve, ahol ez a versengés, majd a „pszichoanalízis alkonya”, azaz az 1960-as években bekövetkező fordulat, a pszichofarmakológia forradalma és az intézmények leépítése a leglátványosabban végbement. Ezt a pragmatikus, bár nyilvánvalóan ismét csak leegyszerűsítő megfontolást azonban ezen a helyen maga Scull is kiemeli, rávilágítva, hogy más országokban (Nagy-Britannia, Németország) ez a versengés megítélése szerint kevesebb hullámot vetett.

Ahelyett azonban, hogy e váltások és fordulatok hátterének (az intézmények szerepének leépülése, antipszichiátria) komolyabb összefüggéseire világítana rá, a 20. századot tárgyaló fejezetekben elsősorban azokra az eljárásokra, kísérletekre, illetve a század kataklizmáinak pszichológiával-pszichiátriával kapcsolatos elemeire helyezi a fő hangsúlyt, amelyek vagy közismertek, ám elborzasztóak az olvasó számára (a harctéri idegsokk következményei, a nemzetiszocialista eutanáziaprogram), vagy pedig, bár kétségtelenül fontos elemei a diszciplína modern kori történetének, a pszichiátriát és a kísérleti eljárásokat övező rémtörténetek körébe tartoznak (sokkterápia, kámforoldatos injekciókkal történő kísérletek, szemüregen keresztül végzett lobotómia stb.).

Az utolsó, *A pszichiátria forradalma?* című fejezetben – amely kissé szervesen lenne hat a kötet egészéhez viszonyítva – Scull a szigorúan vett történeti adatok ismertetése helyett saját, igen komoly fenntartásait fogalmazza meg a világszerte dominanciára szert tevő amerikai pszichiátria fejlődésével kapcsolatban. A pszichoanalízis hosszú amerikai uralmának hanyatlásával, a csupán laza diagnosztikai kategóriák meglétével és a gyógyszerek fejlődésével született meg az igény a homogén betegcsoportok és egy megbízhatóbb nozológia létrehozására. A klasszifikációs rendszer, *A diagnosztikai és statisztikai kézikönyv* (DSM; *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*) létrehozását Scull kizárólagos és diktatórikus folyamatként látatja, olyannyira, hogy az Észak-Amerikán kívül használatos, a WHO által kibocsátott BNO (Betegségek Nemzetközi Osztályozása; *International Classification of Diseases*) és a DSM jelenlegi, ötödik kiadása közötti különbségek szinte elmosódnak látszanak. Scull ezzel, az örület „kényszerkategorizálásának” problémájával és kiinduló tézisével, az örület rejtélyének megoldhatatlanságával (hiába az ördögűzés, a lobotómia vagy a Prozac) zárja meg lehetőségen pesszimista végkicsengésű örület-történeti szintézisét.

Végezetül érdemes néhány szót ejteni a Mesterházi Mónika által készített magyar fordításról is, a szöveg ugyanis több helyen a történeti szakkifejezések és

a pszichiátriátörténeti szakirodalom összefüggései ismeretének hiányát tükrözi. Ennek illusztrálására most csak néhány példát emelek ki: a „klasszikus Görögország” (31) helyett érdemes lett volna inkább az „ókori Hellász”, az „Egyesült Provinciák” (143) helyett az „Egyesült Tartományok” használata. A középkorra koncentráló fejezetben különösen zavaró volt több szent nevének félrefordítása, ilyen például „Szent Foy” (82), aki a magyar terminológiában inkább „Szent Fides”-ként jelenik meg. A pszichiátriátörténet szempontjából jelentős intézmények sorában a York Retreat emblemikus helyet foglal el; az intézmény neve, amelyet egyébként nem is lenne szükségszerű lefordítani, a kötetben konzekvensen „York Pihenő”-ként jelenik meg. Ez a fordítás, bár bizonyos szempontból megállja a helyét, nem adja vissza azt a többletjelentést, amelyet az angol *retreat* kifejezés hordoz (jelenthet még menedéket, visszavonulást, magányosságot is), és amely megfelelően illusztrálja a magához az intézményhez, illetve létrejöttének folyamatához kapcsolható asszociációk sorát (például az intézetalapítások mögött a 18–19. század fordulóján húzódó elképzelést, a világból való kivonulást, ezáltal a védelmet a „normális” többség gúnyolódó viselkedésével szemben, az új terápiás célokat szolgáló természeti környezetbe helyezett intézményeket stb.). Ezért úgy gondolom, hogy ez a fordítás nem vagy csak megfelelő kiegészítő magyarázat mellett lehet helytálló. Helyenként a címek magyarra való átültetésénél is sajátos megoldásokkal él a fordító: ilyen például Frantz Fanon könyvének, *A föld rabjainak* (*Les Damnés de la Terre*, 1961) „A föld szerencsétlenjei”-ként való fordítása. Több helyen pedig egyáltalán nem nyilvánvaló, hogy a fordító ültette-e át magyarra egy adott könyv címét, vagy pedig a már megjelent magyar kiadás szövegét (ha van) használja-e a kötetben – bár ez már szerkesztői hiányosság is.

Összegzésként fontos kiemelni, hogy ugyan összefoglaló jellegéből következően a kötet számos olyan hiányossággal bír, ami könnyen kiküszöbölhető lett volna bizonyos hangsúlyok körültekintőbb megválasztásával (főként a 19–20. századot tárgyaló fejezetek esetében), a pszichológia és pszichiátria történetét kevésbé ismerők számára mindenképpen érdekes kezdő olvasmány lehet, és a kötet lapjain egyre-másra megjelenő kihagyott lehetőségeket talán többé-kevésbé magyarázza az, hogy Scull egyensúlyozni próbál a tudományos szakmunka és a népszerűsítő irodalom között. Ugyanakkor legalább ennyire fontos hangsúlyozni azt is, hogy e kötet az őrület történetének és lehetséges kezelési módjainak meglehetősen felszínes tárgyalására szorítkozik, így semmiképpen sem stabil alapként, csupán kiindulópontként szolgálhat a téma mélyebb összefüggéseinek megismeréséhez.

Kovács Janka

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Digby, Anne 1983: Changes in the Asylum: The Case of York, 1777–1815. *The Economic History Review, New Series* (36.) 2. 218–239.
- Foucault, Michel 2004: *A bolondság története a klasszicizmus korában*. Budapest.
- MacDonald, Michael 1986: Ophelia's Maimèd Rites. *Shakespeare Quarterly* (37.) 3. 309–317.
- Parry-Jones, William Ll. 1981: The Model of the Gheel Lunatic Colony and its Influence on the Nineteenth-Century Asylum System in Britain. In: Scull, Andrew (ed.): *Madhouses, Mad-doctors and Madmen*. London, 207–217.
- Porter, Roy 2002: *A téboly: a boszorkányperektől a pszichoterápiáig*. Budapest.
- Scull, Andrew 1990: Michel Foucault's History of Madness. *History of the Human Sciences* (3.) 1. 57–67.
- Scull, Andrew 2013: *A hisztéria felkavaró története*. Budapest.
- Scull, Andrew 2015: *Madness in Civilization. A Cultural History of Insanity from the Bible to Freud, from the Madhouse to Medicine*. Princeton–Oxford.

Karl-Peter Krauss: Quellen zu den Lebenswelten deutscher Migranten im Königreich Ungarn im 18. und frühen 19. Jahrhundert.

(Schriftenreihe des Instituts für Donauschwäbische Geschichte und Landeskunde. Band 20.) Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2015. 707 oldal.

Karl-Peter Krauss, a tübingeni Duna Menti Sváb Történeti és Országismereti Intézet (*Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde*) tudományos munkatársa évtizedek óta jelenteti meg szisztematikus forrásfeltárára épülő értekezéseit, elemzéseit. Érdeklődésének középpontjában a Dél-Magyarországra beköltöző német lakosság története áll annak teljes komplexitásában: az óhaza elhagyásától kezdve az új területre történő letelepedésen át a beilleszkedésig, leginkább társadalom- és mentalitástörténeti nézőpontot érvényesítve. Eddig napvilágot látott munkáiban a magyarországi németiség miliőjét jelenítette meg, amelyet csak olyan oknyomozással lehet megvalósítani, ahogyan azt Krauss teszi. Kutatásának sokrétűségét és az általa felvázolt történetek összetettségét a tudatos és széles körű forrásfeltárási biztosítja. Az évtizedek alatt szisztematikusán összegyűjtött dokumentumok adják az alapját a most bemutatásra kerülő forráskiadásnak, amelyben ötven különböző levéltár (az érintett országok: Németország, Magyarország, Ausztria, Románia, Szerbia, Belgium, Franciaország, Luxemburg, Svájc) iratait tanulmányozhatjuk koncepciózus és tematikus rendben. A közölt források legnagyobb része a kutatás számára eddig ismeretlen dokumentum.

A Magyarországra a 18. század során betelepült németiség történeti kutatásának eredményeit jelen recenzió nem kívánja értékelni. A téma historiográfiáját részletesen ismerteti és elemzi Gerhard Seewann nemrég németül és magyarul is megjelent nagy ívű szintézisében.¹ Mind Seewann könyve, mind Karl-Peter Krauss bevezetője arra mutat rá, hogy bár makro- és mezoszinten komoly ismereteink vannak a betelepülésről, a mikrotörténeti perspektíva érvényesítése és az egyéni életsorsok feltárása a legtöbb esetben nehezen megvalósíthatónak tűnik.² Következésképpen ezek feldolgozottsága fragmentált, a bevándoroltak, illetve a letelepedettek sorsát az elemzések nem jelenítik meg folyamatukban, ami jelentős kutatási deficit.

A be- és a letelepülés kihívásokat, kríziseket, döntési helyzeteket hozott egyéni, családi és közösségi szinten egyaránt. A migráció folyamata (például annak lebonyolítása, intézése), a bevándorlók köre és életminősége a 18–19. században jelentősen megváltozott. A részben jogi, részben hivatali, igazgatási források pedig kevésbé adnak lehetőséget az életsorsok dinamikájának vizsgálatához. Sematikus és statikus képet kapunk, ha megelégszünk a kezdeti nehézségek, illetve a későbbi vagyonosodás toposzszerű megállapításával. A letelepedőknek a számukra ismeretlen, multietnikus, multikonfessionális területen igen komoly

¹ Seewann, Gerhard 2012: *Geschichte der Deutschen in Ungarn. I. Vom Frühmittelalter bis 1860*. Marburg; uó 2015: *A magyarországi németek története I. A kora középkortól 1860-ig*. Budapest.

² Vö. Seewann 2015: 12–13.

kompromisszumokat, stratégiai döntéseket kellett meghozniuk. Ezt elsősorban a szocializációs tényezők és a lokális cselekvési lehetőségek határozták meg.

E folyamatok megértéséhez túl kell lépni a magyarországi németiség történetének kvantitatív alapú leírásán, amihez azonban hiányoznak az alap kutatások. A forrásbázis még messze nem kiaknázott, illetve csak egy-egy résztema vonatkozásában feltárt, és a feldolgozáshoz szükséges módszertani kérdések tisztázása is várat magára.

Karl-Peter Krauss célja a cselekvési környezet, valamint a kialakult/kialakított életmód, életvilág (*Lebenswelt*) bemutatása. Találó felvetés a szerzőtől Rudolf Vierhaus életvilág-értelmezése, aki azt olyan, társadalmi csoportban és egyénileg megélt tapasztalatként interpretálja, amelyet a közeg vagy az egyén a saját gondolatain, cselekedetein keresztül ismételt (egy újabb) valóságként tesz közzé. Az életmódot a változás dinamikájában kell értelmezni, a belső fejlődés és a külső hatások összefüggésében.³ A 18. századi életmód feltárása, valamint történeti-antropológiai megközelítése azonban igen sok kérdésre nem képes választ adni, amit leginkább a források hiánya, töredékessége idéz elő. A naplók, önéletrajzok csekély száma arra szorítja a kutatókat, hogy az egyes életállapotokat rövid időszakra korlátozódó, cselekvést dokumentáló iratok révén próbálja meg folyamatként értelmezni.

Krauss kreatív és pragmatikus módon jelölte ki a kötet központi témáját: a bevándorlók, betelepülők vagyoni örökséghez való hozzájutásának kérdését, valamint az ehhez kapcsolódó forrásokat. Ezzel képes érdemben bemutatni az ó- és az új haza közötti kapcsolatrendszert, a bürokratikus, az igazgatási, sőt a politikai kereteket, ugyanakkor a társadalom- és mentalitástörténeti kutatásokhoz is muníciót kínál.

A bevándorlás értelmezéséhez nélkülözhetetlen három stáció vizsgálata: egyrészt az otthon elhagyása (okok, körülmények), másrészt maga a bevándorlási folyamat annak minden járulékos körülményével, harmadrészt az új hazában való letelepedés, az új otthon és életvitel kialakítása. Krauss az egykori és az új lakóhely közötti kapcsolatfelvétel bemutatása révén egyszerre és együttesen képes megjeleníteni ezeket a színtereket. Még arra is ügyelt, hogy mind a kibocsátó, mind a célterületek minél nagyobb számban jelenjenek meg a kötetben.

A könyv egyik érdeme, hogy igen komoly merítésből dolgozik, amelyből tudatosan és körültekintően válogat. Több szereplő és ezáltal több szempont is megjelenik a gyűjteményben: többek között a kibocsátó területek hivatalos szervei, a német területen maradt rokonok, a befogadó területek közegei, valamint a bevándorlók egyéni és családi szempontjai. A szerző tudatosan igyekezett a források válogatása során az állam szempontjai mellett az egyéni perspektívát is hangsúlyosan bemutatni, ezáltal biztosítva, hogy a kérdéskört „alulról” („von unten”) is láthassuk.

³ Vierhaus, Rudolf 1995: Die Rekonstruktion historischer Lebenswelten. Probleme moderner Kulturgeschichts-schreibung. In: Lehmann, Hartmut (Hg.): *Wege zu einer neuen Kulturgeschichte*. Göttingen, 13.

Krauss olyan dokumentumokat vonultat fel, amelyek akár önmagukban, akár több forrással együtt szinte a vagyoni örökséghez kötődő teljes eljárást prezentálni tudják, a megigénylésétől a kifizetésig. Az igényes válogatás olyan finom forrástani és episztemológiai kérdések vizsgálatára is lehetőséget nyújt, mint például az egyes szereplők motivációi közötti különbségtétel. Walburga Hoss pécsi asszony például ugyanazon a napon, 1805. július 11-én írt hivatalos levelet a bajor törvényszékhez, illetve saját apjához (289–291). Előbbitől könyörögve kérte egyik, bátyja által már Bajorországban kifizetett öröksége elküldését a nagy drágaságra való tekintettel, utóbbinak viszont arról írt, hogy érdemes lenne neki is Magyarországra költöznie, mert itt jóval könnyebb élni az olcsóság miatt. A levelekben tetten érhető az öngigazolás szándéka, valamint vizsgálható a hitelesség kérdése is.

A szerző a bevezetőben külön tárgyalja a kutatás jelenlegi helyzetét és a kérdésfeltevés relevanciáját, mibenlétét (*Forschungsstand und Fragestellungen*), majd három rövidebb fejezetben reagál a közreadott források elemzési lehetőségeire (*Erbschaftsakten und Lebenswelten*), arra, hogy ezek a dokumentumok hogyan reprezentálják a bevándorlók életmódját (*Zur Repräsentativität der Quellen für die Lebenswelten der Migranten*), valamint a források áthagyományozódásában, fennmaradásában tapasztalható egyenetlenségekre (*Die Quellen und die Asymmetrie ihrer Überlieferung*). A bevezető részt a forráskiadáshoz fűzött magyarázatok zárják.

A források közreadása következetes, egységes és követhető. Minden egyes szöveg tájékoztató és értelmező megjegyzésekkel (*Einführende Bemerkungen*), az egyes ügyek tartalmi összefoglalójával kerül közlésre. A földrajzi- és személyneveket, továbbá az olyan korabeli szövegrészleteket, amelyeket mai olvasó nem tud értelmezni, a szerző lábjegyzetekben oldja fel. Külön érdeme és részben egyedisége Krauss eljárásának, hogy nem csupán egyes szövegeket mutat be azok singularitásában, hanem egy-egy ügyhöz irategyütteseket is felvonultat, ezzel nem csupán egy benyomást, egy emblemátikus „szelfit” képes felvillantani, hanem történeteket, amelyeknek eleje, közepe, vége és tanulsága van. A szerző évtizedek óta gyűjti a forrásokat, tudatosan igyekszik az általa vizsgált szereplők élethely-változásait a különböző levéltári anyagok révén végigkísérni. Csak példaként emelem ki Franz Collonval győri lakos esetét, aki hosszú időn keresztül várta szülői örökségét Nussweilerből. Ezt a várakozást 1774 és 1798 között öt levél segítségével követhetjük nyomon (191–194). Karl-Peter Krauss a források számbeli bővítésével is próbál teljesebb képet rajzolni az egyes ügyekről és élethelyzetekről. A Trillfingenből Pécsre költöző Kilian Horn pénze után a hatóságok majd négy évig nyomoztak, amit huszonnyolc iraton keresztül vizsgálhatunk (550–562), köszönhetően annak, hogy a Sigmaringeni Állami Levéltárban és a Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltárában teljes egészében fennmaradtak az ügy iratai. A Pesten elhunyt Joseph Neyer örökségére jogosult lánya keresését (1757–1760) pedig huszonhárom ügyiraton keresztül ismerhetjük meg (390–403).

A források a 18. századból és a 19. század első negyedéből származnak (a kiadványban lefedett pontos időintervallum: 1718–1826), ám leginkább az 1780–1790-es évek, a jozefinista és a posztjozefinista időszak dominál. Nagy részük német nyelven íródott, kisebb hányaduk latinul, valamint magyarul. Az iratanyagok között találunk rendeleteket, ügyiratokat, hivatali, illetve magánlevelezést, hagyatéki leltárt, valamint kérvényt. A kötetben néhány kiválasztott forrás digitalizált képe is helyet kapott.

A könyv központi részét kitevő szövegkiadásban a szerző öt nagyobb tematikus egységet határozott meg, amelyeket aztán további csoportokra bontott. A közzétett forrásokat ezekbe sorolta be, így egyrészt a heterogén szövegeknek képes erős homogenitást kölcsönözni, másrészt az összehasonlítás lehetőségét kínálja fel az olvasónak.

Az I. blokkban a bevándorlás, valamint a bevándorlók cselekvési környezetét meghatározó jogszabályi kereteket tisztázza, esetleges visszásságokat, problémákat említ (*Verordnungen, Geldtransfer und Aushandlungsprozesse*). A történészszakma számára a bevándorlási folyamat anyagi, pénzügyi feltételei kevésbé ismertek. A kötetben tizennégy olyan forrást olvashatunk, amely a vagyon áthozásának, az adók, hátralékok kifizetésének problémakörét tárja elénk. Egyrészt képünk arról, hogyan igyekeztek a német rendek határt szabni a bevándorlók által magukkal vitt ingóságok mennyiségének, másrészt, hogy rokonin milyen gyakorlatokat tapasztalhatunk a vagyon(tárgyak), örökségek átadásáról, visszatartásáról. A merkantil szemléletű államoknak különösen fontos kérdés volt a vagyon exportja. A kötet nyolc forrással érzékelteti az egyes uradalmak, birtokosok érdekeinek érvényesítését (*Wahrung von territorialherrschaftlichen Interessen*), valamint az ezekhez kapcsolódó diplomáciai közbenjárásokat (*diplomatische Interventionen*). Különösen tanulságosak az emigrációs folyamatok korlátozását, illetve a megszorításokat bemutató források (*Emigrationsbeschränkungen und Restriktionen*).

A II. tematikus egységben (*Formen und Folgen der Transaktionen*) a pénzügyi tranzakciók formáinak és eredményeinek igen széles spektrumát találjuk, negyvenöt irategyüttesével ez a blokk teszi ki a közölt források egyharmadát. Ebből harminc mutatja be azokat a szereplőket, intézményeket, hivatalokat, uradalmakat, birtokosokat, amelyek közvetlen vagy közvetett szereplőként befolyásolhatták az örökségekkel kapcsolatos ügyeket. A dokumentumok plasztikusan érzékeltetik, milyen csatornákon keresztül, mennyi fáradsággal, illetve utánjárással párosult az egykori otthonukhoz kötődő örökségek intézése, beszerzése, és milyen körülményeknek, feltételeknek kellett teljesülniük a tényleges pénzösszeg átvételéhez. Az egyedi esetek ugyanakkor arra is rámutatnak, hogy az objektív keretek mellett milyen szubjektív tényezők hatottak, és tették esetlegessé a folyamatokat, váratlaná a végeredményt. Külön forrásokat találunk az örökségek megszerzésének módozataira, akár a személyes átvételre, akár a megbízás útján történő elhozatalra, de még az illegális eljárásokba (*der illegale Vermögenstransfer*) is betekintést nyerhetünk. Igen jó ötletnek bizonyult a szerző részéről, hogy öt

forráscsoporton keresztül példákat hozzon arra, milyen beruházásokat indítottak el a megkapott összegekből (*Investitionen durch Erbschaften*). Több dokumentum is azt bizonyítja, hogy az örökségek nagy részét Magyarországon ingatlanok vásárlására fordították, sokszor még azelőtt, hogy az igényelt összeget kézhez kaphatták volna.

A III. blokkban (*Zwischen Herkunftsraum und Zielgebiet*) igen kreatív módon az elhagyott otthon és a célállomás, az új otthon közötti kapcsolatteremtésről kapunk látéleletet. A kivándorlók levelei nem csupán történeti szempontból különlegesek, hanem egyúttal olyan kordokumentumok, amelyeknek köszönhetően intuitív módon behelyezkedhetünk a nagy életváltásokat megélt emberek érzésvilágába. Betekinthetünk abba, hogy a már magyar területre költözők milyen gondolatokat fogalmaztak meg otthon maradt rokonaik, ismerőseik felé, mit emeltek ki, mit tartottak fontosnak közölni, például milyen érvekkel próbálták rábírní a családtagjaikat arra, hogy kövessék őket új hazájukba. A levelek adatokat nyújtanak a migránsok utazásáról, a letelepedés folyamatáról, a tapasztalatokról, bemutatnak túlélési, házasodási stratégiákat. Ezek a személyes beszámolók abból a szempontból is érdekesek, hogy a bevándorlók leírják benyomásaikat, tapasztalataikat új lakóhelyükről, az ott élők lokális társadalmáról, a különböző etnikumokról, illetve felekezeteikről. A nagyobb merítés következtében találkozunk pozitív, optimista hangulatú szövegekkel, valamint realista tónussal („*wer hier nicht arbeitet, der hat auch nichts*”, 333).⁴ Öt forrás a származási helyen maradt rokonságnak az elvándorlók irányába tanúsított viselkedési formáit, segítségnyújtását, szolidaritását érzékelteti.

A IV. tematikus egység az új hazában kialakított életmódot, életvilágot (*Lebenswelt*) tárja elénk, egyfajta mikrotörténeti pillanatfelvételnél, és ezáltal lehetőséget teremt a történeti antropológiai nézőpont érvényesítésére. Krauss kreatívan válogat momentumokat a cselekvők mikrokozmoszából (*Ausschnitte aus dem Mikrokosmos der Akteure*) tizenhárom ügyirat segítségével. A kötet ebben a részben igen plasztikus és érzelmileg is erős hatást keltő forrásokkal érzékelteti a bevándorlók tartós problémáit, a betegségeket, elhalálozásokat.

Végezetül az V. részben a szerző olyan ügyeket mutat be, toposzszerűen, amelyek valamilyen igazságszolgáltatási, hatósági eljárással, nyomozással párosultak (*Kriminelle Handlungen, Fehlzustellen und Erstreitigkeiten*). Példákat olvashatunk többek között deviáns viselkedésre, szándékos lopásokra, csalásokra, félreértésekre, helységek, személyek összetévesztésére. A Magdalena Schmidt részére Ráczpetrére⁵ küldött 1236 forint például azért nem érkezett meg a címzettnek, mert a célállomásként feltüntetett Rätzenpetrét a hatóságok nem találták (532–534). Joseph Schäfer pénzét pedig Apatin helyett Apadira⁶ utalták (541–550). Végül tíz forráscsoport révén bepillantást nyerünk részben bírósági eljárást

⁴ „aki itt nem dolgozik, annak nincs is semmije.”

⁵ Ma Újpetre, Baranya megye.

⁶ Apáti, ma Bátaapáti, Tolna megye.

igénylő, részben addig el sem jutó családi vitákba (*Streitigkeiten in der Familie und gerichtliche Auseinandersetzungen*).

A kötetben való tájékozódást személy- és földrajzi névmutató segíti (679–707), a mellékletben feloldásra kerül az összes levéltári rövidítés (634–647). Mindemellett Karl-Peter Krauss térképekre vetítette a kötetben szereplő összes települést, külön térképen bemutatva a bánáti, a bácskai, illetve a baranyai és tolnai helységeket (629–632). Külön ki kell emelni a kiadvány végén szereplő irodalomjegyzéket, amely igényesen és a maga teljességében vonultatja fel a kérdéskör eddigi szakirodalmát.

A hagyatéki anyagok és az ezekkel kapcsolatos levelezések szisztematikus kutatást és analitikus elemzést igényelnek. Ehhez nyomon kellett követni a pénz útját, valamint kifizetésének okait, a hozzájutás körülményeit. Ez adott egyfajta célt, stabil alapot Karl-Peter Krauss munkájának, és ez a rendszerezett, következetes, komplex szemlélet biztosította a módszertani következetességet, valamint a források feltárásával kapcsolatos maximalizmust. Teljes mértékben egyetértek a szerző azon megállapításával, hogy a kiadott források kulcsot kínálnak a jog-, a társadalom-, a gazdaság-, az életmód-történeti és demográfiai kutatásokhoz, és megnyitják a kaput a „homo migrans” mikrotörténeti megközelítéséhez, értelmezéséhez. A kötetben közölt források felhasználása hozzájárulhat ahhoz, hogy Wolfgang Hoppel „igénybejelentése” orvosolható legyen, aki korábbi munkájában kívánatosnak tartotta egy olyan kvantifikáló szemléletű ki- és bevándorlás-monográfia elkészültét (*zu einer Art von quantitativer Auswanderbiographie*),⁷ amelyben a migránsok és családjaik sorsa mind az ó-, mind az új világban egyaránt követhető lenne.

Gözsy Zoltán

⁷ Hoppel, Wolfgang von 1984: *Auswanderung aus Südwestdeutschland. Studien zur württembergischen Auswanderung und Auswanderungspolitik im 18. und 19. Jahrhundert*. Stuttgart, 20.

Martha Lampland: The Value of Labor. The Science of Commodification in Hungary, 1920–1956.

The University of Chicago Press, Chicago–London, 2016. 330 oldal.

Martha Lampland monográfiája a mezőgazdasági munka kommodifikációjának történetén keresztül a tudományos tudás, a modernizációs törekvések és a gazdaságpolitikai döntések metszéspontjairól s ezek 20. századi magyar történelemben játszott szerepéről szól.

A szerző Magyarországon is elérhető, fogalmi kereteit tekintve azonban a hazai történetírás számára újrafelfedezésre váró, két évtizeddel korábbi munkája, a *The Object of Labor. Commodification in Socialist Hungary*,¹ az államszocialista termelőszövetkezetekben végzett munkáról szóló antropológiai tanulmány volt, amely alapvetően az osztálykülönbségek és a kollektivizáció mindennapi kölcsönhatását kutatta a vidéki Magyarországon. Lampland 2016 őszén megjelent könyve annyiban folytatása az előző kutatásnak, hogy egy abban felmerült ellentmondásra, a munka értékével kapcsolatos attitűdben tapasztalt generációs különbségre keres választ. A használt módszerekben is van folytonosság, hiszen a könyv 1945 utáni időszakra vonatkozó forrásbázisát olyan regionálisan specifikus levéltári adatgyűjtés szolgáltatta, amely antropológiailag értelmezhető esetekre irányult. Az *Object of Labor*-hoz képest jelentős módszertani válto-

zást a közgazdaság performativitásával, valamint a tudományos közösség szerepeivel kapcsolatos gondolkodás központba helyezése hozott. Előbbi azt jelenti, hogy a közgazdaság-tudományi gondolkodás visszahat a valóban létező világra, míg utóbbi „Science and Technology Studies” néven ma már önálló tudományág, s Lampland a University of California, San Diego, Science Studies programjának vezetője. Lampland érdeklődésének formálódását és egyben az új kötet előmunkálatait itthon kevés, globálisan azonban jelentős figyelmet kapott tanulmányok jelezték, amelyek egyben nem részei a most bemutatandó kötetnek.²

A *The Value of Labor* döntően – címéből adódóan – 1920 és 1956 közötti kronológiai egységben gondolkodik, de természetesen adott esetben előkerülnek korábbi és későbbi események is. Szűken értelmezve, a kötet egy kudarctörténetet mutat be, hiszen a munkaegység-alapú gazdálkodás több

¹ Lampland, Martha 1995: *The Object of Labor. Commodification in Socialist Hungary*. The University Press of Chicago, Chicago–London.

² Lampland, Martha 2009: *Classifying Laborers. Instinct, Property, and the Psychology of Productivity in Hungary (1920–1956)*. In: Lampland, Martha – Star, Susan Leigh (eds): *Standards and their Stories. How Quantifying, Classifying and Formalizing Practices Shape Everyday Life*, Ithaca, 123–142; uő 2011: *The Technopolitical Lineage of State Planning in Mid-Century Hungary (1930–1956)*. In: Hecht, Gabrielle (ed.): *Entangled Geographies. Empire and Technopolitics in the Global Cold War*. Boston, 155–184.

évtizedre visszanyúló előzményeit, 1951-es bevezetésének körülményeit és 1958-ra lényegében bekövetkező bukásának kontextusát elemzi. A munkaegység részleges továbbélésének és jelentésváltozatainak későbbi történetéért az olvasónak az *Object of Labor*-höz kell nyúlnia.

Jelen kötetben a szerző abból az alapállásból indul ki, hogy a magyar mezőgazdaságban a 20. század első felében nem volt valódi bérmunkaerő-piac, a munka azonban mégis áru volt, és 1945 után is az maradt. Lampland érvelése szerint a vizsgált korszakban azért létezhetett kommodifikáció piac nélkül is, mert az áruvá válás infrastruktúráját egy sokszereplős kölcsönhatás adta, amelynek tényezői a tudományos üzemirányítás szakemberei, kísérletek, kutatóintézetek, az ő rezsimen belüli szerepeik, e gondolatok bürokratizálása, és ez utóbbinak a vidéki lakosság gondolkodására gyakorolt hatása. Az infrastruktúra kommodifikációban játszott szerepéből folytonosságok is következnek: a német tudományos munkaszervezés recepcióján alapuló, elméleti és tapasztalati tudás egyes kutatóintézetekben tovább élt, illetve Nagy Imre agrárprogramjának keretében újjáéledt, s ez alapján tudott a pártállami vezetés bevezetni a Szovjetunióban használttól eltérő számítási módokat. Lampland a magyarországi szövetkezetekben bevezetett munkaegységet a 20. században világszerte jelen lévő racionalizálási törekvések specifikus formájának látja. Ez a nézőpont a modernizáció keretében kifejtett központosított erőfeszítések, az új rendszer bevezetését övező tárgyalásos folyamatok, a reprezentáció, az intézményépítés, a konfliktus és

a revízió folyamatát hangsúlyozza a végpontok vizsgálatával szemben. A szerző a mezőgazdasági munkafolyamatok formalizálásához kötődő új rutineljárásokat, és ezek internalizálását kulcsfontosságúnak látja a pártállami társadalmi formáció kialakulásában. Ebben a keretben az 1950-es évek első felében a kulácfogalom kialakításával járó erőszak lerombolta annak lehetőségét, hogy a munkaegység-alapú mezőgazdaság működjön. A Nagy Imre-féle újratervezés idején a szövetkezetekből való tömeges kilépés következtében kialakuló vagyoneelosztási jogviták ugyanakkor olyan stabil és legitimnek tekintett vidéki pártállami bürokráciát és értékszámítási eljárásokat hívtak életre, amelyek a korábbi években nem léteztek.

A kötet nyolc fejezete döntően egy kronológiai pont, 1945 mentén tagolódik két nagyobb egységre. Az első fejezetek célja az, hogy orientálják az olvasót a két háború közötti Magyarország agrárviszonyai, valamint agrárgazdasági gondolkodása tekintetében. Az 1945 utáni évekkel kapcsolatos elemzéssel ellentétben ez a kép nem megyei levéltárakban megfigyelt lokális esetekre támaszkodik. Az első fejezet döntően szociográfiák, míg a második szaklapok, elsősorban az Országos Magyar Gazdasági Egyesület lapjában, a *Köztelek*-ben közölt tanulmányok olvasatára épül. Az első fejezetből képet kapunk ugyan a vidéki lakosság depriváltságáról, valamint a földosztással kapcsolatos elvi álláspontokról, azonban számos, a két világháború közötti időszakban releváns együttállás kimaradt a látószögből. Ilyen az állam kiterjeszkedése az 1930-as években, s ezzel összefüggésben, a gazdaság- és szociálpolitika antisze-

mita jellege.³ A kutatással eltöltött évek számából kiindulva ezt minden bizonynyal a közönség, illetve a kiadó igényei indokolják, és nem a tudás hiánya.

A könyv első részének egyik legfontosabb állítása, hogy a cikkeket író szakemberek kisebbségben és gyenge érdekérvényesítő helyzetben voltak. Önmagában az, hogy a megszólalók a korszak egyik, az állammal folytonos kommunikációban álló egyesületének lapjában írnak, inkább cáfolná a felvetést. Ezért a felvonultatott szereplők nagy száma ellenére a beszélők helyzetével kapcsolatban marad bizonytalanság: nem mutatkozik meg tisztán, hogy kik voltak azok, akik az 1950-es években szerepet kaptak a munkaegységgel kapcsolatos elméleti munkában. Ezt a hiányt magyarázza Lampland bevezetője, miszerint az első fejezetek levéltári bázissal kapcsolatos döntését meghatározta, hogy a releváns kutatóintézetek iratanyaga nem volt fellelhető, s így nem lehetett esettanulmány-szerűen kibontani a tudósi-szakértői szerepeket, valamint a kutatások, megfogalmazott állítások és igények folytonosságát.⁴

³ Lásd Szikra Dorottya 2008: A szociálpolitika másik arca: fajvédelem és produktív szociálpolitika az 1940-es évek Magyarországon. *Századvég* (13.) 48. 39–79; valamint Ungváry Krisztián 2016: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon*. Budapest, 129.

⁴ Ugyanakkor a recenzió írásakor már elérhető két kötet, amely a társadalomkutatói gondolkodás és annak folytonossága szempontjából releváns: Bartha Ákos 2017: *Populizmus, népiség, modernizáció. Fejezetek a kelet-közép-európai politikai gondolkodás 20. századi történetéből*. Budapest; Papp Gábor 2017 (szerk.): *Értelmiségi válaszutak 1945 után: Egy akadémiai ülésesszak előadásai*. Budapest.

A harmadik és az ezt követő fejezetek invenciózusak, és új eszközök sorát kínálják a magyarországi történészek számára. A harmadik fejezet (*Formalizing practices*) azokat a transzformációkat veszi sorra, amelyek a kommodifikációhoz szükségesek, és ezzel fontos szempontrendszer nyújt a kutatóknak. A szerző célja a következő: „A munkatudomány munkáját írom le: azt, ahogyan standard mértékeket alkot a munkavégzésről és a munkateljesítményről és ahogyan a munka költségei kiszámításának helyes módjait definiálja főként olyan komplex számításokon keresztül, amelyek a munkaszerződésekben megjelenő javakat és szolgáltatásokat az elemzés mérhető egységeivé alakítják” (77).

Az első és a második rész közötti átmenetet a pénzhasználat 20. századi bizonytalanságait hangsúlyozó negyedik fejezet biztosítja. Ez nem új kutatás eredménye, a meglévő munkákra építve hívja fel a figyelmet arra, hogy a 20. századi Magyarországon számos olyan többéves periódus volt, amikor a pénz nem volt megbízható vagy komolyan vehető csereeszköz. Ez a nyomaték főként a nyolcadik fejezet tükrében nyeri el értelmét, miszerint mennyiben volt magától értetődő, hogy a mezőgazdaságban dolgozók a munkával töltött idő vagy teljesítmény alapján álló pénzbeli kifizetést preferálták, s egyáltalán mennyiben volt a munkaegység-alapú elszámolás a pénzalapú gondolkodás irányába tett lépés. Ez a fejezet akár önálló kötet problémafelvetése is lehetne.

A kötet második részének első logikai egysége azt a feszültséget hangsúlyozza, amely a mindenre kiterjedő,

még a háborús kötött gazdálkodásnál is jelentősebb adatfelhalmozást igénylő tervgazdálkodás és az értelmiségellenes attitűddel terhelt lusztrációs törekvések között fennállt. Lampland aláhúzza, hogy a számítások és annak módosításai intézményes kutatásokat igényeltek, s ezeken belül 1953-tól megfigyelhető volt az 1945 előtti karrierutak újraindulása, illetve az 1945 után burzsoának bélyegzett statisztikai tudás értékének újrapozicionálása. A desztalinizáció kezdeti időszaka ugyanakkor a munka kommodifikációja szempontjából egyszerre jelentett váltást és folytonosságot: folytatódott, igaz, jobb minőségűvé vált a munkaegység-számítás bevezetése. Lampland megfigyelései alapján folytonosság van az 1930-as és az 1950-es évekbeli, valamint talán a még későbbi szakértői szerepek között. A szakértők ugyanis a modernizáció sikere és a tudástermeléssel összefüggő intézményszervezés közötti összefüggést hangsúlyozva léptek fel.

A szakértői tudás történetének elemzését Lampland a kulákfogalom megalkotásával kapcsolatos erőszakhullám és a szövetkezeteken belüli konfliktusok három megyére, Győr-Moson-Sopronra, Zalára és Hajdú-Biharra kiterjedő levéltári kutatásával ötvözi. Ez a módszer rímel a fiatalon elhunyt brit történész, Mark Pittaway gyakorlatára, és ez valószínűleg nem véletlen egybeesés eredménye.⁵ A mikro- és a makroszint összekapcsolása a történettudomány és különösen a szövegalkotás egyik állandósult problémája.

Lampland, mint ahogy korábban Pittaway is, sikerrel kapcsolja össze a kettőt, és ezzel új lendületet visz a szöveg egészébe.

A záró fejezet a helyi történetekre építve az 1953–1955 közötti időszak változásait kontextusba helyezve, érvel amellett, hogy a „[...] munkatudományi képletek és a munkaérték mértékegységei csak egy bizonyos kontextusban nyernek értelmet; ezek olyan mérőszámok voltak, amelyek helyi viszonyok között konkrét célok érdekében beszéltek. A számok nem elidegenedett számok voltak egy lapon, hanem kövér számjegyek, amelyek érdekeket szolgáltak. Ez azt is jelentette azonban, hogy az elegáns munkaérték-számítások nem állhattak meg önmagukban: szükségük volt intézményes testületek támogatására, amelyekkel közös érdekeik voltak és amelyek növelték kapacitásukat e cél elérése érdekében.” (273.)

A konklúzió a bevezetőhöz hasonlóan lendületes és összefogott, s megkönnyíti mind a kötetben belüli tájékozódást, mind a további kérdések formálását. Ugyanezt a folyamatot segítik a kötet végén az átláthatóan rendszerezett levéltári források és a mutatók, valamint az is, hogy a *The Value of Labor* e-book-formátumban is elérhető. Összességében Martha Lampland munkája azon monográfiák körébe tartozik, amelyek Magyarországot helyezik a tudás-előállítás és modernitás történetének térképére úgy, hogy közben kevésbé ismert szereplők hangját teszik hallhatóvá.

Balogh Róbert

⁵ Pittaway, Mark 2012: *The Workers State: Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*. The University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2012.

SZERZŐINK

Balogh Róbert (1983) PhD-hallgató
(ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program)
rbalogh215@gmail.com

Baráth Katalin (1978) történész
sztojkovicspiksz@gmail.com

Bácsalmási Irén (1966) szociológus
bacsalmasiiren@gmail.com

Borbély Sándor (1982) tudományos segédmunkatárs
(MTA BTK Néprajztudományi Intézet)
sborbely@btk.mta.hu

Gőzsy Zoltán (1974) történész
(PTE BTK TTI Újkortörténeti Tanszék)
gozsy.zoltan@pte.hu

Kiss András (1981) főlevéltáros
(Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára)
kandras981@gmail.com

Kovács Janka (1990) PhD-hallgató
(ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Doktori Program)
csigaszem@gmail.com

Kulcsár Beáta (1977) doktorjelölt
(ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program)
kulcsarbeata@hotmail.com

Matus László (1966) levéltári szakértő
(MÁV SZK Zrt. MTÜSZ Archívum)
matszlo@gmail.com

Polyák Petra (1985) levéltáros
(PTE Egyetemi Levéltár)
polyak.petra@pte.hu

Tangl Balázs (1989) levéltáros
(Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár)
tanglbalazs@gmail.com

CONTENTS

In Memoriam Vera Bácskai (1930–2018) 5

DISCIPLINE – PUNISHMENT

Janka Kovács	Mental Health Policy at the Turn of the Eighteenth Century: Theoretical Framework, Concepts, Proposals	7
Balázs Tangl	Everyday Life in the Joint K. u. K. Army at the Time of Mandatory National Service (1868–1914)	27
Beáta Kulcsár	Penalty and Exclusion in the National Casino of Bihar County and Nagyvárad	48
Katalin Baráth	Aggravating Circumstances. Female Defendants in the Criminal Courts of the WWI Hinterland	69
László Matus	The “Counter-Revolutionary” Consolidation of the Hungarian Royal State Railways. Defense Strategies in Political Litigation for Supporting the 1919 Commune at the Hungarian Rail	87
Irén Bácsalmási	An Attempt for the Socialist Re-education and Punishment of Prostitutes in Hungary between 1950–1960	103
András Kiss	“Let the Party HQ Blow Up!” Disciplinary Cases at the Csepel Car Factory (1950–1961)	124

Sándor Borbély	Disciplinary Techniques and Adaptation Mechanisms in the Transcarpathian Border Region	149
Petra Polyák	University and Discipline. Aspects of Judging the Behaviour of University Students before 1956	175

BOOKS

From exorcism to Prozac Andrew Scull: Az őrület kultúrtörténete. A Bibliától Freudig, a bolondokházá- tól a modern orvostudományig.	– Janka Kovács	197
Karl-Peter Krauss: Quellen zu den Lebenswelten deutscher Migranten im Königreich Ungarn im 18. und frühen 19. Jahrhundert.	– Zoltán Gözsy	205
Martha Lampland: The Value of Labor. The Science of Commodification in Hungary, 1920–1956.	– Róbert Balogh	211
Authors		215
Contents		217
Abstracts		219

ABSTRACTS

Katalin Baráth: Aggravating Circumstances

Female Defendants in the Criminal Courts of the WWI Hinterland

The history of women in the hinterland has attracted little attention in the historiography of the Great War. The study aims to fill this gap by examining the populous but hitherto seldom investigated social stratum of poor rural women through conflicts they encountered as a direct consequence of the war. The source material derives from lawsuits in which these women, primarily from former Bács-Bodrog and Torontál counties (now largely in Serbia), were acting as defendants. While the WWI historiography of women, narrated from the angle of the increasingly bourgeois upper classes at the time, emphasises the advances in women's emancipation, the present study reveals a different picture. The breakout of the war did not bring about the same manoeuvrability for poor peasant woman, instead the opposite took place. Although these women of uncertain social status could try (even illegally) to use new income opportunities to make up for missing income after the loss of the breadwinner, these rarely improved their difficult situation. The law, at the same time, was draconian even if the women's sole breadwinner status in their family was acknowledged. In their assessment by the law the war counted as aggravating circumstance, if at all considered. In their case, the court hardly ever deliberated the exceptional situation brought about by hostilities – as if the war only affected men unfavourably.

Irén Bácsalmási: An Attempt for the Socialist Re-education and Punishment of Prostitutes in Hungary between 1950–1960

The study demonstrates that even though official ideology condemned solicitation for prostitution as a reprehensible activity against Socialist morale and norms, participation in prostitution was weighted solely on the basis of obligatory class category labels. Whereas before 1950, the authorities made a sharp distinction between legal (registered) and illegal (clandestine) prostitutes, following the abolition of legal prostitution, the distinction was made between “class aliens” and “working class” prostitutes instead. In police action undertaken between 1950 and 1960, the sentencing and its implementation were preceded by a thorough examination of the class category of the accused, which greatly affected the quality of both. Class alien prostitutes were instantly criminalised

and were deemed reprehensible, which clearly suggests that the retribution was exacted not for soliciting but for the perpetrator's class affiliation.

Sándor Borbély: Disciplinary Techniques and Adaptation Mechanisms in the Transcarpathian Border Region

Through the example of a Transcarpathian village, Tiszapéterfalva, the study presents the micro-analysis of post-1945 Soviet political dictatorship. By exploring the social and political conflicts as well as the interactions and tensions between the local society of the village and the state as external power, the study focuses on everyday forms of resistance against dictatorship, such as theft, breaches of work discipline, slowdown, sabotage, workforce migration. Parallel to these, the study examines the corresponding reprisal and corrective procedures, such as disciplinary notices, fines, deducting workdays or remuneration, demotion, which were deployed by rural collectives in order to create, reinforce and consolidate the communist regime in the 1960s and 1970s. The study argues that the adaptation techniques emerging in various fields of social life – especially in the transforming circumstances of property rights, labour organisation, income structure and political situation – and the corresponding corrective procedures together formed a system whereby they mutually controlled one other.

András Kiss: “Let the Party HQ Blow Up!” *Disciplinary Cases at the Csepel Car Factory (1950–1961)*

The study examines the corporate policy of discipline and punishment through selected snapshots from the life of management and staff at the Csepel Car Factory. Although the paper investigates the topic primarily from the viewpoint of the workers, it also touches upon some cases that involved middle and upper management. This latter is notable precisely because from the 1950s onwards both management and workers were liable to be demoted or brought to disciplinary action for a variety of reasons. The forced industrialization of the early 1950s, as well as the resulting performance pressure dictated by the corporate plans, provided the establishment with opportunities to “set examples.” These cases included the sanctioning of “voluntary leavers”, workers committing “Plan fraud,” or being late for work. The workers and their direct superiors attempted to solve most cases “among themselves” which suggests the existence of informal arbitration. The cases resulted in legal procedures proper, as well as party disciplinary actions against the factory's employees. Cases involving the party

state and the corporation's internal disciplinary policies reveal that the practices of discipline and punishment in this period were far from standardized and egalitarian.

Janka Kovács: Mental Health Policy at the Turn of the Eighteenth Century: Theoretical Framework, Concepts, Proposals

Analysing theoretical approaches and pragmatic proposals found in literature of law enforcement and health administration, the study examines the contemporary theory of and approaches to the care for people living with an infirmity of either mind or soul. The overview also takes into account the English model, which was considered exemplary at the time, as well as concepts found in the references of German-language works and in Hungarian health administration-related texts. Special emphasis is placed on the contexts which these texts deploy, such as questions of poverty and discipline, the most frequently discussed topics, symptomatology, as well as the terms and speech modes used to describe the patients and their condition. Further questions concern whose remit healthcare was thought to be at the time, where mental health patients belonged within institutionalised caregiving, and what the actual and/or idealised image of these institutions was like in health administration and enforcement texts. The study scrutinizes contemporary pragmatic healthcare solutions by surveying theorists' attitudes and answers to these questions – each coming from their own respective disciplines.

Beáta Kulcsár: Penalty and Exclusion in the National Casino of Bihar County and Nagyvárád

In 1902 the Board of Governors of the National Casino of Bihar County and Nagyvárád revoked Gyula Vaiszlovich's membership on account of his participation in a duel. His grievously wounded victim was Lajos Pallay, a renowned and widely respected lawyer of the city. His brother, Emil Vaiszlovich received the same sentence in 1904 when he was excluded from the Casino because of a street brawl. As the youngest sons of Adolf Weiszlovits, the city's reputable undertaker, the brothers had uncertain financial situation and limited social capital. The study describes the protagonists in these incidents, as well as the exclusion procedure and its rationale, the motives of the decision makers, the logic behind the decision making process, and the sanctions' normative and social determination. In juxtaposition, the study also presents the brothers' own interpretation of the incidents and goes on to explore the consequences of the

board's decision extending beyond the walls of the Casino. Further, the paper enumerates attempts of non-institutional sanctions. In sum, the study provides an insight into the internal affairs of the Bihar County casino: its normative structure and its practices to sanction the breach of these norms; beyond this, it also reveals – within certain limits – the casino's ability of social organisation beyond its own community. The study shows the casino in operation, in the process of community building and social organisation, and finally, arrives to informed observations about social control in action.

László Matus: The “Counter-Revolutionary” Consolidation of the Hungarian Royal State Railways

Defense Strategies in Political Litigation for Supporting the 1919 Commune at the Hungarian Rail

The documents relating to the disciplinary tribunals and councils of the Hungarian Rail are held at the corporate archives of the Hungarian State Railways. The present study focuses on the politically motivated disciplinary actions at the turn of the 1910s, revealing the identity-building acts of the processes of transition between old and new structures. The paper examines and categorises the defence strategies attested to in the documentation of defence and appeals, primarily the ones with a demonstrated preference of adaptation techniques. Political disciplinary cases are generally characterised by the topoi and slogans of the “counter-revolutionary” ideology appearing in the wording of the indictments, resolutions and protocols, and the fact that all rail employees were represented in them directly or indirectly. Thus, disciplinary actions were the arena for a political cleansing ritual, whereby the railway community excluded the politically deviant members from their fold. As the defence documents examined by the study reveal, the majority of the defendants recognised that the most critical condition for a favourable resolution was ideological adaptation and repressing all components of an alternative identity. As a conclusion, the assumption that the individuals' strategy of false adaptation ultimately surreptitiously transformed into adherence to the norm evokes the Foucauldian disciplinary machine, which intricately interwove the entire railway community: the counter-revolutionary ideology was internalised by the narratives which were rephrased through the practise of deceit as a strategy, which in turn were primarily deployed because of the regular and continuous disciplinary actions.

Petra Polyák: University and Discipline

Aspects of Judging the Behaviour of University Students before 1956

The party state's economic and social aims, based on the Marxist–Leninist ideology, significantly affected the definition of the types of behaviours considered insubordinate, the means of sanctions, as well as the operation of the authorities dedicated to enforce them. In the re- and over-politicised atmosphere of universities and colleges (much like that of the rest of society), actions such as asking inappropriate questions, cheating at exams, even simple truancy, were liable to gain unfavourable political charge, which were organised along the easily recognisable labels of current politics and ideology – “reactionary,” “clerical,” “kulak,” “right-wing tendencies” – affixed upon the accused students. The documentation of the disciplinary procedures, however, are informative not only about the zeal to create and expose the enemy, but also about the accused students' motivation behind their actions.

While Hungarian historiography studies the “anti-regime” behaviours (or those labelled as such) of higher education students and responses of the authorities mostly in the context of the 1956 Hungarian Revolution, German higher education research assumes a more nuanced and in-depth approach to the same topic. The toolkit developed to instigate regime-friendly behaviour, as well as the forms of repression exerted upon both students and educators are both of central importance in studies of East German higher education history and monographs published on institutional histories. Their approach is largely determined by the methodology and terminology developed through decades of research in the field of East German social resistance (*Opposition und Widerstand*). While this approach rightly stresses the opportunities for individual action and the limitations of attempts of total social control, it mainly focuses on finding confrontational contacts which means that it is not entirely sufficient for the exploration of the multi-layered relational web between authorities and students in itself. As the present examination of the pre-1956 behaviour of university students does not seek evidence for student resistance, the chosen approach – while utilising the methodological considerations and terminology of opposition research – attempts to synchronise it with the concept of *Eigen-Sinn* (c. self-will), which has a stronger hermeneutic power in exploring the relationship between individual and authority. The present analysis of the 1955 disciplinary action against the students of the Russian department at the University of Szeged, thus, merges the theoretical and methodological approaches of both opposition research and *Alltagsgeschichte*.

Balázs Tangl: *Everyday Life in the Joint K. u. K. Army at the Time of Mandatory National Service (1868–1914)*

The study explores the everyday life of the conscripts of the K. u. K. Army at the time of mandatory national service, primarily in Hungary. It predominantly relies on two novel source bases: diaries and memoirs held at the Military History Archives and the manuscript collections of the Hungarian National Library, as well as various disciplinary files preserved in the archives of the K. u. K. Eleventh Hussar Regiment. The theoretical framework is provided by the work of Erving Goffman, Michel Foucault, and Michel De Certeau. In this vein, the army barracks are not considered as a “total institution”: the inquiry considers the privates’ responses to authority and discipline, their experience in the strict, closed and often cruel world of military life, and how these affected their internal norms. Thus, the study examines the barracks of the Austro–Hungarian Army as the primary site of the conscripts’ everyday life, in addition to charting their drills and exercises, various disciplinary practices, everyday practices, and the interrelationships among the soldiers.

A KORALL szerzőinek!

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, valamint recenziókat (*Könyvek rovat*), forrásközléseket (*Források és olvasatok rovat*), konferenciabeszámolókat és kurrens szakirodalmi áttekintéseket (*Körkép rovat*) fogad el közlésre. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát. A benyújtott szövegeket fél éven belül bírálja el a szerkesztőség.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy a megjelenést követő fél év múlva cikkük folyóiratunk honlapjára és az OSZK EPA rendszerébe is feltöltésre kerül. A *Korallban* közölt tanulmányokat a szerzők azt követően tölthetik fel egyéni, munkahelyi vagy egyéb tudományos honlapokra, miután írásuk teljes terjedelmű változata megjelent a *Korall* honlapján. A feltöltésnél kérjük, utaljanak a *Korall* honlapjára is, így: „A Korall Társadalomtörténeti Folyóiratban megjelent cikkeket lásd a folyóirat honlapján: www.korall.org”.

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen három, recenzió esetén kettő, könyvismertetésnél pedig egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább). Kérjük a táblázatokat és az ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot a szerkesztőség kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

Egy tanulmány kézírata egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (80 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra. A szerkesztőség fenntartja a jogot, hogy anonim külső szakértő véleményét is kikérje a leadott tanulmányról.

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiái leírást feltüntetni, a hivatkozottirodalom-lista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, 2-3 oldalas tartalmi bemutatásra szorítkozó könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korallban*. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

E-FÜGGELÉK

A *Korall* honlapjáról elérhető E-FÜGGELÉK olyan nagyobb adattárak, táblázatos kimutatások, képsorozatok stb. internetes közlését teszi lehetővé, amelyek fontos háttérinformációkkal egészítik ki az adott tanulmányt. Az itt közölt tartalmak folyamatosan hozzáférhetőek a honlapról.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az *irodalmi hivatkozások* a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldal-szám. (Pl.: Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Berger–Luckmann 1998: 104–105.) Szerkesztett kötet esetén: Szerkesztő (szerk./ed./Hg./dir.) évszám. Pl.: Szabó (szerk.) 2008; Lüdtke (Hg.) 2010.

A lábjegyzetekben a hivatkozás ()-ben szerepel, ha a lábjegyzet tartalmilag szöveges. Ha a lábjegyzet csak hivatkozásból áll, az zárójelek és „lásd” nélkül szerepel.

A lábjegyzetbeli rövid hivatkozásban a családnév mellett a keresztnév rövidítését csak akkor tüntessük fel, ha a hivatkozott irodalom tételei között több azonos családnévű is van. (Pl.: Benda K. 1972; Benda Gy. 1985.)

Ha egy szerző egy évben több munkájával is szerepel a hivatkozások között, az ábécé kisbétűivel teszünk köztük különbséget. Egy szerző több művének hivatkozásakor a nevet csak az első előfordulásnál adjuk meg. (Pl.: Tomka 2001a, 2001b; Valuch 2001, 2013.)

Többkötetes mű rövid lábjegyzetbeli hivatkozásában a kötetszám római számmal szerepel. (Pl.: Braudel 2003: II. 35.)

A *forráshivatkozások* a forrástípusnak (levéltári, kéziratári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári forrásokra kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző. A levéltári hivatkozások esetében a lábjegyzetben először a levéltár hivatalos rövidítését kell megadni, illetve az iratanyag jelzetét (pl. MNL VaML IV.401.b.). Konkrét iratra történő hivatkozásnál ezeken kívül a hivatkozott irat címét és dátumát is meg kell adni (pl. MNL VaML IV.401.b. 12365/1940. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1940. június 12.), s a rövidítést hátul, a források listájában kell feloldani. Kéziratári forrásoknál a levéltárihoz hasonló módon járjunk el.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári forrásokat kell megadni. (Külföldi levéltárak mindig az eredeti nevükön szerepelnek, esetükben annak a városnak a nevét is meg kell adni, ahol a levéltár található. A levéltár neve alatti sorban pontosan fel kell oldani a hivatkozott levéltári fond vagy állag nevét és évkörét. Ezt követően – sorközzel elkülönítve – a közgyűjteményben őrzött kéziratok (kézirat-, térkép-, adat-, illetve dokumentumtárak), majd a „forrás típusú” nyomtatott kiadványok (forráskiadások, naplók, visszaemlékezések, emlékiratok, statisztikák, helységnévtárak, kiadott térképek), ezután a felhasznált (nem csak egy cikk miatt idézett) időszaki kiadványok, végül az interjúk kerülnek feloldásra. A forráshivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

FORRÁSOK

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, Wien (ÖStA KA)

Alte Feldakten (AFA), 1650–1750.

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltár (MNL VaML)

IV.401.b. Vas Vármegye Alispánjának iratai, 1871–1950.

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt)

551. Katádfay Tihamér: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat, é. n.

Francsics Károly 2001: *Francsics Károly visszaemlékezései*. (S. a. r. és szerk. Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemény, Pápa.

Haan Lajos – Zsilinszky Mihály (szerk.) 1877: *Békésmegyei oklevéltár számos hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*. Tettey, Budapest.

MHHD XXIV = Szilágyi Sándor (szerk.): *A két Rákóczy György családi levelezése*. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 24.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső. (A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételesen felsorolva, ábécésorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek fel tüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése nem kötelező, de lehetséges, ebben az esetben viszont kérjük, hogy az irodalomlista összes köteténél szerepeljen a kiadó, a kiadás helye előtt:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Voland, Eckart (Hg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Idegen nyelvű publikációk hivatkozásánál eredeti nyelven szerepel a szerk., ford. stb. és a kiadási hely is. Pl. német szerkesztőnél Hg., több szerkesztőnél Hgg. az elvárt rövidítés.]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

[Lexikon szócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona*. 12. kötet. Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratoss publikáció:]

Kiss-Nagy Ágnes 2011: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (megjelenés előtt).

[Internetes hivatkozás:]

Bácskai Vera: A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában. *Budapesti Negyed* <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00038/bacsikai.html> – utolsó letöltés: 2009. március 9.

Egyéb:

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i. m., ld., uo., uő rövidítések. Az „uo.” használata csak akkor megengedett, ha egyazon lábjegyzeten belül kerülne megismétlésre a hivatkozás.
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagykötőjel (–) helyes használatára. (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, valamintól valameddig’ jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagykötőjelet tegyünk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Idézeteket csak e jelek közé írjunk: „ ”. Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön.
- Zárójelen belüli zárójelezéshez a szögletes zárójelet használjuk.
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Pl.: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző.) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.)
- A % jel mindig tapad a számhoz.
- 10 000-tól nem törő szóközt (CTRL SHIFT SPACE) tegyünk az ezresek közé.
- Minden címet kurzíválunk a főszövegben, de a címhez tartozó toldalékokat már nem (pl. *Nyugatból*).

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége, 1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés, terjesztés: terjesztes@korall.org

Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor főszerkesztő, gczoch@gmail.com

Bódy Zsombor, bomazsor@hotmail.com

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, majorossyj@gmail.com

Ring Orsolya, ring.orsolya@gmail.com

Somorjai Szabolcs, szsomorjai@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

Balassi Könyvesbolt
1137 Katona József utca 9–11.

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyváruház
1072 Rákóczi út 14.

Írók Boltja
1061 Andrásy út 45.

Művészetek Palotája
Vince Könyvesbolt
1095 Komor Marcell utca 1.

Penna Bölcsész Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina körút 26.

PÉCS

PTE Student Service
Iskolaszövetkezet Könyvesbolt
7624 Ifjúság utca 6.

Virágmandula Kft.
7624 Nagy Jenő utca 12.

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

a Társadalomtörténeti Monográfiák 7. kötete

Kunt Gergely

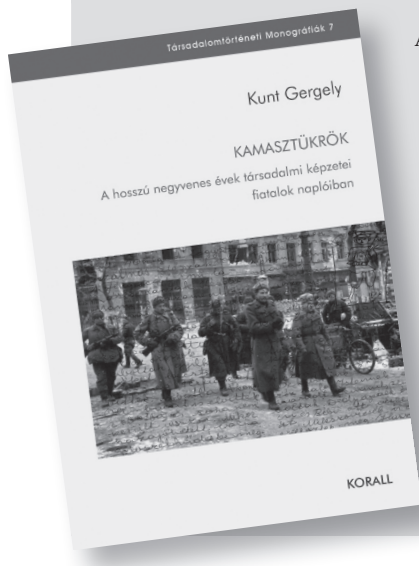
KAMASZTÜKRÖK

A hosszú negyvenes évek társadalmi képzetei
fiatalok naplóiban

Kunt Gergely hosszú utat tett meg a Miskolci Egyetem történelem szakának 2007-es elvégzésétől az ELTE Társadalom- és Gazdaságtörténeti Programjában 2013-ban summa cum laude minősítéssel megvédett PhD disszertációjáig. Amikor a kamasznaplók elemzését választotta doktori témaként, még maga sem tudta, hogy milyen kevés személyes forrást talál majd a nyilvános levéltárakban. Vérbeli kutatóként nekikezdett hát saját szakállára ego-dokumentumokat gyűjteni: hirdetéseket adott fel, idős nénikkel és bácsikkal levelezett, beszélgetett, hogy rábizzák féltve őrzött ifjúkori feljegyzéseiket.

A Kamasztükrök az 1938 és 1956 közötti korszak kamasznaplóit tárja fel, hús kiválasztott napló elemzésén nyugszik, amelynek fele a szerző saját gyűjtéséből származik. Megközelítése többféle társadalom-tudományág (társadalomtörténet, szociálpszichológia, mikrotörténelem) módszertani arzenálját ötvözi. A fiatal korban formálódó egyéni világképek, előítéletek és sztereotípiák aprólékos rekonstruálására törekszik. A kamaszok ugyanis a szocializáció folyamán kialakuló képzetek segítségével gondolkodtak magukról s az őket körülvevő szűkebb és tágabb világról, látták és láttatták naplójukban környezetüket. Forrásidézeteit olvasva szinte megelevenedik előttünk, ahogy ezeknek a fiataloknak meg kellett élniük a nagybetűs Történelem belemasírozását legszemélyesebb életükbe.

Kövér György

A KÖNYV ALAPJÁUL SZOLGÁLÓ DISSZERTÁCIÓ 2016-BAN
A HAJNAL ISTVÁN KÖR BENDA GYULA-DÍJÁBAN RÉSZESÜLT

A 456 oldalas könyv bolti ára 3 900 Ft,
megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen,
vagy www.korall.org honlapon.

Megrendelés esetén a kiadó 10%-os árengedményt
(3 500 Ft) biztosít. A könyvet személyesen át
lehet venni (Budapesten) vagy a postaköltség
felszámolásával elküldjük.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

a Társadalomtörténeti Monográfiák 6. kötete

Farkas Gyöngyi
LÁZADÓ FALVAK

Kollektivizálás elleni tüntetések
a vidéki Magyarországon, 1951–1961

A vidéki Magyarország keleti szegletébe invitál a könyv, „a sötét múlt század” közepe táján. Az még csak-csak tudható, hogy a korabeli parasztság masszívan húzódkodott az erőszakos térszerítés ellen, az viszont alig ismert, hogy helyenként nyíltan és tömegesen szegült szembe a terroruralommal. Csak a közelmúltban megismerhetővé vált titkosszolgálati iratok és a szabaddá vált emlékezet együttes vizsgálata derít fényt arra, hogy milyenek is voltak az évtized-hosszan állandósult korabeli hadiállapot mindennapjai. A felidézett ütközések és ütközetek sora arra is rámutat, hogy a Rákosi- és a Kádár-korszak nyitányának a rendtartó magyar falut, parasztságot szétzilálni, „szocialista jobbagysorba” atomizálni igyekvő offenzívái között alig volt különbség. Farkas Gyöngyi leírása nyomán egyéni arca lesz a brosúrabeli agitátornak, a párt- és tanácsitkárnak, a „kuláknak”, illetve a többi gazdálkodónak és az őket elhurcoló rendőrnek is. Kiterjedt mikrotörténeti vizsgálódás és mélyinterjú terepmunka eredményeként elevenedik meg az egyvívásuk szembekerülése éppúgy, mint a lokális szolidaritás az időnként szó szerint vérre menő létharc közepette.

Gyarmati György

A 404 oldalas kötet bolti ára 4500 Ft, megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen, vagy www.korall.org honlapon.

Megrendelés esetén a kiadó 25% árengedményt (3 370 Ft) biztosít. A könyvet személyesen át lehet venni (Budapest), vagy a postaköltség felszámolásával elküldjük.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

CivilArchiv Projekt – Magániratok és társadalmi szervezetek iratai a levéltárban

NE HAGYJA ELVESZNI CSALÁDJA MÚLTJÁT!

Gyűjtjük és megőrizzük az egykori és mai budapesti családok és magánszemélyek életére, mindennapjaira vonatkozó iratokat, dokumentumokat (levelek, naplók, fényképek, hivatalos iratok, feljegyzések, emlékiratok, visszaemlékezések, részleges vagy teljes irathagyatékok).

A felajánlásokat, szükség esetén, a helyszínen is megtekintjük!

dr. Horváth J. András

horvatha@bparchiv.hu

06-1-298-7547

06-30-313-5675

dr. Nagy Ágnes

nagyagnes@bparchiv.hu

06-1-298-7642

Budapest Főváros Levéltára, 1139 Budapest, Teve u. 3-5.

THE CREATIVE
ARCHIVES' AND USERS'
NETWORK

Co-funded by the
Creative Europe Programme
of the European Union

CivilArchiv Projekt – Magániratok és társadalmi szervezetek iratai a levéltárban

NE HAGYJUK ELKALLÓDNI A FŐVÁROSI CIVIL SZFÉRA MÚLTJÁT!

Gyűjtjük és megőrizzük az egykori fővárosi társadalmi szervezetek, csoportosulások, körök, egyesületek, alapítványok és politikai pártok iratait, dokumentumait (levelezés, tevékenységgel kapcsolatos iratok, összefoglaló jelentések, visszaemlékezések, fényképek)!
A felajánlásokat, szükség esetén, a helyszínen is megtekinthetjük!

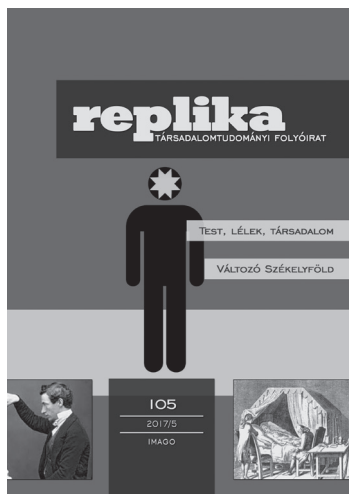
Györgyi Csaba
gyorgyics@bparchiv.hu
06-1-298-7663

Budapest Főváros Levéltára, 1139 Budapest, Teve u. 3–5.

Co-funded by the
Creative Europe Programme
of the European Union

105. szám

Tartalom

Test, lélek, társadalom

Az orvos-beteg viszony társadalomtudományos szempontból

Szerkesztette: Pál Eszter

Pál Eszter	
A betegek lázadása: orvosok, páciensek, társadalmak.....	7
Simon Katalin	
Orvos-beteg viszony Magyarországon a modernizáció előtt (16–19. század).....	13
Pál Eszter	
Fájdalom nélkül: a műtéti érzéstelenítés alternatív módjai az 1840-es években Nagy-Britanniában és Magyarországon	
Szociológiai elemzés.....	31
Kovai Melinda	
Ahogy önmagunkkal bánunk – avagy mire jó a pszichológiatörténet?	
Csoport-pszichoterápia Magyarországon 1945–1986.....	53
Nádasi Eszter	
Orvos-beteg viszonyrendszerek az amerikai kórházszorozatokban.....	69
Charlotte Baarts és Inge Kryger Pedersen	
Járulékos előnyök: a test felfedezése és az alternatív orvoslás.....	83

Változó Székelyföld

Szerkesztette: Patakfalvi-Czirják Ágnes és Zahorán Csaba

Patakfalvi-Czirják Ágnes és Zahorán Csaba	
Változó Székelyföld.....	101
Egry Gábor	
Találkozások a vadonban. Etnicitás és önazonosság Székelyföldön 1918–1940.....	107
Patakfalvi-Czirják Ágnes és Zahorán Csaba	
A román nemzet határai – régió és identitás Székelyföldön és a Moldovai Köztársaságban.....	123
Bodó Julianna és Biró A. Zoltán	
Szimbolikus térhasználat változó szerepben.....	163
Patakfalvi-Czirják Ágnes	
Nacionalista szubkultúra és közösségépítés – a Hatvannégy Vármegye	
Ifjúsági Mozgalom Erdélyben.....	179

Esszé a magyarokról

Hadas Miklós	
Mi a magyar?	
Újratöltve – hetvennyolc év után.....	207

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BIBLIOTEKISZA

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT

PETE PÉTER – A HEGYMENTRŐL
K. HORVÁTH ZSOLT – A POKOLI ARANYKORRÓL
LÓVEI PÁL – AZ ÖRÖKSÉGMÁNIÁRÓL

GYÁNI GÁBOR – A KIEGYEZÉSRŐL
TÖRÖK BERNÁT – A MŰVÉSZ SZÓLÁSSZABADSÁGÁRÓL
PÁSZTOR EMESE – AZ ALAPTÖRVÉNY
 CSALÁDFOGALMÁRÓL

PROBLÉMA

KONFERENCIA

MÁRKUS GYÖRGYRŐL
 KIS JÁNOS
 MÁRTON MIKLÓS ÉS TÖZSÉR JÁNOS
 PLÉH CSABA
 SEREGI TAMÁS
 VAJDA MIHÁLY

PROUST BIKKFANYELVEN

SZÖVEGEK ÉS FORDÍTÁSOK

SZEMLÉ

MI A PÁLYA?

M E G J E L E N I K

2017. ŐSZ-TÉL

N E G Y E D É V E N T E